

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Ж
508.8
В 99
V6
С. 3

Лев Биковський

ВІД ПРИВОРОТТЯ ДО ТРАПЕЗУНДУ

СПОМИНИ
(1895—1918)

В-ВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Лев Биковський

ВІД ПРИВОРОТТЯ ДО ТРАПЕЗУНДУ

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Serie: Memoires No. 1

FROM PRYVOROTTIA
TO TREBISOND

MEMOIRES
(1895—1918)

by
LEO BYKOVSKY

MUNICH — 1969 — DENVER

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Серія: Мемуаристика ч. 1

Лев Биковський

ВІД ПРИВОРОТТЯ ДО ТРАПЕЗУНДУ

СПОМИНИ
(1895—1918)

diasporiana.org.ua

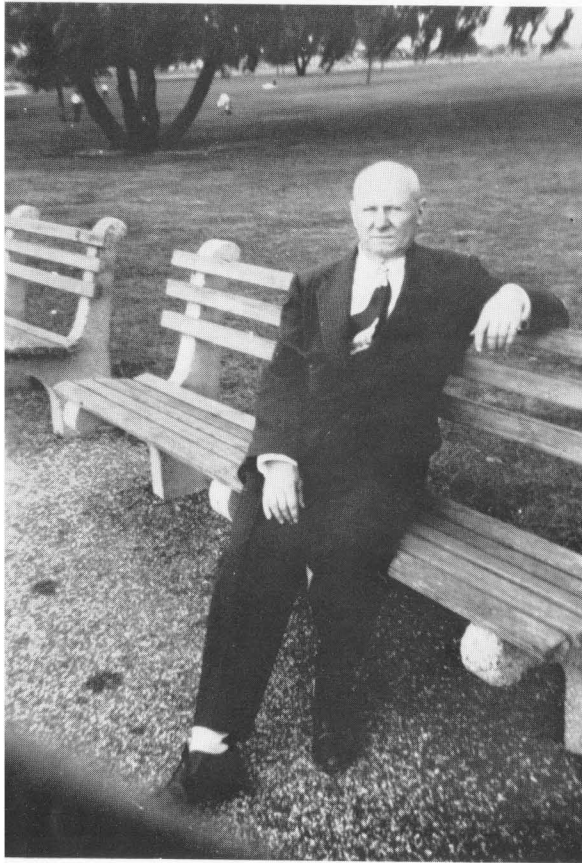
ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»
МЮНХЕН — 1969 — ДЕНВЕР

Видано 1000 примірників коштом пані Марії Биковської

Druckerei „Logos“ GmbH, München 19, Bothmerstr. 14

U. S. F. U. S. F.

*Присвячую ці спомини моїй дружині Марії
з Кіжеців Ковальській-Биковській.*

Автор

ПЕРЕДМОВА

Левкові Юстимовичу Биковському — 70 літ. За ним майже півстоліття великої й плідної праці.

Коли 45 років тому молодий український книголюб переходив кордон, який на завжди розлучив його з батьківщиною, він не взяв з собою нічого, що звичайно беруть в таку далеку путь.

Але він виніс на чужину три коштовні речі — три скарби, які він зберіг потім на все своє трудне, трудяще й творче життя.

Одним з тих скарбів була любов і посвята до українського друку. В огні й бурі революції, в далеких і важких мандрівках по чужих світах, на зарицях коваючої, але незламної душою польської столиці, скрізь, де тільки була українська книжка, він був її шукачем і охоронцем, дослідником і оборонцем. Ясний образ Всенародньої Бібліотеки України в Києві, що в її творенні він брав активну участь, присвічував йому протягом всієї його діяльності, як визначного українського бібліографа й бібліотекознавця.

Ще коштовніший був другий скарб, принесений ним закордон. Це була ідея українського простору, що для нього був скрізь, де тільки було українське серце, лунало українське слово й кипіла творча українська праця. Серед світової воєнної завірюхи він мріє про Чорноморську Україну, великий Український Суходіл, а навіть про Океанічну Україну — й ці мрії втілює в діяльності створених ним або за його участю наукових інститутів. Багатьом здавалося, що це тільки візії, що практичні наслідки тої праці не такі вже великі. Хай навіть так. Але ідея, що керувала ним та його співробітниками, була історично-традиційна й конструктивно-творча. Вона виводить Україну за межі провінціалізму, визначені суворю історією й загарбливими суцїдами, вона руйнує ті «залізні заслони», що їх потворили різні ворожі окупації, вона відкриває українській нації широкі — світові обрії. Ця ідея ще житиме і в українській науці, і в українській політиці.

Цими двома скарбами він щедро ділився з нами. Але третій — найдорожчий скарб він не віддасть нікому. Бо то скарб його серця.

В рідних лісах Звенигородщини, в чужому й холодному Петербурзі, на теплому березі Понту, у відродженій столиці України, а потім — довгі десятиліття — на еміграції й, нарешті, в гостинній Америці — його щире українське серце горить негасимим вогнем любови й відданости своїй вічній Батьківщині — Україні. Читаючи його прекрасні, такі прості, правдиві, прозоро-ясні спогади про свої життєві мандрівки, неначе-б то п'єш, у жаркий і спраглий день, чисту, студену воду з рідної української криниці...

Натхненному й невтомному трудівникові — в знаменний рік його ювілею — пошана й честь!

ВСТУП

«Чим багатша мемуаристична література того чи іншого народу, тим більше зразків життєвих подій, що їх переживають окремі особи. Майже нема й найсірішої людини, життя якої не мало б фрагментів, вартих занотувати для прийдешніх поколінь.»

Такою думкою розпочинає свої, ґрунтовно написані, спогади-автобіографію (на тлі широкого полотна історичних подій при кінці XIX-го та в першій половині XX-го століть) один з найвизначніших українських діячів доби нашого національно-державного відродження — кубанський козак, міністер самостійної Кубанської Республіки, а потім її отаман, професор українських високих шкіл на чужині, член УВАН, НТШ та автор багатьох наукових і публіцистичних творів — інж. Василь Іванис.¹

Заслужена українська письменниця — Галина Журба (з Домбровських, Нивинська), авторка багатьох вартісних творів, зокрема прекрасних історично-соціологічних споминів: «Далекий Світ», (Автобіографічна розповідь, Буенос Айрес, 1955), висловлюється, в цій справі, в наказовій формі: «Я всіх моїх однолітків спонукаю писати спогади. Це ж простий обов'язок супроти Нації й Батьківщини; це великий скарб для майбутніх істориків. І як мало людей наших, — скаржиться Галина Журба, — це роблять, як мало людей мають почуття цього простого обов'язку...»²

Отже йдучи за вказівками проф. В. Іваниса та спонукою Галини Журби заохочений до того й українським літературознавцем Юрієм Лавріненком, почав я писати про Звенигородщину, складати нотатки про перебіг свого життя. При цьому мав на увазі не так свою особу, як опис обставин, у яких я перебував; тих подій, у яких брав таку чи іншу участь, та тих людей, з якими мені доводилося зустрічатися впродовж свого свідомого життя.

Користувався для цього передусім особистими спостереженнями, переказами інших осіб та принагідними, друкованими й архівними матеріалами.

В той спосіб появилися, поступово, п'ять слідуючих нарисів:

1. У *лісничівках Звенигородщини*. «Визвольний Шлях», Лондон, 1964: кн. I, ст. 93—103; кн. II, ст. 194—202; кн. IV, ст. 440—451.

¹ В. Іванис: «Стежками життя», тт. 1—5, Торонто, 1958—1962.

² Галина Журба: «Невідправлений лист». Уривок з листа. «Наша Батьківщина», Нью-Йорк, чч. 92—93, 1965, стор. 3.

2. *Звенигородська комерційна школа*. Спогади з 1905—1912 рр. «Новий Літопис», Вінніпег, ч. 10—13, за 1964 рік та відбитка — Вінніпег, Денвер, 1965, 8°, 48 ст.

3. *В Петрограді*. (Спомини з 1912—1915 рр.). «Визвольний Шлях», Лондон, кн. VII—VIII, 1964, стор. 782—796.

4. *На Північному Фронті*. (Спогади з 1915—16 рр.). «Визвольний Шлях», Лондон, 1965: кн. I, стор. 55—62; кн. II, стор. 206—210.

5. *Українці в Трапезунді в ХХ-му столітті*. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XI—XII, 1963, стор. 1274—1286.

Читачі назагал прихильно прийняли ці мемуарні матеріяли. Так приміром: — Проф. д-р Олександр Оглоблин писав: «... З великим інтересом перечитую Ваші спомини про Звенигородщину... Ви подали матеріяли для соціальної і побутово-культурної історії Правобережної України на межі 19 і 20 століть, що її так мало знаємо, і для якої наша (а навіть польська) мемуаристика не залишила дуже багато матеріялу...» (3 листа професора до автора з дня 29 серпня 1964 р.). — Д-р Тиміш Олесюк: «... Але найбільше моє захоплення викликають Ваші спомини з різних періодів Вашого життя. Такі речові, такі безпретенсійні й такі одночасно багатозначучі. Вони, побіч Галини Журби («Далекий Світ»), дають картину того, як українство виростало в правобережному сполонізованому середовищі панському і фільваркових офіціалістів...» (3 листа доктора до автора, з грудня 1964 р.).

— Проф. д-р Олександр Оглоблин: «... Я уважно читаю всі Ваші публікації, зокрема мемуари, яким надаю великого значення і як історик, і як звичайний читач, що захоплений Вашим стилем, докладним і барвистим. Сподіваюся, що Ви продовжите їх, а згодом об'єднаєте в окремій книзі...» (3 листа професора до автора, з дня 19-го серпня 1965 р.).

Ідучи назустріч тим і іншим привітним побажанням, автор перевірив опубліковані нариси, доповнив їх та, об'єднавши, випускає в світ, зичливими заходами Українського Історичного Товариства, як першу книжку своїх споминів, за час від 1895 до 1918 рр., сподіваючись, що в цьому вигляді вони стануть в пригоді як читачам, та і дослідникам...

24 березня 1967 р.
м. Денвер, Колорадо, ЗДА.

У ЛІСНИЧІВКАХ ЗВЕНИГОРОДЩИНИ³

До 1912 року, цебто впродовж 17 літ, мені довелося майже постійно перебувати в різних околицях Звенигородщини. Жив я і в самій Звенигородці, прадавньому городищі із залишками колишнього укріпленого замку; бував по обидвох сторонах цього колись повітового осередку, в обсязі 20 верст в один і другий бік.

Околиці Звенигородки, розположені на північному сході, «потойбік», як казали, лучилися з рештою Київщини залізничними станціями — Цвітково, Шполою і Звенигородкою (в селі Катеринопіль, колись Калниболоти). Вони відрізнялися від південно-західніх, «поцейбічних», околиць, що мали вихід у світ через залізничні станції — Звенигородку, Тальне і Христинівку. Подекуди це були, немов два відмінні світи.

Потойбічна частина Звенигородщини, наскільки вона була в моєму обсязі, в трикутнику — Звенигородка, Будищі й Шпола, охоплювала головні села: Моринці, Будищі, Керелівку, Козацьке, Княжу, Топильну, Лозоватку та інші проміжні поселення. Ці околиці, більше заможні й новітнього вигляду, були неначе ближчі до зовнішнього світу. По селах були розташовані маетки (фільварки, млин, гуральня) барона Ангельгардта, згодом князя Куракіна та інших московських, більших і менших можновладців. У низах панувала українська атмосфера, селянська й козацька, яка стихійно заливала все, поглинаючи навіть приходьків (німців, москалів, поляків). У верхах домінував московсько-дворянський дух, під впливом котрого московська суспільна верхівка тягнулася до Росії (Петербургу) і мала з нею зв'язки. Обидва середовища були православного віровизнання. З такого оточення вийшов і Тарас Шевченко.

Зовсім іншими в цьому відношенні були південно-західні, або поцейбічні околиці Звенигородщини, ближчі до степів. В моєму обсязі, в трикутнику — Звенигородка, Тальне, Рижанівка, були такі села: Озірна, Водяники, Попівка, Вільхivecь, Гусакова, Кобринова, Залеське й містечка Тальне та Рижанівка; остання у віддалі біля 20 верст від Звенигородки, та інші менші, проміжні поселення. Тут скрізь панувала бідніша атмосфера; люди жили по-стародавньому, під польськими впливами. При селах були розташовані маетки Любомирських, Потоцьких, Браніцьких та інших т. зв. «кресових королів».

³ Звенигородка в «Енциклоп. Словаре», т. XII, стор. 353—354; «Енци. Українознавства», НТШ, словникова част., т. 2, стор. 766; Jan Iłgowski: Ostatnia starościna zwiniogrodzka. Zarys dziejów kresowego miasteczka. Kraków 1888, str. 56; Julian Talko-Hrynczewicz: Z przeżytych dni. Warszawa 1930, str. 185—191.

Тут також українське селянсько-козацьке населення творило нижчу суспільну верству і стихійно асимілювало прихоськів (передусім поляків, а почасті й москалів), але у верхах панувала польсько-панська, католицька атмосфера. Місцева соціальна верхівка мала зв'язки з Польщею (Варшавою і Краковом). Шорсткість взаємовідносин між т. зв. верхами й низами, сприяла підтриманню історичних традицій. Спогад про козачину, особливо гайдамачину з XVIII-го століття, залишився в серцях мешканців цих околиць, аж до початків XX-го століття. Адже ж Вільшана, Лисянка й Умань були не так далеко від нас! Тому й не дивно, що Вільне Козацтво відродилося, на весні 1917-го року, власне в цих околицях Звенигородщини.

Згадані особливості світовідчуттів та укладу взаємовідносин у їхньому провінціальному повільному перебізі й вияві, назовні прикривала тонка плівка офіційної російської урядової установи. З нею, звичайно, мала більше діла і використовувала її у своїх інтересах згадана верхівка, ніж нижча верства населення. Люди, що належали до останньої, жили традиційно, переважно по-давньому, в атмосферах своїх, різного роду «панів».

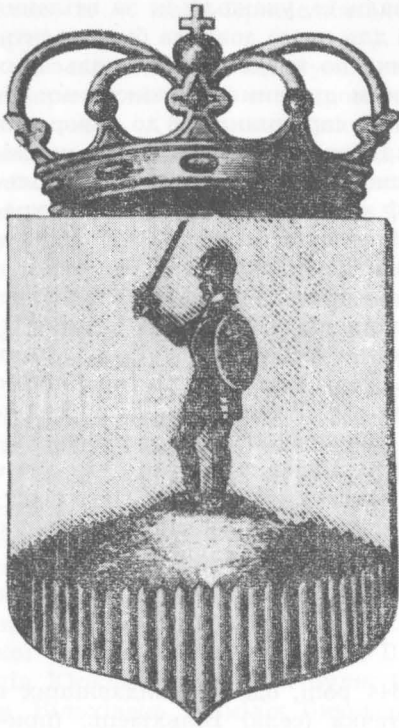
В середовищі одного з таких поцейбічних «кресових королівств» на Звенигородщині, провів своє дитинство і своє юнацтво автор цих спогадів.

Це були посілості графа А. Потоцького, намісника Галичини, якого вбив, 1908-го року, у Львові, М. Січинський. Граф А. Потоцький мав свою родову резиденцію в Галичині, яка тоді належала до Австро-Угорщини. В Україні його заступав довірений управитель.

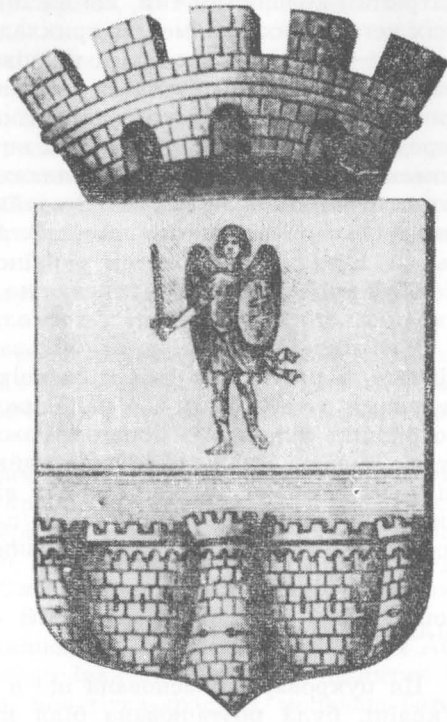
Комплекс маєтків графа А. Потоцького на Звенигородщині і поза нею, наскільки я знав і пригадую собі, складався з 21 фільварків, себто понад 20.000 десятин орної землі, що були розкинені по різних селах і ділилися на три т. зв. ключі, з окремими управителями: Бужанський, Медвинський і Вільхівський. П'ять лісництв із надлісництвом займали, в різних околицях повіту, площу біля 5.000 десятин лісу, різного роду й різного віку. До того належали ще дві цукроварні, які були в селах Бужанці і Вільхівцях. Центральне управління цих маєтків було в с. Бужанці, де жив з родиною управитель Орліковський, за фахом лікар.

Увесь керівний персонал, сталий і тимчасовий (бюровий, економи, лісничі, інженери і т. п.) був римо-католицький. Майже половина цього персоналу походила з Польщі, а решта була переважно місцевого українського походження. Діловодство і рахівництво провадилося польською мовою.

Наскільки я спостерігав, між цими двома групами службовців — «поляками» і «українцями» — існував антагонізм. Гострі язика казали, що маєтки графа Потоцького в Україні — «були притулком для убогої польської шляхти». В тому було багато правди. Чимало теперішніх урядовців, змарнувавши свої маєтки в Польщі, дісталися на різні становища в маєтках графа. Вони не вмiли господарити, не знали місцевих умов, ні народу, з призирством ставилися до нього і дали

Давній герб м. Звенигородки, з XVIII ст., за польських часів. На горі Звенигорі, оточеній частоколом, стоїть лицар. В правій руці він тримає меч, а в лівій – щит, на якому видніє хрест. Вгорі герб закінчується королівською короною з хрестом. (За Яном Ілговським).

Новий герб м. Звенигородки, з XIX та XX ст.ст., за російських часів. В горішній частині переполовинного «поля» зображено янгола. Він йде вперед, маючи в правій руці меч, а в лівій щит, з хрестом на ньому. Внизу – мури фортеці, з зубцями вгорі, та трьома вежами. Вгорі герб, замість попередньої корони, має фрагмент мурів півколом з зубцями й вглибинами. (За Яном Ілговським).

провадили своє гуляще життя. Крім невмілого і недбайливого виконання своїх обов'язків, вони знали лише пити горілку, грати в карти, влаштовувати полкування, займатися розпустою. По селах від них множилися байстрюки. Одночасно вони користали з різних привілеїв і згори дивилися на своїх українських колег, що були, на їх думку, «неправдивими поляками». Останні, пересічно, краще сповняли свої обов'язки та зжилися з місцевими обставинами й народом. Вони народилися в Україні, Польщі не знали і хоч були римо-католиками — говорили мішаною польсько-українською мовою і відзначалися симпатіями до українців. Зі свого боку відплачувалися польським

патріотам-колоністам тим, що висміювали їх, уважали їх за втілення усіх негативних прикмет. А прикладів для цього довкола було досить!

Такі українські «поляки», працівники по московських і польських маетках в Україні, разом із численними дрібними українськими дідичами римо-католицького віровизнання, спричинилися до утворення середовищ, з яких потім вийшла низка українських, національно-свідомих і активних діячів у ділянках письменства і науки та суспільно-політичних працівників. Згадаймо, наприклад, засновника української історичної школи проф. В. Антоновича, включно з В. Липинським, визначним ідеологом української державности.

Підрядні службовці, переважно чоловіки з родинами, були всі українського походження, з довколишніх сіл.

Робітниками, особливо по фільварках, були майже у 75 відсотках дівчата, а решта парубки й чоловіки. Вони також були українцями, селянами з тих самих або найближчих сіл. У найми йшли переважно бідніші селяни, бо більш заможні працювали на своїх господарствах, а деякі мали ще й своїх наймитів. Поденна платня була дуже мізерна, а праця тяжка, тривала від світанку до ночі. Серед робітниць панських маетків подекуди панувала деморалізація, бо всюди, особливо влітку, було чимало різних «самотніх» панів і паничів.

ВІЛЬХІВЕЦЬКА ЦУКРОВАРНЯ

Ця цукроварня, заснована ще в 1844 році, одна з найдавніших в Україні, була розташована біля містечка (села) Вільхivecь, (приблизно 5.000 мешканців, дві церкви), колишньої Гусаківської волости, Звенигородського повіту, віддалена кілька верст від м. Звенигородки та в такій же віддалі від Звенигородської залізничної станції.⁴

При цукроварні був фільварок, трохи відмінний від інших чисто сільсько-господарських фільварків, бо був пристосований до потреб цукроварні. Обшир землі, що на ній розташувалася цукроварня, був розрахований на її «виріст», тому на вільній покищо площі цукроварні провадилось тимчасово рільниче господарство ужиткового й досвідного характеру. Крім того цукроварня мала чимало всілякої худоби, особливо коней для роз'їздів службовців і транспортних потреб. Були й воли, що стояли у воловнях, їх кормили жомом, а потім продавали на м'ясо. Крім фабричних, бюрових, складових та інших будинків і помешкань для службовців, на терені цукроварні були й просторі касарні для спроваджених «на кампанію» з далеких околиць робітників, що тут жили і харчувалися.

Ось у цьому фабричному фільварку працював біля 1890-го року помічником економа молодий, 22-річний Юстим Петрович Биковський, римо-католик, народжений в Україні, походив із міщан Звенигородки. Перед тим покінчив двокласову школу, відбув військову службу (як гарматчик) у фортеці Івангород (Демблін) над річкою Ви-

⁴ Pamiętnik Kijowski, т. II, Londyn, 1963, стор. 174.

слою, в т. зв. «Привіслянському краю», і тепер розглядався за дружиною.

У вільний час він бував, між іншим, у гостях свого старшого товариша по праці в цукроварні — Феодосія Славінського, що жив з родиною у сусідньому містечку Вільхівець. І тут безтямно, на все життя, закохався у його дочці, вродливій чорнявці Ганні (Анні), напівселянського, українсько-циганського походження, православного віровизнання, як і вся родина Ф. Славінського. Вона була, як кажуть, з характером, але залициння Юстима, по п'яти роках, закінчилося щасливо одруженням.

Потім Ю. П. Биковський авансував — його призначено економом фільварку при цукроварні.

Рік пізніше, 10-квітня 1895-го року (за старим стилем), народився їм син, що 25-го того ж місяця був охрищений у православному обряді та одержав ім'я — Лев. Звичайно його звали Левко, а він сам, згодом, назвав себе — Нока.

Батьками Левка, згідно з метричним свідоцтвом, були — вищезгаданий економ фільварку при цукроварні, замешкалий в м. Вільхівець, «побілетний старший фейверкер», з міщан, римо-католицького віровизнання — Юстим Петрович Биковський, і його законна дружина — Анна Феодосіївна, із Славінських, православного віровизнання. Хрестив його настоятель Вільхівської Православної Троїцької Церкви, священник Павло Шиманський, в асисті псаломщика Авдія Юркевича. Кумами були: Степан Іванович Леський, шляхтич із м. Вільхівець, і Емілія Биковська, моя тітка-красуня, молодша батькова сестра. Невдовзі після того вона простудилася, захворіла «скоротечними сухотами» і за шість тижнів померла. Її наречений, згаданий «дворянин» Степан І. Леський, з того розпачу загнався аж у Сибір. Довго не було чутки про нього, аж врешті одного разу він відвідав нас, але залишився неодруженим.

В нашій родині чомусь ніколи не цікавилися генеалогічними справами. Пам'ять сягала лише до третього покоління — до моїх дідів. Батько мого батька, а мій дід, Петро Биковський, був одружений з бабкою-Валерією, обидвое римо-католицького віровизнання, народжені в Україні. З родинних оповідань виходило, що він походив з давно замешкалого в Україні шляхетського роду Якса-Биковських. Після останнього польського повстання у 1863 р. був позбавлений, як і інші, шляхетського титулу і приписаний до міщан міста Звенигородки. Це була якась непосидюча людина, ціле своє життя він працював в Україні по панських маєтках, на різних становищах, але ніде не закріпив місця. Ввесь час переїздив з однієї околиці в другу. В цих мандрівках бабуня народила йому чимало дітей, з яких доховалося шестеро: троє хлопців — Юстим (мій батько), Володислав і Калікст, і троє дівчат — Марія, Клементина і Емілія.

По лінії матері початки роду губилися у легендах. Оповідали, що на початку ХІХ-го століття на Поділлі жив якийсь дідич (Славінський?). Він, крім господарювання на своєму фільварку, торгував

худобою і з цією метою їздив до Басарабії — скуповував воли, відгодовував їх на своєму маєтку і з зиском перепродував. З однієї з таких подорожей привіз він із Басарабії вродливу циганку, що побільшила його гарем. З тої пари народився мій дід, батько матері — Федосій Славінський, православного віровизнання. Зовнішній вигляд діда і його життєва поведінка, як пригадую собі, відповідали цій легенді. Про перебіг його життя до 35—40 року — ми нічого не знали. З оповідань матері зустрічаємося з ним щойно в 1870-их роках, коли він був вже «старшим» над «фортовими» сторожами у Вільхівецькій цукроварні. Працюючи там, він познайомився з моєю бабунею — Одаркою, дочкою одного вільхівецького багатія. Одружився з нею і згодом одержав у спадщині велику садибу в місті Вільхivecь, з домом, господарськими будинками і вітряком. Але не займався сільським господарством, він далі працював старшим сторожем у цукроварні, а бабуня провадила хатне господарство, родила і виховувала дітей. А було їх понад десятеро, з них восьмеро доховалися: двоє дівчат — Марія і Анна (моя мати), та шестеро хлопців — Олександр, Михайло, Володимир, Микола, імен інших не пригадую.

Час мого дитинства на Вільховецькій цукроварні не залишився безпосередньо у моїй свідомості. Знаю про нього лише з пізніших відвідувань цукроварні та оповідань батьків, родичів і знайомих, що жили там або працювали.

Це були тогочасні старосвітські взаємовідносини з повільним темпом життя. Персонал цукроварні складався переважно з двох шарів службовців. До першої групи, т. зв. «сметанки», належали різні агенти, адвокати, плянтатори, канцеляристи, рахівники, інженери, механіки, хеміки та інші «фахові сили», з директором цукроварні на чолі. Це були, переважно, поляки, римо-католики, частина яких прибула з Польщі. Всі вони грали ролю «великих панів» і поза службовою працею провадили відокремлене життя у своєму колі, не знижуючись до «низів». Все ж таки, працюючи в промисловому підприємстві, були більш поступові, ніж їхні колеги по фільварках, лісництвах і в центральному бюрі маєтків графа Потоцького.

До другої групи належали різні ремісники, службовці, доглядачі, сторожі та інші допоміжні сили. Ця група була численніша, ніж перша. Складалася з людей мішаного українсько-польського походження і була таких же віровизнань. Жили дружньо, бували в себе взаємно, говорили переважно мішаною українсько-польською мовою, співали українських пісень, мали по селах родичів і знайомих, одружувалися, не дивлячись на віровизнаневу, станову чи «національну» приналежність. До цієї групи належали і мої батьки. З цього середовища походило й багато спліток, переказів і оповідань... Належав до нього і машиніст — А. Семашко, який згодом одружився з моєю тіткою — Клементиною.

До переходової групи осіб, що перебували в цукроварні — належали різні «акцизники», поліціанти, представники банків, комісіонери, техніки закордонних фабрик, що постачали й монтували устат-

кування цукроварні. Серед них були поляки, жида, москалі, українці та різні чужинці. Їх склад постійно мінявся, а їх відношення до цукроварні було більш офіційного й короткотривалого характеру. Вони, переважно, спинались у «гостинних покоях», тому й не мали ближчих взаємовідносин із постійними мешканцями цукроварні.

Сталих робітників у цукроварні було, порівнююче, мало і всі вони походили з поблизьких сіл.

Під час «кампанії» персонал цукроварні побільшувався в усіх групах. До фахового персоналу приймали тимчасово додаткових фахівців і практикантів. Чоловіки, що були відповідно вишколені, допомагали в праці другої групи, але особливо збільшувалася кількість робітників різного роду, головню дівчат для посилок, в лябораторії і для підрядних робіт. Через брак робітників, цукроварня інколи спроваджувала «кацапів» з Московщини, «лапацонів» із Полісся і «босяків» з Одеси. Вони жили в окремих касарнях і там же харчувалися. То була дешева робоча сила, але з нею інколи було багато клопоту. З проводу цього ходили різні оповідання. Напр., одного разу директор цукроварні виїхав кудись із родиною на цілий день. Хату замкнули, а вернувшись надвечір додому, почули ще надворі, що у їх хаті хтось чудово грає. Підійшли тихенько до вікна і побачили при фортепіяні одного з «босяків» з цукроварні. Він цілковито забувся і мистецьки грав. Сполоханий господарями, втік крізь відчинене вікно. Потім той «босяк» приходив до директора грати вже на запрошення. То був якийсь мистець-музика з Одеси, якого життя скривдило і він пішов у босяки.

Левко був першою дитиною у подружжі Юстима й Анни Биковських, тому казали, що мати упадала біля дитини такою мірою, що нікого, навіть батька, не пускала до коліски...

По двох роках, 1897-го року, прийшла на світ друга дитина — донька Софія. Охрестили її в православному обряді, в тій же церкві, що й Левка.

Пригадую, що батьки дуже шанували о. настоятеля Павла Шиманського. Він був старшим, статечним, з великою посивілою бородою, погідного й зичливого характеру. Буваючи з дітьми в церкві, мати часто зверталася до нього за якимись порадами. Приязні взаємовідносини з ним тривали й після того, як ми переїхали в інше місце.

Директор цукроварні ставився до батька зичливо. Він приобіцяв йому, тому що в нас збільшилася родина, знайти якесь краще становище. Незадовго було вільне місце лісничого у близькому до цукроварні лісництві, що належало також до маєтків графа А. Потоцького. Директор цукроварні, поручив мого батька тодішньому головноуповноваженому маєтків — «комісареві» Ізидорові Мольському. Це помогло, батька призначили лісничим у лісництві «Жидівське» і, десь наприкінці 1897-го, чи на початку 1898-го року, ми переїхали на нове місце.

ЛІСНИЦТВО «ЖИДІВСЬКЕ»

Воно було третім розміром, між іншими лісництвами у звенигородських маєтках графа А. Потоцького. Найбільшим лісництвом було «Привороття» — біля 2.000 десятин лісу. Другим було «Гупське» — біля 1.500 десятин лісу, а третім «Жидівське», що займало площу біля 1.000 десятин. Четверте і п'яте були малими лісництвами, разом біля 500 десятин розкиданого дрібними шматками лісу.

«Жидівське» лісництво складалося з двох урочищ — головного, біля 900 десятин лісу, і меншого — біля 100 десятин. Головне було три версти від Вільховецької цукроварні, та чотири версти від міста Вільховець з одного боку, а з другого — від села Гусакова. Менший ліс, у віддалі 10 верст від лісничівки, був аж під залізничною колією, що йшла від станції Звенигородки на станції Тальне й Христинівку.

Назва лісу була давньою, ще з XVIII-го століття, з часів Колівщини. Чимало жидів, рятуючись тоді від помсти народних месників, утекло із Звенигородки й околиць у довколишні ліси, що в той час були ще більше розлогі. Ватаги гайдамаків, які кинулись за ними, там їх таки наздогнали й перебили. Із того часу лісничівка отримала назву від тих подій і лісів.

З переїздом у «Жидівське» починаються мої перші свідомі спогади, але вони стосуються лише до головних подій та обставин, що більш глибоко врізались у пам'ять в дитини.

Добре пригадую, напр., що лісничівка була на узліссі, при бічному шляху, що вів із села Вільховець і цукроварні до Тального. Вона займала чималу площу управного вже вирубу, але була недавно заснована. Батько мій, переїхавши, викінчував новий дерев'яний п'ятикімнатний дім із господарськими будинками і урядженнями.

Перед домом був коловий в'їзд із кльомбами квітів. Ліворуч — насаджений молодий сад з овочевими деревами, кущами і городом, що простягався аж за дім. Серед того саду височів старий, може двосотлітній дуб, що лишився після вирубаня лісу. В його віттях гніздилося багато дикої птиці, а по коріннях, що виступали з-під землі, повзала величезна гусінь. Під дубом, способом насадження, була влаштована альтанка.

Праворуч і поза домом було просторе подвір'я, а на ньому, розташовані ближче до кухні — льох, льодовня і комора. Далі були свиначники і курятники, а під лісом — стайня, возівня, корівня із загородою. За городом був тік із клунею, де молотили збіжжя, і ще якісь комори, скирти сіна й соломи. Між садом і током була хатка з двома світлицями для приїжджих. Усі господарські будинки стояли передом до подвір'я, а ззаду був ліс.

Біля кухні завжди стояла бочка води, на колесах. Воду привозили з криниці, що була при шляху оподаль лісничівки. Річки поблизу не було.

Утримання батька складалося, як водилося у ті часи, з невеликої грошевої платні, десь 25—30 рублів місячно, і різних «натура-

лій»: помешкання, сад з городом, дрова на опал, сіно для коней і корів, пасовисько влітку для коней, корів і свиней та 5—6 десятин орної землі. Землю ми обробляли з допомогою наймитів або «за половину». Тому при лісничівці було й маленьке господарство: четверо коней, вози, брички, деякі сільсько-господарські знаряддя і машини, 5—6 корів із телятками і ялівками, 10—12 штук свиней із поросятами, понад сотню всілякої птиці — курей, качок, гусей. Овець і кіз не вільно було тримати, бо вони нищили ліс.

Все це господарство провадили кілька наймитів і наймичок, під доглядом батька. Старша наймичка варила їсти для всіх, доїла корів, доглядала свиней і птицю. Молодша дівчина допомагала матері прятати «покої» і доглядала дітей. При конях був парубок-фурман, пастух пас корови і свині, а нічний сторож, з калаталом у руках, пильнував господарства. В саді й городі, час від часу, допомагали також наймані поденні робітниця.

Вони всі, як і моя мати, походили з міста Вільхивець, або з поближких сіл, із знаних моїм батькам селянських родин. Були зичливі, часто навідувались до своїх батьків, у своє село, приносили для себе чисте білля, а для нас гостинці та різні новини. Українська мова та пісня (а моя мати гарно співала) лунали в нас усюди, в кухні, на подвір'ї, в покоях; часом було чути й польську мову, і все це глибоко западало у душу хлопця, формувало його свідомість.

Було в нас ще й кілька котів та собак, інколи були й освоєні дикі сарни (кози), що смішно ковзались своїми ніжками по підлозі в кімнатах, бігали за дітьми, їли з рук, творили це найближче оточення, у якому хлопець підростав, у лісі, далеко від гамірливих людських осель. Ліс оточував лісничівку з трьох боків, а за ворітьми, по той бік шляху, стелився, ген аж до обрію, степ.

Для мене ліс був повний усіляких таємниць і страхів. Удень, у тіні півмороком покритих великих дерев, шаруділи мільйони великих комах, розлягався радісний спів різних птахів. А вночі звідти доходив рев оленів, гавкання лисиць і пугукання сов. Я боявся, навіть удень, заходити далеко в ліс, тримався більше садиби. Мій страх, а одночасно й цікавість, побуджували різні перекази, що їх оповідала мати і дівчата дітям, з давніх і новіших часів.

Особливо подобалися мені оповідання про різні пригоди шукачів скарбів, які нищпорили по лісі та сусідніх ярах ще й за моїх часів. Оповідала мені мати, що кілька таких шукачів, між ними і її знайомих із цукроварні, одного разу докопалися у лісі до дерев'яного помосту. З великим зусиллям відкинули колоди, що вкривали дно викопаної ями, сподіваючись знайти під ними скарби. Але під колодами знайшли вісім великих людських кістяків, а біля них — заржавілі шаблі й списи. В головах кістяків були штофи з горілкою, пожовтілою від довшого часу. Це були, мабуть, козаки-запорожці або гайдамаки при зброї, яких завжди ховали з горілкою, щоб на тому світі мали що пити. Шукачі скарбів упилися тою горілкою, а як проспались, засипали яму, щоб не турбувати вічного сну славних небіжчиків.

Одного разу повела мене мати на прогулянку в ліс. На моє здивування, ми швидко звернули зі стежки і впірнули в кущі. Мати казала мені зачекати, а сама почала кружляти здалека, але в полі могло зору, в підліску й по кущах. Часто спинялася і щось розгортала ногами. Після довгого нишпорення вернулася і ми пішли додому. По дорозі розповіла, що вона ще дівчиною була з товариством на прогулянці в цьому місці. Яюсь відлучилася від гурту і, йдучи навпрошки, спіткнулася об якусь дошку. Це зацікавило її і вона почала розгрібати землю руками. Догребла до якихось дверей, напружуючись, відчинила їх і побачила східці до землянки. Зійшла вниз і оглянула її при денному світлі. Там була піч і лежанки попід стінами, а на долівці валялись якісь черепки. Вийшла й причинила двері, маючи намір іншим разом зайти і оглянути землянку докладніше. З того часу пройшло біля 15 років і ось тепер усе так заросло, що вже не можна знайти тої землянки. На її думку, в землянці давно нікого не було, отже, хто й коли був її мешканцем? . .

Але найбільше я любив їхати з батьком кіньми в ліс. Він їздив щотижня і часом брав мене з собою до меншого урочища, віддаленого біля 10 верст від лісничівки. Подорож туди й назад і перебування там тривали майже цілий день, тому ми брали з собою харчі.

Ліс покривав схрещення кількох великих балок і ярів. Усі дороги і стежки в тому лісі були покручені, мали стародавній, таємничий вигляд. Блукати по них, ще й зі страхом, було особливо цікаво. Доглядав той ліс уже старий побережник (козак), що жив там понад сорок років. Батько дуже шанував його і прислухався до його порад. Ми заходили до його хати й пили воду, що стояла в сінях, праворуч від входу, в дубовій діжці. Пили з великого мідяного кухля. Вода була завжди холодна і мала дуже приємний смак. Мимоволі спадало на думку, що в такій околиці могли бути й мінеральні джерела. Внук побережника, старший за мене, добре вчився в школі і снував пляни на майбутнє. Батько намовляв мене товаришувати з ним і брати з нього приклад.

В тому лісі була землянка для лісорубів, призначена на зимовий час. Входилося до неї крізь малі двері, вікон не було. Дим із багаття, що горіло на долівці, виповнював усю землянку й виходив крізь діру в стелі. Всі сиділи довкола вогню на долівці. Було притульно і затишно. Полуднували, частувалися взаємно вишнями, сливами, кавунами і чудовими паляницями. По тому оповідали різні казки й перекази.

Але, крім приємностей, інколи траплялися серед безтурботного дитячого життя і прикрості. Мої батьки, що були різного віровизнання, ніколи не порушували цих питань у родині. Не робили різниці, бували у вільхівецькій православної церкві, але час від часу відвідували і католицький костюл у Звенигородці. Тому втримували приятельні взаємовідносини з православним і католицьким духовенством. Тим часом старий католицький ксьондз у Звенигородці, о. Комарницький, помер і прийшов інший — о. Попель. Він об'їздив парохію і заповів

свою візиту також і до нас, у «Жидівське». Між нашими собаками був один, загальний улюбленець, «Попель». Його назвали так тому, що мав шерсть попелястого кольору. На той день батьки замкнули «Попеля» у якійсь комірці, але він вирвався звідти і, радісний, прибіг до нас саме під час візити ксьондза. Я і сестра, в присутності гостя, почали гукати: «Попель, іди геть!» З того вийшла для батьків велика неприємність, а для нас, особливо для мене, як старшого, і сувора батькова «наука».

Друга прикрість була більш дошкульна. Влітку, коли була велика спека, по селах казилися собаки. Одна з таких нещасних істот загналасть і на наше подвір'я, покусала собак і кинулась на корову. Побережник, що в той час був у лісничівці, застрелив її з батькової рушниці. Мене й сестру мати замкнула в хаті, але я підбіг до вікна і бачив, як побережник стрілив до собаки — він, поцілений, підскачав, скрутився і заціпів. На мене це зробило страшне враження. Довгі роки вночі мене мучив кошмар, що скажений собака кидається на мене, а я не можу рушитись із місця. Я прокидався з криком, увесь мокрий від жаху... Покусана собакою корова сказалася. Викопали глибоку яму, штовхнули туди корову, присипали вапном і закрили землею. Всі плакали, бо це була не тільки матеріальна втрата, а й сердечний біль за невинною твариною, яку всі любили.

Тим часом бузько приніс нам ще одну сестричку. Її охрестили Олею в тій же вільхівецькій церкві, що й нас — мене й сестру.

Коло моїх знайомих поширювалось. Із Вільхівця інколи приходили до матері знайомі селянки, різного віку. Від них я довідався, що мати віддалася за «Биковського» і що вони відвідують «Ганю». Були привітні, дітям приносили гостинці, а мати вгощала їх чаєм і довго з ними балакала. Вони оповідали їй сільські новини: хто помер, хто виїхав із села, хто одружився, у кого народилася дитина і т. п. Слухаючи їх оповідань про долю товаришок своїх дівочих часів, мати час від часу раділа, то плакала. Підвечір вони відходили пішки до села. Між ними була одна старенька жінка, яку мати, прощаючи, завжди цілувала в руку, а вона, — маму в чоло. Мати провозжала її далеко за лісничівку. Згодом я довідався, що вона була «своею» в родині Славінських, була «бабкою», знала маму від народження. Вона була бабунею нашого пастуха.

Досі я чув від свого оточення про «панів» і «людей». Наприклад, батька підлегли йому вісім побережників (козаків), що доглядали ліс і жили з родинами в розкинутих у різних сторонах лісу хатах, називали «паном», так само, як і хатня прислуга, не подаючи прізвища. Від того моя мати була «пані». Але одночасно вони обоє були чимось проміжним — «напівпанами», «напівлюдьми», бо ж я чув, що для багатьох батько був тільки «Биковський», а мати тільки «Ганя», і вони з цим годилися.

В лісі продавали ділянки на зруб. Одну з них купив якийсь міщанин. Він приходив до нас, мав борідку й вуси, носив табачкового кольору довгий одяг. Сідав при батьковому столі в канцелярії і вони

довго обговорювали свої справи. Я довідався, що то був «жид». У жидівські свята він приносив нам ритуальне печиво — пряник у вигляді коржа, що був твердий, як камінь. Але покраяний на тонкі скибочки до молока або чаю — був запашний і смачний. З того часу я полюбив цього добродія у довгому лапсердаку.

Обжившись, батьки вирішили справити собі дещо з одягу. Закупили гарного чорного сукна з різними додатками — батькові на пальто і вихідний одяг. Матеріал дорогий і треба було кілька разів робити примірку, себто їхати до жида-кравця в місто. Але батько не мав часу, тому вважали спровадити кравця до нас. Кравець погодився. Фурман вранці привозив його, а ввечері відвозив до містечка. В нас він харчувався тим, що «закон» йому дозволяв. Кравець, побачивши доброзичливе ставлення до нього, просив дозволити його жінці й сестрі приїхати до нас, щоб допомогти йому в праці та подихати гарним лісовим повітрям, якого вони в брудному, перенаселеному містечку не мали. Батьки погодилися і на другий день приїхали жидівки, ще й з жиденятами, яких, мовляв, не було з ким залишити вдома. За кілька днів працю врешті закінчили і відїхали, дякуючи за гостинність, а ми зискали на доброякісній роботі.

Пусті галявини і свіжі зруби в лісі винаймали під баштани. Цим займався якийсь міщанин, але інший, ніж попередній. Він відвідував батька, називаючи його не так, як інші («пан»), а «гаспадін барін». Мав велику бороду й носив модний у той час «панський» одяг. Батько сказав мені, що це — «руський», але дівчина-наймичка, яка в моїх очах краще розумілася в цих справах, вияснила мені, що це просто — «кацап». Таким способом, при різних нагодах, формувалося мое знання тодішніх суспільних взаємовідносин.

В таких обставинах і серед таких подій проходив час. Він приніс нову халепу, що згодом вийшла нам на добре. Батько щомісяця їздив на «сесію», де збиралися всі лісничі, щоб позвітувати і одержати вказівки. Надлісничим був старший симпатичний пан, що хворів на серце. Одного разу, відбуваючи таку «сесію» в канцелярії надлісництва, присутні почули за дверима сусідньої кімнати якийсь зойк. Кинулися до дверей і побачили на землі надлісничого, вже мертвого від «розриву серця».

Вернувшись додому, батько розповів про цю сумну подію і одночасно висловив побоювання, що новий надлісничий, може, не бути такий добрий для нього, як попередній, що знав батька від довшого часу й цінив його.

І справді, незабаром прийшов новий надлісничий — Йосиф Сідович, поляк.⁵ Був середнього віку, з життєвим досвідом, вченим лісоводом, абсолювентом лісового відділу Новоолександрівського Сільсько-Господарського Інституту (Пулави). Розглянувшись, він енергійно взявся поліпшувати лісову справу в маєтках графа Потоцького. Розпочав і «чистку» персоналу. Становище мого батька, як лісника-

---

⁵ Галина Журба: «Далекий світ». Автобіографічна розповідь. Буенос-Айрес, 1955, стор. 316—317.

практика, а не вченого лісника, стало zagrożене. Але п. Й. Сідорович виявився тактовною, навіть поступовою людиною. Він обережно розглядав кожну дразливу справу, усував тільки старих і робив деякі пересунення на становищах. Пізнавши ближче мого батька, він оцінив його сумлінність, працьовитість і його знання, здобуте досвідом і самоосвітою в ділянці лісної справи.

Тому Сідорович запропонував батькові лише перенестися на інше лісництво — «Привороття», з якого попередній лісничий Карманський відійшов на пенсію. У «Жидівське» лісництво Сідорович призначив Люціяна Садковського, молодшого за батька, який приїхав із Польщі й був щойно прийнятий між службовців маєтку.

Полагодивши всі формальності, зв'язані з переданням і прийняттям лісництва, ми з жалем залишили «Жидівське», в якому прожили майже три роки і дець наприкінці 1900-го або на початку 1901-го року переїхали з усім нашим майном на лісництво «Привороття».

ЛІСНИЦТВО «ПРИВОРОТТЯ»

Я вже згадував, що лісництво «Привороття» було найбільшим з-поміж лісництв у звенигородських маєтках графа А. Потоцького. Розташоване в глибині повіту, далеко від його осередку — м. Звенигородки, воно було оточене кількома селами з фільварками.

Колись у цій околиці був величезний, суцільний ліс, а довкруги нього виникли села — Вільхivecь, Гусакова, Кобринова, Залеське, Озірна й містечко Рижанівка. В центрі лісу, на перехресті шляхів, постала оселя Попівка, яка згодом розрослася у велике село.

У ті часи, що про них іде мова, з того лісу залишилися лише два урочища: менше — на північ від села Попівки, а більше — на південь від неї. Разом із підлісками, той різноманітний ліс займав простір біля 2.000 десятин.

Менше урочище вкривало довгастою, але широкою смугою лісу, з північного боку, схили і хребет балки, у якій розташувалася Попівка. Ліс простягався від околиць м. Рижанівки майже під с. Озірну, що була біля Звенигородки. За лісом, по другому боці, розляглися рівнинні околиці села Водяників, почасти з маєтками князя Любомирського.

Більше урочище — довгий і широкий лісний обшир — було на південь від села Попівки. Ліс вкривав розлогу балку, рівнобіжну з попівчанською, і частину рівнини, яка тягнулася до села Залеського, що було також розташоване в балці, за лісом, в чистому степу. Ліс простягався від околиць м. Рижанівки аж під Вільхivecь. По одному з його боків були села: Гусакова, Кобринова і Залеське, а по другому — Попівка, до якої ми, по традиції, належали.

Між цими двома урочищами проходив давній шлях із м. Рижанівки, який провадив через Попівку, повз Озірну, до Звенигородки. Від Попівки шлях ішов також і на південь. Він тягнувся згаданим

більшим урочищем, а згодом, вийшовши з лісу, розгалужувався у напрямі сіл Залеського і Кобринової. З Кобринової він виводив до тракту, що йшов від Звенигородки, через Вільхівець, на містечко Тальне.

Лісничівка «Привороття», як і «Жидівське», знаходилися на узліссі більшого урочища. Її оточував ліс із трьох сторін, а з четвертої — чистий степ. Стояла вона при згаданому бічному шляху, що йшов із Попівки, перетинав упоперек ліс і виводив у степ. При виїзді з лісу були залишки тину з ворітьми.

Біля воріт була велика й глибока, цембрована, з колесом і двома баддями на ланцюгах, криниця. Над нею була стріха, оперта на чотирьох стовпах. Біля криниці, від шляху, був жолоб для напування худоби. Мешканці оселі брали звідти воду, напували коней і товар та доглядали криницю. Користали з неї і подорожні. Саме тому цю місцевість і лісничівку, люди здавна прозвали «Привороттям», а опісля ця назва поширилася на цілий ліс.

З «Привороттям» вже в'яжуться мої свідомі спогади впродовж майже 12-тилітнього, з малими перервами, перебування на лісничівці.

Оселя, прозвана «Привороттям», у мій час складалася з двох суміжних садиб: садиби побережника «старшого козака» (побережників у «Приворотті», в різних сторонах лісу, було біля двадцять), і властивої лісничівки.

Садиба козака (біля криниці) була у вигляді подовгастого простокутника і прилягала подовжньою стороною впритул до степу. На просторому подвір'ї, напроти шляху, стояла хата з пекарнею і світлицею, вшита соломною. Біля неї і за нею були повітки. За клунею сад і город, що простягався до лісу. Дорога, що йшла зі шляху в ліс, відділяла садибу побережника від лісничівки.

Лісничівка ж займала великий простокутник, так само як і в «Жидівському». Була давніше побудована й добре загосподарована, огорожена штахетами від шляху і тином від лісу, обрамована деревами й кущами.

В штахетах від шляху була брама, що провадила до круглого заїзду, з клумбами квітів. Углибині стояв мурований дім, вкритий гонтами, з п'яти кімнат і пекарні. Чудові, високі ялини оточували заїзд. З лівого боку був овочевий сад — переважно яблуні й груші, а під лісом росли куці — агрест, порічки й інші. За домом до саду притикав город, малинник і морельові дерева.

З правого боку, від «парадної», була «господарська» брама — вузький проїзд на широке подвір'я. За проїздом був другий, менший сад — переважно сливки, трохи яблуні і куці. На подвір'ї, ближче дому, стояла півземлянка для діда — нічного сторожа.

На другому боці подвір'я, напроти дому, була довга й широка повітка з високим горищем на сіно; тут складалися збіжжя, сільсько-господарське знаряддя, була возівня, стайня, тощо. Подвір'я впиралося у загороду для корів, у глибині якої була корівня, свинушник і гноївня. За стайнею, між другим садом і загородою для корів, був

тік для молочення збіжжя, клуня, скирти соломи, сіна та полови. Звідти, задніми ворітьми, виїздили на дорогу, що йшла від шляху в ліс і відділяла лісничівку від садиби «старшого козака». Біля дому завжди була, на колесах, повна бочка води, що її привозили зі згаданої придорожньої криниці. Ані річки, ані ставку поблизу не було.

Мешкальні умовини в «Приворотті» — старому й вогкому домі — були гірші, ніж у «Жидівському», але згодом дім дещо відремонтовано. Натомість батькова платня (тут було більше праці) піднеслася ступнево до 50 рублів місячно, а побільшені «натуралії» уможливили провадити краще і більше прибуткове господарство. Родючий сад із його пізніми сортами овочів, крім заспокоєння наших власних потреб, давав річно до 250 руб. прибутку. Кращі матеріальні умовини допомогли нам швидко призвичаїтися до нового місця. Було видно, що на зміні лісничівки ми скористали, особливо добре почували себе на новому місці діти, я тим паче.

В «Жидівському», в новозбудованій лісничівці, все було в стані організації. Там лісничівка була почасти в лісі, почасти в степу, лише ззаду її затінював великий ліс, а довкруги — підліски або новонасадження. Віяли вітри й пражило сонце. У «Приворотті» було інакше. Сад — у повному розвої, він не тільки рянів плодами, а й давав тінь. Дім по обидвох боках заїзду відділяли від шляху струнки, літні ялини, по яких стрибали вивірки й сойки. Степ починався за садибою «старшого козака» і з лісничівки його не було видно. За брамою, по той бік шляху, височів стіною великий мішаний ліс, тільки за садом був молодняк.

Особливо гарно було на весні. Садові дерева, куці й квіти цвіли навипередки різними барвами на тлі темної зелені смерек. Та й узимку було не гірше — внизу білою скатеркою стелився сніг, в горі зелень шпилькових дерев. Це була затишна лісничівка, захована в лісах, далеко від людських осель. До найближчого села Попівки, навпрошки через ліс і поля, було біля 3-ох верст, до інших — 4—5, а до Звенигородки біля 16 верст. Найближчі залізнодорожні станції — Звенигородка і Тальне із зупинкою між ними — були також у віддалі понад 16 верст. Шляхом, при якому стояла лісничівка, мало хто проїздив, отже скрізь панував спокій у згоді з природою. Його порушували час від часу тільки родинні події та ті, що іноді діставалися сюди з зовнішнього світу.

До таких подій слід зарахувати народження, невдовзі після нашого прибуття на нову лісничівку, братіка Петруся, що по трьох місяцях помер і ми поховали його на цвинтарі в Попівці.

Для нас, дітей, майже трагедією була втрата улюбленої, лагідної білої кобили, що була нашим «верхівцем». Одного разу вона паслася в лісі, недалеко дому. Качаючись по землі, встромила ногу в розгалуження дерева і зломила її. Ледве плентаючись, на трьох, ішла додому, жадібно іржучи, але по дорозі впала у глибокий рів. Ми не могли її звідтам витягнути і мусіли закликати жида, що забрав кобилу «на шкіру».

Наше ставлення до домашніх тварин було дружнім, ми трактували їх не тільки як позиточних, а майже так, як членів-помічників нашої родини. Були нашими товаришами, крім користи давали нам чимало приемних хвилин. Батько дбав про коней, щоб вони не перемучувались, добре відпочили. Ми, діти, ласкали їх, кормили цукром тощо. Коли наймичка доїла корів, ми пестили їх, давали їм різні ласощі, підставляли свої квартирки, пили свіже молоко. Коли мама підсипала поросяттам до корму якийсь порошок, щоб їм міцнішали кости, ми підставляли свої кромки хліба з маслом, щоб і нам посипала цим порошком. Навіть між курками була «упривілейована». Звалася «Похатницею», бо ходила скрізь незаймана; так була привикла до дітей, що й спала на їх руках. Її ніхто не смів зарізати. Але одного разу вона вилізла на горище, звідки кури злітали на подвір'я, спробувала і собі злетіти, але — розтовстіла від такого «панського» життя — гепнула об землю і забилася. Ми влаштували їй «врочистий» похорон, закопали в землю. Потім собаки рознюхали, вигребли і з'їли жертву ненаситности.

Крім домашніх тварин, у нас були майже постійно і дикі звір'ята та птахи, особливо сарни, що їх ми знаходили в лісі маленькими й приносили додому. Вони звикали до нас, поводитися як домашні тварини, а потім ішли в ліс і не верталися. Одного разу ми мали козла, що виріс у нас, ходив по кімнатах, ганяв по садку собак, їв з наших рук. Але й він потім пішов у ліс. За деякий час вернувся, привівши з собою черідку самичок. Вони залишилися біля хвіртки і полохливо стежили, а він сміливо увійшов у сад. Тут його зустріли собаки, що радісно плигали, намагались лизнути свого колишнього друга. Ми, діти, давали йому їсти з наших рук, а його вірні «товаришки» з переляком здалека дивилися на таку чудасію. Побувши в нас кілька годин, козел пішов із черідкою в ліс і більше не вертався. Коли на весні з лісу чути було вночі рев оленів, ми думали про нього: може, це наш козел? А може, його вже вбили?

Час від часу нас відвідували батькові й мамині родичі. Ми також інколи ревізитували їх. Між ними була бабуня Валерія, мати батька, що після смерти діда (Петра Биковського), якого я зовсім не пам'ятаю, жила переважно зі старшою одруженою тіткою Марією Пьонтковською у селі Сумівці, на Поділлі, над річкою Бугом. Її зять, а мій дядько, Павел, був економом у якогось орендаря маєтків графа Собанського. Бабуня, відвідуючи нас, допомагала батькам вести домашнє господарство і доглядати дітей.

Непосидюча старушка, дуже релігійна й бадьора, час від часу відвідувала нашу і дядька Володислава родини. В нас перебувала кілька тижнів, намагалася допомагати мамі в господарстві, але з того виникли й клопоти: то ключі згубила, до господарства службі переінакшувала, то господарювала «посвоєму» і т. д. Служба і мама не були з того вдоволені, але родинні взаємовідносини вимагали терпеливості і пошани до бабуні. Вона, звичайно, дуже любила внуків — бавилася з нами, водила нас на прогулянки тощо.

Одного разу ми, діти, пішли з бабунею в ліс, а з нами — і великий старий пес. Він був тихої, старечої вдачі, але мав час від часу і свої примхи. Йдучи вузькою стежкою, я необачно спіткнувся об нього, а він не стерпів і кинувся на мене. Повалив мене на землю і став наді мною, вищіривши зуби. Я лежав ні живий, ні мертвий. Бабуня, як та мала пташка, що коштом власного життя рятує пташенят від грізного напасника, кинулася на велитня-пса, схопила його за шию і відтягнула від мене. Пес зніяковів, постояв якийсь час, а потім пішов геть.

По смерті братчика Петруся, наша мати почала хворіти. Лікував її повітовий лікар, що приїхав із Звенигородки. Це був москаль, що знав тільки московську мову. Бабуня розмовляла з ним, не знаючи московської мови. Він говорив про дитячі садки і шкільки, а бабуня — про шкільки для вирощування лісу. Розмова тривала з півгодини і їм навіть здавалося, що одне одного розуміють. Потім з того було багато сміху.

З інших родичів батька приїздив до нас іноді на Великдень або на Різдво молодший брат батька — Калікст, що був економом на фільварку в якогось дідича в селі Будищах, Звенигородського повіту.

Другий дядько — Володислав, середущий батьків брат, був одружений: мав двох синів і доньку. Працював спочатку помічником, а потім економом у фільварку князя Куракіна в селі Топильній, біля м. Шполи.⁶ Він з родиною відвідав нас тільки один раз, бо на перешкоді була віддаль (біля 30 верст), запрацьованість дядька і дещо натягнуті взаємовідносини між нашими родинами.

Натомість ми відвідали їх декілька разів, особливо мати з дітьми, бо батько був також постійно зайнятий службовими обов'язками. Подорож до дядька Володислава тривала цілий день, їхали зранку на Попівку, повз Озірну, до Звенигородки. Тут перепочивали і їхали далі на Козацьке, а потім до Топильної. Під вечір були вже в дядька.

Топильна — велике село з кількатисячним населенням. Жило тут і кільканадцять «німецьких» родин. Попередній власник довколишніх сіл, барон Енгельгардт, у половині ХІХ-го століття був спровадив чимало німецьких селян із Німеччини на працю у своїх маєтках і розселив їх по довколишніх селах. Перше покоління приходьків говорило тільки по-німецькому, було протестантського віровизнання. Друге покоління, вже за моїх часів, говорило по-українському, але знало від своїх батьків і німецьку мову. Молодь цього покоління вже одружувалася з українськими місцевими дівчатами. Третє поко-

⁶ Це колись був один з фільварків баронесси Варвари Григоровни Врангель. Власником чомусь не числився барон Георгій Георгієвич. Видавши доньку заміж за князя Куракіна, баронеса передала, яко «придане», Куракінам сім чи вісім фільварків, у тому числі: Козацьке (там крім фільварку була й головна контора, велика гуральня і палац-резиденція баронеси), Стецівку, Ново-Єгорієвку, Іскрине, Журавку, Лозоватку і Топильню (Свідчить В. Дубів).

ління, себто мої однорічники, знало тільки українську мову й ходили до православної церкви. Різнилися німецькі приходьки від інших місцевих селян більшою сумлінністю у виконванні своєї праці та охайністю в хаті, а мовою, ношею і побутом злилися з довколишнім українським населенням. Їх колишні німецькі прізвища замінилися на вуличні «прозвища». Наприклад, дядьків фурман називався Петро Німець (бо походив із німців).

У селі був фільварок (майже 2.000 десятин орної землі) з підфільварком. На краю села стояли панські фільварочні будинки...

Я пам'ятаю, що коли ми перший раз відвідали дядька, він був тоді тільки помічником економа. Його родина жила в старому, вкритому гонтами домі, що мав кілька маленьких старосвітських кімнат. Там же містилася й канцелярія фільварку. Згодом економ Добжанський, поляк, помер, а його родина виїхала до Звенигородки. Тоді мого дядька призначено економом і він перейшов жити до великого старого мурованого дому, вкритого бляхою, що стояв у садочку, праворуч брами. Все в ньому було старе й просторе: великі кімнати, велика пекарня, високі стелі, товстелезні мури, великі грубки, в яких топили соломю, старі, немальовані підлоги з дірами, під якими розвелися щурі. Було в ньому холодно й непривітно. Дядькова родина не займала всіх кімнат і тому деякі служили за комори, в одній жила вчителька дядькових дітей, а інші були призначені для гостей, що ніколи тут не переводилися. Увесь дядьків дім, у протилежність до нашої тихої лісничівки, був у постійному «русі». Приїжджали якісь давні знайомі, ближчі й далші родичі, урядовці з інших маєтків князя Куракіна. Це було мішане середовище московсько-польсько-українсько-жидівського характеру. Економі в Куракіна і головний управитель маєтків були поляками, урядовці гуральні були переважно московського походження, орендар парового млина в селі Лозоватці, Каневський, був жидівського походження, а інші урядовці були українцями. Сам власник, князь Куракін, був москалем і мав якесь становище при царському дворі.

Приїжджі перебували в дядька кілька днів, грали в карти, їли і пили. Князь Куракін, що мав гуральню в с. Козацькому, давав своїм урядовцям, як «додаток» до платні, досить багато спирту. В мого дядька завжди стояли бочки з яблочником, пили його не чарками, а малими кухлями. Особливо пиячили під час Різдва, Новорічних і Великодніх свят.

Час від часу відбувалися тут полювання: полювали то на фазанів, то на качок, то на вальдшнепів, а взимку — на звірину. В полюванні брало участь різноманітне товариство, з родиною князя на чолі. У вужчому колі говорили своїми мовами, між собою — по-українському, тільки власник маєтку завжди говорив по-московському. На тих полюваннях дядько придбав собі ревматичну хворобу — ішіас, що потім не кидала його ціле життя.

Ціле подвір'я завжди було повне осідланих коней, возів, бричок, двокілок, якими приїздили до дядька відвідувачі. Увесь цей рух по-

кривали своїми неприємними пронизливими криками численні чудові пави, що з розпущеними хвостами сиділи на довколишніх повітках.

На фільварку було кількадесять дуже брудних свиней, між якими нищпорили щурі. Дядько купив мою двоюрідному братові, Казьові, малий вінчестер і той постійно полював на тих препоганих звіряток.

Дядько був невеликий на зріст, огрядний, вусатий блондин, владної вдачі. Він не рахувався з витратами, не думав і про майбутнє. Таким був і в родинному житті. В нього часто перебувала бабуня Валерія і молодша сестра дядини. Дядина була милою людиною, але слабого здоров'я. До того ж родила багато дітей, але доховалося тільки троє, решта по кількох місяцях, а то й днях — вмирили. Їх, як нехричених, закопували в парку під великими деревами...

Буваючи в дядька іноді кілька днів, ми — поруч родинної атмосфери — відчували тут якесь безладдя. Саме з цієї причини між братами — моїм батьком і дядьком Володиславом — були «холодні» відносини. Решта родини толерувала це безладдя, або з критичним співчуттям ставилась до дядькової родини. Найближчий «довірений» дядькові, старший фурман Петро Німець, хоч прихильно, але також критично наставлений, оповідав нам про різні «закулісові» родинні справи дядька і радив нам вплинути на нього. Але ми, знаючи впертий і отаманський характер дядька, не втручалися до його справ.

Згодом уся дядькова родина, як і наша, вимерла або розпоршилася. Під час революції 1917 року дядько, як і інші службовці з маєтків князя Куракіна, переїхав до Звенигородки. Тут він зайнявся торгівлею: їздив до Одеси, привозив різний крам і продавав його до крамниць або приватним людям. Під час однієї такої подорожі, заразився тифом і помер. Дядина тяжко працювала, щоб утримати родину, а помагав їй вже згаданий старший двоюрідний брат Казимир, що закінчив Звенигородську комерційну школу. Потім Казимир був в армії УНР і разом з нею вийшов у 1920 році на еміграцію — до Польщі. Тут працював урядовцем у державних лісництвах, востаннє я зустрічався з ним у 1930—33 роках у Варшаві. Дядина померла десь наприкінці 1920-го або на початку 1921-го року на сухоти. По смерті дядини двоюрідну сестру забрала дядинина сестра, що з чоловіком виїхала до Польщі. У 1921—22 роках я зустрічався з нею також у Варшаві. Брата Петра забрали згодом до советської армії, там він захворів, а дальша його доля мені невідома...

Наймолодшою в родині батька була тітка Клементина, що мала хатню освіту. Вона весь час тинялася по панських дворах, була то господинею, то ключницею, то «дамою» для товариства самотнім дітчком. У нас бувала рідко, батько казав, що вона забагато самотійна, а одночасно нервова і невдоволена зі своєї долі. Мала вона й нареченого, А. Семашка, що працював спочатку у вільхівецькій цукроварні, але зволікала з одруженням. Все ж таки, маючи вже біля 40 років, вона одружилася з Семашком. Жили вони в с. Лозо-

ватці, біля м. Шполи, а дядько Семашко працював механіком у паровому млині князя Куракіна.

Одного разу, коли тітка була ще самотньою, мати вибралась із дітьми у відвідини. Тітка працювала тоді господинею у самотньої дідички, що жила у якомусь селі у віддалі біля 12 верст від «Привороття». Довелось нам у неї заночувати, але тої ночі зчинилася в селі пожежа. Край села горіли хати, вітер перекидав огонь на сусідні будинки й пожежа поширювалася. Серед темної ночі грізно бушувало полум'я, з тріскотом палали стріхи хат, а іскри летіли високо в небо. Ревіла худоба, собаки вили, селяни кричали, плакали, молилися з іконами в руках . . . Ця картина грізної стихії та безсилля супроти неї людей надовго врзалася в мою пам'ять.

Більше зв'язків ми мали з родиною матері. Вона жила ближче нас, у сусідньому Вільхівці, й була більш численна. Бабуня Одарка (Дарія), мамина мати, бувала в нас рідко, бо мала своє господарство. Але кожний раз вносила в нашу родину іншу атмосферу: не втручалась у наше господарство, не виходила зі свого кутка до гостей і дуже любила своїх внуків. Ми також, підсвідомо, горнулися до неї. Вона наспівувала нам українських пісень та оповідала різні перекази. Ми любили її більше, ніж бабуню Валерію.

Бував у нас часто дядько Миша (Михайло), що любив маму і чомусь покладав на мене великі надії. Він скінчив двокласову школу, був винахідливий, майстрував для мене різні «машини» і приладдя, щоб таким способом зацікавити мене технікою.

Взагалі майже вся родина Славінських була дуже здібна, незалежна і відзначалася прагненням досягти нові успіхи. Цього саме бракувало родині Биковських, що мала менші аспірації і задовольнялася працею по панських маєтках, тільки дітям своїм намагалася дати освіту.

Найстарший брат матері — Олександр Славінський — був уже одружений і мав дітей, перебував десь у Московщині, де працював рахівником. Він інколи листувався з нами, але я його ніколи не бачив.

Відвідала нас з Ташкенту також і старша мамина сестра — тітка Марія. Вона, здобувши хатню самоосвіту, пішла у «світ». Деякий час учительювала, а потім упродовж кількох років була вихователкою дітей відомого російського генерала Міщенка (українського походження). Він керував у той час військовою округою в Туркестані. Коли діти Міщенка підросли, тітка забажала стати незалежною. Закінчила фельдшерські курси і влаштувалася у повітовому шпиталі в м. Бронніці, під Москвою. Там була довший час, лишилася самотньою, бо ціле життя провела або в боротьбі за свій вищий рівень, або опікувалася родиною. Під час революції переїхала на Кавказ і з того часу наш зв'язок із нею припинився . . .

Дядько Миша згодом подався у Московщину. Одружився там із дочкою заможного селянина — тіткою Серафимою, красунею. Вони відвідали нас, бо дядько хотів зацікавити свою дружину з родиною.

Ми, діти, побачивши тітку, були зачаровані її красою і весь час ходили за нею. Ця селянська московська родина, з якою зв'язався наш дядько, отримавши за тіткою в придане 185 десятин землі, була якось іншою, ніж звичайні московські селяни. Один брат тітки Серафими був приват-доцентом метеорології в Харківському університеті, а другий — директором фабрики в Москві. Дядькові й тітці добре жилося, згодом купили ще й дім і збудували млин. Мали дітей. Я листувався з ними аж до революції в 1917 році. Тоді вони втратили все, їх розкуркулили і наш зв'язок із ними увірвався.

Інші мої дядьки, брати матері, були молодшими, вчилися в середніх, а потім у вищих школах і я майже не пам'ятаю їх.

Лише один із численної родини Славінських не вдався — дядько Микола. Він успадкував від свого батька, мого діда, Славінського деякі погані прикмети (мав і добрі) — був алькоголіком. Не хотів учитися, потім працював на підрядних становищах, а вкінці одружився з простою, пересічною селянкою. Він запивався і йому не вистачало засобів на удержання родини (мав дітей). Різними способами виманював від своїх родичів допомогу. Моя мати боялася його і кожного разу, коли він приходив до нас, властиво до батька, просити грошей, мати зачиняла дітей у хаті та забороняла нам говорити з ним, хоч він ставився до нас, дітей і матері, досить привітно.

Мало пригадую собі маминого батька, мого діда, Феодосія Славінського. Він бував у нас ще тоді, як ми жили на лісництві «Жидівському». Високий на зріст, брונет, із вусами; хоч у той час йому стукнуло вже понад 80-ку, в нього не було ні одного сивого волоска. Він також дуже любив унуків і водив нас на прогулянки. У свій час був не тільки службовцем у вільхівецькій цукроварні, а й т. зв. «підрядчиком». Цукроварня постійно перероблялася, спроваджувала нові машини, а старі викидала на «брухт». Дід купував гуртом це старе «залізо» і перепродував його гандлярам або просто до гамарні. На тому заробляв величезні, у той час гроші, інколи до 3.000 руб. місячно. Деяко з тих грошей бабуні вдалося вирвати від нього для ведення господарки і виховання дітей, а решту дід пропивав разом із своїми товаришами та цілим селом. То була сильна, широка, але й нестримна козацько-циганська натура.

Всі діти мого діда і бабуні (Славінських), завдяки бабуні Одарці, отримали хатню тогочасну освіту, деякі покінчили потім двокласову, середню або й вищу школу.

Для навчання дітей брали мандрівних учителів, що переходно жили в діда і вчили дітей. Між тими мандрівними вчителями траплялися різні типи. Один із них, колишній військовий, як розказувала мені мати, часто напивався. В діда був старий, колись військовий кінь, і вчитель, п'яний, сідав на нього та робив різні кавалерійські вправи, при цьому примушував його перескакувати ворота тощо. Бабуня вмирала від страху за коня і вчителя. Того вчителя швидко прогнали і найшли іншого.

Наша мати часто їздила з нами, дітьми, до діда і бабуні. Ці відвідини глибоко запали в мою пам'ять. Дід і бабуня мали велику садибу на краю села Вільхівець, за нею був ліс і поле. Хата була стара, вкрита соломною. Входилося в темні сіни, праворуч була простора пекарня, а ліворуч — три світлички. В одній з них були довгі теплі лежанки. Малі віконця і старосвітські прості меблі робили миле й затишне враження. На лежанках вигрівалися коти, а з ними і внуки. В одній з повіток порпалися морські свинки, що давало дітям велике задоволення. За повітками стояв нечинний вітряк, за ним — сад зі старими овочевими деревами. За хатою був також сад та різні куці — агрест, порічки, малини тощо. Ціла садиба мала на собі печать якогось сумного запустіння, а старосвітські постаті її мешканців дуже пасували до цього оточення.

Завжди, вертаючись до лісничівки з цього родинного гнізда, ми відчували в душі, що залишаємо щось тепле, притульне, рідне...

На жаль, п'янство дядька Миколи, його борги та зростаючі вимоги до своїх старих батьків, примусили діда і бабуню продати садибу якомусь селянинові за 800 рублів. Потім вони виїхали до тітки Марії, що жила під Москвою, і там, на чужині, померли: дід у віці понад 90, а бабуня біля 86 літ.

Так ми втратили своє власне, стародавнє родинне гніздо. Згодом один із молодших дядьків (з родини Славінських) намовив мене піти з ним у Вільхівець, щоб хоч подивитися на той родинний «втрачений рай». Ми, мов злодії, підкрались попід тином до колишньої нашої садиби... Все було по-старому, тільки напроти дому була нова клуня. На подвір'ї нікого не було і ми могли добре роздивитися. Дядько розплакався і божився, що як тільки «стане на ноги», відкупить садибу, але це ніколи не здійснилося...

Я підростав. Між мною і сестричкою Софією зарисувалися різниці вдач. Я «товк» її при кожній нагоді, вона скаржилась батькам і мати, часом і батько, карали мене. В моїй душі наростало озлоблення і, нарешті, мій терпець урвався. Між нашими собаками була улюблена сучка «Циганка», чорна з жовтими цятками на голові, а від неї був цілком чорний, з кручим полиском, пес «Жук». Ми виносили його на руках і він став невідлучним товаришем наших забав і прогулянок, безмежно відданий нам. Я любив його пристрасно, але сталося так, що «Жук» загинув. Горе, плач і сум дітей довгий час панували в нашій лісничівці. Одного разу ми кудись поїхали і в дорозі, під час розмови, згадали «Жука». На згадку про нього я розплакався, а сестричка Софія почала глузувати з мене, що я так глибоко перейнявся «смертю якогось собаки». Глибоко ображений у своїх почуваннях невдячністю сестри, яка так швидко забула свого друга «Жука», ще й кепкує з цього приводу з мене, я з того часу відсторонився від неї. Між нами запанувало відчуження і наші світогляди і життєві шляхи розійшлися. Згодом ми опинилися в різних національних і релігійних таборах. І це порізнення між нами через «Жука», навіть по 60-ти роках від цієї події, триває до сьогодні.

Два роки по смерті братіка Петруся народилася нам сестричка Галина, яку ми всі дуже любили. Згодом, коли виросла, Галина була вродлива, здібна, ідейна, велика ентузіястка.

З того часу, як ми виїхали з лісництва «Жидівського», наш зв'язок із містечком Вільхівець та його мешканцями дещо послаб. Причиною була далека віддаль лісництва «Привороття» від Вільхівця. Натомість ми увійшли у взаємовідносини з с. Попівкою. Тут була православна парохія, до якої ми формально належали. Все ж таки, час від часу, у більш важливих справах, ми зверталися до давніх приятелів у Вільхівці. Так було, напр., кожний раз, коли в нас народжувалася нова дитина. Звідти ми привозили стареньку «бабку», селянку, яка була при народженні ще моєї мами, а потім і всіх нас — її дітей. Отже й тепер, кілька днів до народження сестрички Галі, ми привезли її з Вільхівця.

Мама радісно привітала приїжджу. Вони обидві замкнулися в кімнаті й довго щось радились. Потім мама закликала дітей і пояснила нам, хто така для нас баба та наказала привітатися з нею і поцілувати в руку. Ми чемно виконали мамине бажання, а баба приголубила нас і роздала нам подарунки. Відпочивши, вона взялася до роботи. Тепер вона була в нас господинею — в домі, в кухні, опікувалася дітьми і хворою. Прислуга і батько докладно виконували всі її зарядження.

Коли народилася Галя, баба пробула в нас ще деякий час і, упевнившись, що мама і новонароджена дитина вже не потребують фахової опіки, відїхала. Ми щиро подякували їй та відповідно винагородили. Перед дім заїхала бричка, батько вийшов з бабою на ганок і, попрощавшись із нею, допоміг їй всісти на бричку. А вона, вмотивившись із всіма клуночками — гостинцями для нашої і своєї рідні та знайомих, гордовито, з почуттям виконаної місії, востаннє подивилась довкруги. Встигла ще й насварити на фурмана, свого родича, за те, що він, буцімто, погано доглядає панських коней. Приголомшений цим парубок не встиг ще й рота роззявити, щоб відповісти, як баба одною рукою махнула нам на прощання, а другою — штовхнула парубка в плечі й гукнула: «Поганяй!» Він автоматично смикнув віжками, ляснув батою і коні рушили. Бричка покотилася крізь парадну браму на шлях і швидко зникла на закруті в бічну лісову дорогу, що вела до Вільхівця.

Я вже згадував, що ми належали до попівчанської парохії. З відвідин церкви мені особливо запам'яталися щорічні говіння під час Великоднього посту. В суботу мама з дітьми їздила сповідатися, а в неділю — причащатися.

Дерев'яна церква в Попівці, з її зелено-білого кольору стінами назовні, трьома банями і залізними хрестами на них, справляла гарне враження. Стояла під горою й була оточена літніми деревами. З лівого боку, перед входом до церкви, була така ж сама дерев'яна дзвіниця. Всередині церква мала стародавній вигляд, з потемнілими образами та іконостасом у колонках, обвитих виноградною лозою. Поруч церкви було приходство священика.

Ми приїжджали вчасно і вистоювали цілу Богослужбу напереді, серед поважних селян. Вийшовши з церкви, мама купувала дітям булочки в бабів, що сиділи під церквою і вітали нас із святим причастям. Потім ми йшли до о. П'ясецького на обід.

З родиною о. П'ясецького ми були в близьких відносинах. Відвідували одні одних, влаштовували вечірки тощо. А все це було головно для дітей. У священника П'ясецького було троє дітей — вже заміжня найстарша дочка, молодша 12-літня Наталка і молодший від мене синок.

По обіді, ми від'їжджали, а матушка клала нам у бричку лантух смачних калачів. Потім ми їли їх майже цілий тиждень. Був такий звичай, що селяни, сповідаючись, приносили священникові, крім копійок, ще й калач, дуже смачний, спечений якимось особливо з темнуватого борошна. Під час Великого посту наймит або титар щоденно забирав з церкви кілька лантухів таких калачів. Родина священника роздавала їх знайомим і біднішим людям, а рештою кормили свиней...

Мені, малому хлопцеві, дуже сподобалася дочка о. П'ясецького — Наташа. Мала кругле гарне личко й довгу косу. Мама сміялася і, жартуючи з мого «залицання», порадила мені ближче приглянутися до матушки та старшої доньки, бо Наташка, як виросте, казала вона, буде такою самою. З того часу я більше приглядався матушці. Вона була вже по п'ятдесятці, висохла як скипка і, мені здавалося, замість голови мала продовгастих череп, обтягнутий пожовтілою і поморщеною шкірою, з якого відставали зуби. Отже її вигляд був непривабливий. Її старша донька, що вийшла заміж за священника в с. Колодистому, часто відвідувала батьків. Їдучи до Попівки кіньми, вона впродовж кількох років проїздила повз лісничівку й іноді вступала до нас на «балачку». Це була молода ще жінка, років біля 30-ти, але й вона вже напіввисохла і ставала щораз більше схожа на матушку. Придивившись до матушки і її старшої дочки, мені стало моторошно, коли уявив собі й «мою» гарненьку, круглолицю Наталочку схожу, в майбутньому, на свою сестру і маму. І так моє захоплення Наталкою щезло.

На Великодню нічну Богослужбу їздили тільки наша куховарка та прислуга. Вони святили паски і вранці розговлялися разом з нами. На Великдень мама пекла багато величезних «баб», майже півметра заввишки, та кілька кошів усіляких «мазурків». На столі, серед крашанок, ковбас, шинок, холодців та інших святкових холодних страв, красувалося посередині печене поросся із хріном у зубах. З напйтків була в нас тільки горілка.

До Різдвяних свят у нас готувались заздалегідь. Для нас, дітей, одною з найбільших атракцій — було колення кабана. Колій приходив із Попівки вранці, колов кабана і обсмалював його житньою соломою з кулів. Потім чищення й патрання кабана на окремі шматки — сало, м'ясо, смалець, ковбаси, сальцесон, шинку — відбувалося в кухні й тривало до пізньої ночі. Мати і дві наймички, з допомогою колія, ледве встигали впоратись. Діти про цьому ласували обсма-

леним хвостом та кінцями вух. Посолене сало складали в дерев'яну бодню, а шинки переважно маринували. Колієві батько платив за працю піврубля сріблом, а мама давала йому ще й шмат м'яса і кусень сала.

Різдво в нас зустрічали Святою вечерею, ввечері 24 грудня, як появилася на небі перша зірка. Вечеря відбувалася згідно зі стародавнім звичаєм за застеленим столом, з сіном під скатертиною. Починалася читанням відповідного уступу зі Святого письма. Страв було 12, починаючи і кінчаючи кутею. Одну ложку куті кидали за вікно, а другу — під стелю. Потім подавали спеціальний борщ із вушками. Цього вечора їли тільки різного роду рибу, узвар та солодощі. Пилю лише горілку. Після вечері співали колядки навкруги прикрашеної ялинки і роздавали з-під неї подарунки.

На другий і третій день Різдвяних свят у лісничівку приходили з Попівки сільські колядники. Ми приймали їх з великою радістю, батько обдаровував їх грішми, а мати вгощала.

На Новий рік фурман вводив у кімнату уквітчаного коня, посипав зерном і бажав нам щасливого Нового року. За це діставав гроші й почастунок. Такі ж самі віншувальники приходили до нас і з села.

Але найбільше подобалися нам запросини на весілля. З Попівки, переважно восени, до нас часто приходили то молода з дружками-дівчатами, то молодий із парубками і рушниками. Молода завжди була уквітчана різнокольоровими стрічками, гарно одягнута — в кількох спідницях, підперезана рушником, у чоботях. Кланялась батькам клякаючи до ніг, притримуючи руками багате коральове намисто й дукачі на шиї, і казала: «Батько й матір просять вас на весілля». По цих формальностях, мій батько давав молодій гроші, просив відпочити і почастуватися традиційною ковбасою і чаркою...

Час від часу в неділю батько возив нашу родину до костьола в Звенигородці.⁷ Костьол стояв на краю міста, на горі, над кручею, внизу якої протікала річка Гнилий Тикич. Довкола була мурована огорожа, а сам костьол, також мурований, стояв між деревами. Позаду нього через хвіртку була мурована стара двоповерхова «плебанія», з господарськими будинками та вузьким подвір'ям. Вона була оточена муром і скидалася на малу фортецю, з єдиним виїздом у бік міста. Колись тут справді був оборонний замок, але поволі він занепадав, а потім почасти з його решток збудовано цей повітовий римо-католицький осередок. У костьолі панувала інша атмосфера, ніж у попівській церкві. Були лавки для сидіння, а музика органів і загальний спів витворювали врочистий настрій. Тут ми зустрічали багато наших знайомих із міста і околиць. Серед панів-моліельників, що були гарно одягнені й розмовляли по-польському, були і якісь селяни, що говорили по-українському. Батько пояснив мені, що це селяни з с. Ляхівки, біля Звенигородки. Колись польські дідичі спроваджували робітників і службу з Польщі, а потім ті приходьки роз-

---

⁷ Jan Iłgowski: Ostatnia starościna zwinogródska. Zarys dziejów kresowego miasteczka. Kraków 1888, стор. 3—42, 49.

чинилися в українському населенню, перейняли місцеву українську мову, але залишилися римо-католиками.

Іноді ми заходили в різних справах і на плебанію, але з її мешканцями і ксьондзом нас лучили тільки офіційні взаємини.

Влітку до нас часом навідувалися екскурсанти-школярі на чолі з учителькою з сусіднього села Залеського. Для них, як «степовиків», ліс був великою дивовижею. Учителька насамперед приходила до нас і питала в батька дозволу ввійти зі школярами в ліс, а потім розтаборювались з учнями в лісі, недалеко шляху. Всі вони з насолодою відпочивали в тіні дерев після чотириверстової прогулянки по відкритому степу. Харчі мали з собою, а мати додатково частувала їх холодним, густим кислим молоком. Учительку вгощали в «покоях» та обмінювались з нею довколишніми «новинами».

Представником дальшого зовнішнього світу був москаль «коробейник». Він приблизно раз на рік відвідував лісничівку в Приворотті і по шляху своїх окружних мандрів. Приходив звичайно після полудня, або надвечір, відвідати «Пані Бариню», тобто мою маму, як він казав. Старшого віку, простий, але спритний дідок, завжди в кожушанці, з ковінкою в руці, зігнутий під тягарем своєї коробки з крамом на плечах, він був для всіх бажаним гостем.

Спочатку відпочивав у пекарні та розповідав про свою родину — дружину та дітей. Потім полуднував, або вечеряв, та пив чай із самовару, з кусочком цукру «в приглядку», при тому поволі роздягався й обтирав рушником спітніле обличчя. Після 15—16-ої шклянки чаю хрестився й дякував за «уґощення»...

Відпочивши з дороги він розкладав, на долівці в пекарні, весь свій убогий та дешевий крам всіляко його розхваляючи. Годилося з того щось купити із-за тяжкої його праці та далекої пішої мандрівки. Наймички й мати з сестрами завжди знаходили у нього щось їм «потрібного». Я ж натомість любувався в книжечках про «Бову Королевича», «Жар Птицю» тощо. Але особливо кидався на т. зв. «лубочні картинки». Пригадую, приміром, часи 1903/4 рр., за російсько-японської війни. На яскравих баталістичних картинах були зображені криваві бої «русских» з японцями. Сірі, на вигляд могутні лави російських «героїв» атакували «в штикі» полчища маленьких, чорнявих в синіх уніформах японців; скрізь в повітрі розривалися гранати, кров лилася рікою, довкруги лежали численні вбиті й ранені. При тому, звичайно, маси «япошек» гинули, а перемога була по стороні москалів! Як воно було в дійсности, знаємо з історії. Нахвалення москалів: «Ми япошек шапками закидаємо!», закінчилося програною війною, вислідом якої була революція 1905 року...

Більш поважною подією, для старших, дітей і челяді, був черговий приїзд купця «венгра» (в дійсності словака). Він приїздив міцним, «дзвінким» фургоном, запряженим парою дебелих коней, в добрих «краківських» хомутах. Він мав завжди помічника. Сам був поставний, середнього віку, круглолиций, з чорними вусами. Був одяг-

нений у якийсь напівгурський чи баварський стрій, із зеленим фільцовим капелюхом, з пір'ячком, на голові. Володів кількома мовами.

На возі мав шість, або й більше, великих розміром та важких коробок, жовтобурого кольору, що вкладалися віками, начебто піхвами в середину; були зроблені зі шкіри, чи іншого штивного матеріялу, оперезані ремінцями. «Венгер» зносив їх з помічником у «покої», а опісля розкладав на долівці весь свій добірний крам. Тут вже був вибір усього, немов у найкращій міській, жидівській крамниці. Годі було устояти перед такою спокусою! Тому відвідини «венгра» були справжнім «святом» для мешканців лісничівки у Приворотті, але й одночасно спустошенням для їхніх калиток.⁸

Зовсім відмінний характер мали відвідини якогось старенького панка. Він об'їздив, маленькою бричкою, в одного коня, з хлопчиком-наймитом (гайдучком), панські двори по всьому повіті, а може й поза межами. Отже, приблизно раз на рік, він бував і в нашій лісничівці.

В бричці возив із собою все своє майно, включно з килимчиком, що його клав біля спального ліжка та нічним горшком.

Його приїзд радісно вітали переважно дорослі, тобто, в цьому разі, мої батьки. Він у нас завжди ночував і, при тій нагоді, розповідав усі довколишні, ближчі й далші новини: що, де, і коли діялося чи сталося по панських дворах. При тому все це він оповідав «стишло довірочно», кажучи: «То тільки для вас!» З його послуг та посередництва користали всі, у різних справах, а особливо у матримоніяльних. Чимало вінчань полагоджувались за його посередництвом. Люди давали йому часто й інші поручення.

Переночувавши, розповівши про все, що знав; підкормивши свого коня і підгодувавши гайдучка, він рушав далі, виконуючи роллю інформатора й зв'язкового, до слідуячого двору...

До оточення (природа і рідня), в якому я перебував, долучився ще й легендарний пригодницький світ — різні оповідання, перекази й пісні. Це не меншою мірою, ніж дійсний світ, впливало на формування уяви підростаючого хлопця. Околиці Звенигородщини, де знаходилося і лісництво «Привороття», та й воно саме, давали значно більше такого матеріялу, ніж попереднє лісництво «Жидівське».

«Привороття» було на межі двох сільських середовищ, а у своїх надрах та лісах ховало чимало таємниць минулих часів. Навіть дитина могла розпізнати різницю між лісовою і степовою околицями, різницю між населенням сіл Попівки і Залеського. Особливо відрізнялися дівчата і жінки цих сіл. У Попівці, оточеній лісом, дівчата були, переважно, високі на зріст, стрункі, чорняві. Носили темнішого та сірого кольору одяг, неначе б пристосовувалися до дерев і лісового оточення. В Залеському, натомість, дівчата були низькі на зріст, присадкуваті, білявки, а вдягалися у барвисту одягу, переважно жовто-бурого кольору. Вони неначе б пристосовувалися до

⁸ Ідентичні згадки про «венгра» у творах Галини Журби: «Далекий Світ», Буенос-Айрес, 1955, стор. 310—315 та «Тодір-Сокір», Нью-Йорк, 1967, стор. 104—105.

умов степу і ланів стиглого збіжжя. Попівчани з залеськівчанами завжди ворогували. Перші були більш задиркуваті, погорджували залеськівчанами і рідко коли одружувалися з ними. Кожне село жило своїм стародавнім окремим життям.

В мої часи по лісі були ще порозкидані (з часів панщини) селянські садки. Вони належали в суміш господарям обидвох згаданих сіл. Час від часу, буваючи в тих садках, попівчани і залеськівчани зустрічались і між ними відбувались навіть і бійки, що — між іншим — були й наслідком різниці типів і різних вдач.

Колись у давні часи крізь великий ліс ішли шляхи зі Звенигородки у Рижанівку в один бік, і на Тальне та Умань — у другий бік, з різними розгалуженнями. При шляхах розкинулись були малі оселі, корчми, кузні тощо. Рештки з них залишились і в мої часи у вигляді залишків землянок, жужелиці від кузень та відливарень, руїн від мурів. З часом напрям шляхів змінився і ті залишки опинилися у глибині лісу, позаростали бурянами, кущами й оповились таємничими легендами.

Приворітський ліс був тереном шукачів скарбів. Вони постійно приходили за дозволом «копати», а то й без дозволу нищпорили по лісі й тільки свіжі викопи свідчили про їх невпинні шукання.

В потойбічному, меншому урочищі, що було між Попівкою і Водяниками, я бачив залишки валів, зо три метри заввишки. Вони тягнулися хвилястою лінією впоперек лісу, з перервами. Люди казали, що ті вали походять із часів козацьких воєн. Але можливо також, що то були рештки городищ, або оборонних земляних укріплень, що ще за княжих часів захищали Україну-Русь від наскоків кочовиків.

Такі таємниці ховало в собі, переважно, більше урочище Привороття, де була лісничівка. Від попереднього лісничого — п. Карманського, що прожив тут біля 40 літ, ми чули про таку подію: два шукачі скарбів робили в лісі розкопки і докопалися до великої кам'яної плити. Коли виявилось, що не були в силі підняти її, залишили працю, але рішили туди повернутися, на другий день з помічниками. На другий день, прийшовши на те саме місце, вони знайшли плиту відвалену, а під нею залишився слід, неначебто від казанка. За якийсь час до лісничого зголосився жидок із сусіднього містечка Рижанівки і признався, що належить до банди злодіїв. Розповів, що вони дізналися про те, що в побережника є сховані, в припічку, великі гроші, і що вони збиралися викрасти їх. Але розсварилися між собою за поділ майбутньої здобичі. — «То нехай не буде ні мені, ні їм» — казав жидок. — «Ви покличте поліцію і спіймайте їх, а щоб мене не чіпали, то я буду мати підв'язані зуби». — В умовлений час лісничий, козаки і сільські «поняті» (поліція) засіли в кущах довкруги хати побережника. Вже смеркалось, коли від Рижанівки над'їхала підвода з кількома жидками, а один з них мав підв'язані зуби. Вони зізли і попрямували до хати побережника, але хтось із засідки чхнув і злодії, налякавшись, повтікали. Побережник божився й клявся, що нічого не знає про сховані гроші, але півроку

пізніше він залишив працю в лісі і виїхав на Херсонщину. Потім переказували, що купив собі там маєток, біля 300 десятин землі, і господарює...

Зі сторони Рижанівки, Приворотський ліс прилягав до малого шматка лісу, біля 20 десятин завбільшки, що належав якійсь дідичці з Рижанівки. Він увесь був покопаний і туди мало хто заходив. Колись це був більший ліс, що простягався аж під Рижанівку. Під час всіляких завірюх, пани і жиди з Рижанівки та околиці ховали в тому лісі своє майно, закопуючи його в землю. Але потім мало хто з них міг вернутися й відкопати заховане. Ось тому в цьому ліску було стільки розкопів, що свідчили про безнастанну діяльність шукачів тих скарбів, але чи щось знаходили — ніхто не знав! Відомо було, що одного разу копали громадно, ровами з боку нашого лісу, і докопалися до якоїсь обпаленої мурованої стіни, що стояла вже по другому боці межі, в згадуваному рижанівському лісі. Властителька лісу запротестувала і не дозволила копати далі, але й сама не зацікавилася тою мурованою стіною. Так це місце помалу обсіпалось і заросло кущами й лісом. Зацікавлений тими оповіданнями, я навідався у той лісок, але жодних слідів колишнього копання вже не міг знайти...

Добре пам'ятаю як одного дня влітку до батька зголосився якийсь селянин з Озірної, з-під Звенигородки. Він оповів, що на полі того ж села його родич виорав плугом горщик, в якому були давні гроші та якийсь плян. Гроші пішли до жидів, а плян залишився в посіданні родини. По кількох роках було стверджено, що плян стосується садка, що є над яром у Приворотті, бо назва цієї місцевості була подана в плані. Він показав нам той плян, примітивно нарисований на давньому, пожовтілому шматку паперу. Того садка в нашому лісі вже не було, а на його місці були свіжі лісонасадження, але опис місцевості на пляні відповідав дійсності. Колись туди проходив шлях, а недалеко нього, на краю яру — була землянка і кузня. Саме з цього яру на подорожніх нападали розбійники і грабували їх. Потім розбійники чомусь мусіли перенестись в інші околиці, а награвані скарби тимчасово закопували в садку, при дорозі. Вони зробили орієнтаційний плян, що якимось способом опинився закопаним у горшку з грішми аж на озірянських полях. Плян показував, що від землянки треба було відміряти стільки-то ратищ у напрямку садка, а з того місця вздовж шляху, над яром, були закопані в одній лінії 9 кулястих зливків жужелиці, один від одного на довготу ратища. Від останньої жужелиці в напрямку садка треба було відміряти знову певну кількість ратищ, аж до льоху, в якому мало бути кілька полубочків золотих і срібних грошей та різне золоте і срібне начиння.

Шукачі скарбів були свідомі того, що розшуки за цими грішми потребують довшого часу і забезпечення, тому запропонували батькові спілку: він мав дати їм дозвіл, представника і охорону від попівчан і залеськівчан, а вони мали копати й викопане поділити по половині. Батько сумнівався, що з того щось буде, але згодився. По-

слав мене і двох озброєних козаків. Шукачі копали докладно, згідно з пляном, місцевість відповідала описові. Землянку віднайшли легко, бо по ній залишилася яма. Одміряли ратищем у бік садка і відкопали перший зливok жужелиці. Засвітила надія! Віднайшли і решту злиwkів жужелиці й напруження зростало. Відміряли від останньої жужелиці у бік садка і почали шукати льоху зі скарбами. Копали завзято, але льоху не знаходили. Вже смеркалося, копанням було пошкоджено лісонасадження і батько запротестував. На тому розшуки закінчилися. Попівчани і залеськівчани, довідавшись потім від козаків про ті розшуки на їхньому «терені», погрожували побити озірян, якщо вони далі будуть продовжувати шукання. Пізніше я навідувався до цього місця і не бачив нових спроб копання без нашого відома. На дні яру валялись порозбивані зліпки жужелиці.

У Рижанівці жила родина дрібних польських шляхтичів — Гринцевичів. Одного разу я був у них разом з батьком. Вони жили у великому старому домі, вкритому соломкою, що стояв фронтом до вулиці. Стіни дому, від старости, увійшли в землю і він був подібний до дому моїх дідів у Вільхівці. Низькі світлички з високими порогами й давніми, але добре утриманими, на жовто-буро помальованими та навоскованими блискучими підлогами, з малими віконними фіранками, — були обставлені гарними старосвітськими меблями і викликали приємне, затишне враження. Від усього віяло старовиною . . .

Один із членів цієї родини — д-р Юліян Талько-Гринцевич, лікар і антрополог, займався на Звенигородщині археологічними розшуками.⁹ Довколишні панки не розуміли його заходів і уважали, що він трохи ненормальний. До того ж він мав ще й неприємності з поліцією, яка дбала про те, щоб усе викопане йшло до Петербургу та Києва. Все ж таки він якось викручувався і провадив свої розкопки тайком. Казали тоді, що речі, викопані ним, на полях Гринцевичів, в скидських могилах біля Привороття, при дорозі з Рижанівки до Залеського й Кобринової, йому вдалося відіслати до польської Академії Наук у Кракові, де вони знаходяться і до нині.¹⁰

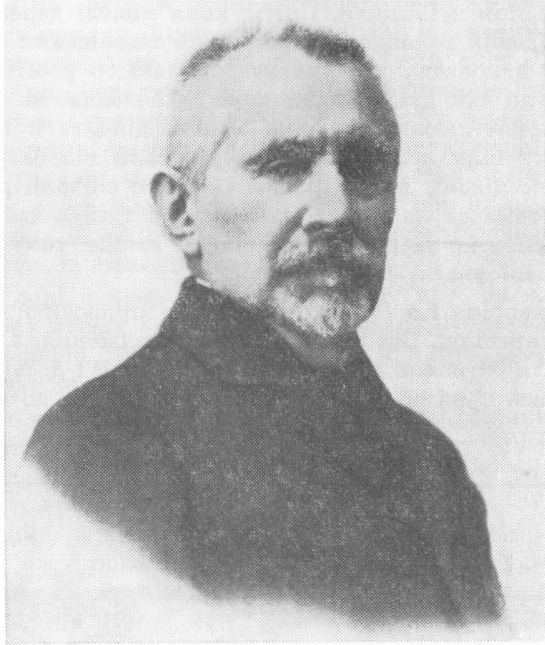
Згадані перекази і те, що я сам бачив, заохотили мене робити розкопки на власну руку. Старші з мене глузували, але я, пройнятий манією копання, чомусь міркував, що треба копати вздовж колишніх шляхів та біля пеньків, що залишилися від старих дерев. Копав і копав, а знаходив тільки кінські зуби і заржавілі стремена . . .

Знеохочений такими наслідками, я залишив розкопки і блукав по лісі з рушницею-берданкою в руках, яку купив мені батько. Одного

⁹ Julian Talko-Hryniewicz: *Z przeżytych dni*. Warszawa 1930, стор. 185—191.

¹⁰ „Larousse du XX-e Siècle“, Paris, VI, p. 208; Prof. K. Stołyhwo-Hryniewicz Talko, Julian (1850—1936), „Polski Słownik Biograficzny“, Kraków 1962, str. 55—56; J. Talko-Hryniewicz: *Z przeżytych dni*. Warszawa 1930, 8° 330 st. В цьому творі описує Ю. Талько-Гринцевич також свої скитські розкопки на стор. 184—191. Він же повідомляє про — Раскопки кургана близ с. Рыжановки, Звенигородского уезда, Киевской губ. в часописі «Киевская Старина», кн. VIII, за 1885 рік.

*Проф. д-р Юліян Талько-Гринцевич
(1850—1936)*

разу зустріла мене неприємність. До головного лісового обширу належав і лісок, відтятий шляхом у Рижанівку, що підходив під саме село Попівку. За ровом, що оточував той лісок, були вже селянські обійстя. Звідси було чути гавкіт собак, ревіння худоби і гомін людських голосів. Блукаючи по ліску, я спостеріг, що між кущами з землі вистають якісь кістки. Розповів про це, при нагоді, козакові, хата якого була на узліссі, при дорозі до головного лісу. Вислухавши мене, він споважнів і порадив мені не заходити в той лісок. На мої настирливі домагання виявив, що в цьому ліску сільські дівчата закопують своїх нешлюбних і нехрищених дітей. Потім собаки винюють їх і відгребують, пожираючи та розтягаючи по всьому ліску. Отже, можу наскочити на зграю собак або й на парубків, що проженуть мене. Іноді ж можу натрапити й на якусь дівчину при тій «роботі»... Ось як я ненароком довідався про цю сумну сторінку тодішнього сільського життя. З того часу я вже не заходив у той лісок.

Ще з раннього дитинства мене виколисувала і виховувала українська пісня. Її мистецько-благодійний вплив у Приворотті я вже сприймав свідомо. Моя мати співала, наймички співали, сестри підтягали за ними, а в лісі співали дівчата-робітниці. У Приворотті було кілька шкілок для садженців. Там постійно працювали біля 20—30 дів-

чат, що приходили з Цопівки. Потім, коли молоді деревця були розсажені, по лісових галявинах і колишніх селянських садках, і треба було ними напочатку опікуватися, скількість робітниць збільшувалась навіть до 100 душ. Праця коло лісонасаджень відбувалась в лісі, під доглядом лісових козаків. Уранці дівчата й козаки збирались на шляху біля лісничівки і одержували від батька наряд до праці у певних місцях лісу. Працюючи, вони співали різні пісні, як це звичайно водилося на селі. Я звик до цих пісень змалечку, любив їх, але не вважав їх за якесь незвичайне явище, тому й не звертав на них особливої уваги.

Моя мати хворіла і з Рижанівки почали привозити нового лікаря із земського шпиталю. Він був персом з походження, але зрусифікованим. Мав біля 50 років. Це була добра людина і досвідчений лікар. Познайомившись з нами ближче, він розповів, що до нього приїхав

*Загальний вигляд скитських могил у степу біля Привороття
(За Г. Оссовським)*

на вакації його молодший брат, студент якоїсь високої школи. Сидить у жидівському містечку, незабаром і виїде, не познайомившись із місцевими українськими звичаями. Чи не могли б ми дозволити йому побувати в нас і приглянутися до місцевого життя? Батьки погодилися. На їх запрошення приїхав до нас 23-літній студент, худорлявої будови, з гострим обличчям і великим носом. Типовий перс або араб, у протилежність до його старшого брата-лікаря, більш огрядної, вірменської будови. Був привітний у поведінці, знав російську мову й усім цікавився. До того ж був перським письменником молодого покоління і, навіть, трохи поетом.

Я з ним побував у знайомих на селі, показав йому наше господарство, але найбільше ми волочилися по лісі. Одного разу проходили біля лісової шкільки, де працювали дівчата і, звичайно, працюючи співали. Деякі з них були у вишитих сорочках. Почувши цей спів, молодий перс зупинився, прислухався і запитав: «Хто ж це співає?» — «Дівчата — робітниці з села», — відповів я і хотів іти далі. Але

він узяв мене за руку й зупинив. Довкола були дерева, а поміж ними виднілася шкілька. Дівчата, розбившись на гуртки, пололи й обсапували садженці. Вони не бачили нас. Їхній спів — то гуртовий, то загальний, що переливався з однієї групки до другої, а потім знову зливався в одну цілість, — звучав якось особливо гармонійно в цьому обрамуванні високих дерев, що оточували шкільку. Здавалося, що ми — глядачі, а там — на галявині-сцені, освітленій сонцем, — відбувалося якоесь містерійне співодіяння. Ми, як зачаровані, довго стояли, заслухані в той спів. «Але ж це опера! Прекрасна опера!» — врешті вимовив із захопленням перс.

Ми пішли далі й продовжували розмову про цю нашу звичайну, просту, сільську пісню, яку так високо оцінив отой чужинець. З того часу я став більше звертати увагу на цей мистецько-народний чинник життя, яке оточувало мене звідусіль.

Так на лоні розкішної природи, в товаристві всіляких тварин, між батьками і сестрами та серед описаних родинних і суспільних обставин, підростав, байдикуючи, хлопець, вигріваючись до сонця і набираючись різних врешень.

Врешті прийшов час, коли треба було подумати про науку. З самого початку мати поволі вводила мене в лабіринт російської абетки, вчила писати і читати. Я сприймав цю «премудрість» і виявляв деяке зацікавлення. Напр., одного разу застали мене, як я захоплено голосно читав опис якоїсь несамовитої події. Підійшли потихенько, ззаду, і побачили, що я тримаю книжку догори ногами і верзу Бог зна що. Фантазії мені не бракувало, наситившись переказами і оповіданнями матері та наймишок. Навчання продовжувалось, але мати все більше була зайнята господарством і дітьми, тому вирішили найняти хатню вчительку, яка вчила б мене і сестру Софію.

Після клопітливого шукання знайшли стару паню Радецьку, польку. Вона вчила дітей по домах у Звенигородці, але була вже втомлена і дивилась за відпочинком у селі, навіть із малим заробітком. Пані Радецька погодилася за невеличку платню (грішми, квартирою і утриманням) учити нас російської і польської мов та інших початкових предметів. Вона мала досвід у навчанні й наука з нами успішно поступала вперед. Ми зжилися з нею і вона пробула в нас біля двох років.

Наприкінці трапилася прикра подія. Я з учителькою читав «басні» Крилова (по-російському), а між ними і про «мартышку», що на старості «слаба глазами стала». Кілька днів потім я робив писемні вправи під доглядом пані Радецької і почав приглядатися моїй учительці. Вона, в окулярах, у тепловій кофті, накинутій на плечі, ходила то в один, то в другий бік по кімнаті, при чому френзлі її кофти рухалися разом з нею. Я стежив за нею і мені чомусь видавалося, що вона схожа на «мартышку» з байки Крилова. Я не витримав і, звертаючись до учительки, сказав: «Пані Радецька! Ви старая мартышка». — «Льова! (так мене кликали по-російському під час лекцій), что ты говоришь?» — крикнула учителька. Це мене розсер-

дило і я з дитячою впертістю підтвердив свою заяву: «Ви старая, противная мартышка». Старенька образилась і справа опинилась у батьків. Закінчилася тим, що я дістав «у шкіру». Пані Радецька мала жаль, що я такий невдячний і глузую з неї за її пильне навчання мене й сестри.

Історія пані Радецької — сумна. Ще дівчиною мала нареченого і завагітніла від нього. Мав відбутися шлюб, але щось сталося і вона втратила нареченого. Так її донька народилася «без батька». Відна молода мати тинялася з нешлюбною дитиною по заробітках, навчаючи чужих дітей, щоб здобути засоби на життя і на виховання своєї доньки. З великим трудом доп'яла свого — дочка, з відзначенням, скінчила гімназію. Приїжджала і до нас на запрошення моїх батьків. Це була елегантна, вродлива шатинка, середнього росту, гарно збудована, але — налягала на одну ногу. Поводилася мило, культурно. Вона потім знайшла собі працю і забрала маму до себе. Тепер мої батьки шукали вже більш кваліфікованої учительської сили.

У Звенигородці жила в той час відома польська родина повітового земського лікаря Т. Краснопольського. Були бездітні й опікувалися бідною родиною пані Кароліни Краснопольської — якимись Заборовськими. З тої родини взяли на виховання хлопця Артура. Старший брат Артура був від народження глухонімий, скінчив інститут для глухонімих і сам заробляв на себе. Артур закінчив середню школу, але опікуни з нього не були чомусь задоволені. Сестра згаданих братів, Юзефа, закінчила в той час Київську гімназію і перебувала в гостях у Краснопольських, шукаючи за працею. На рекомендацію Краснопольських, панна Юзефа погодилася, за трохи більшу платню, ніж Радецька, вчити моїх сестер, а мене підготувати до першої класи середньої школи. Жила в нас і по двох роках навчання успішно виконала своє завдання, а для себе знайшла своє «щастя» в Приворотті.

В нас час від часу бував Люціян Садковський, товариш мого батька, що заступив його в лісництві Жидівському. Високий на зріст, добре збудований, пристійний шатин із довгими вусами, до того ж інтелігентний і самотній добродій. Наша вчителька, панна Юзефа, «впала йому в око» і він частіше навідувався до нас. Врешті добився взаємності і вони стали нареченими. Після деяких трагічних подій з панною Заборовською, що впала під час прогулянки з коня, дістала стрясення мозку й мусіла довго лікуватися, Садковський одружився з нею. Але й одруження було з пригодами. Добродій Садковський був дуже амбітний, він знав, що його наречена з бідної родини і «посагу» за нею не отримає. Та під час шлюбних церемоній пані Краснопольська щось нетактовно натякнула йому про це. Він почув себе ображеним і наказав своїй молодій дружині роздягнутися до сорочки. Потім загорнув молоду в свій широкий зимовий плащ і відвіз до себе в лісничівку, відмовившись навіть від її приватних речей. З того часу між Краснопольськими і Садковськими довго панували напружені взаємовідносини. Садковські мали челядь із Віль-

хівця, тому наша рідня і ми знали, що вони жили досить щасливо. Пані Юзефа кохала свого чоловіка такою мірою, що коли він їхав у службових справах на кілька годин у ліс, то вона залишалась у вікні, виглядала його і весь час плакала. Одягалася також тільки під його смак, на його бажання зголила голову і носила різного кольору перуки. Садковський був дуже спритний як у службових, так і в родинних справах. Шукав різних шляхів до збагачення і на спілку з якимось жидом заснував крамницю у Звенигородці. Але спілник був хитріший від нього і «вивів його в поле». Тоді Садковський учинив якісь зловживання з лісом, наслідком чого його звільнили з праці. Садковські невдовзі виїхали до Америки, спочатку жили на сході, а потім перенеслися до Каліфорнії, де купили ферму, вирощували помідори й добре заробили на цьому. Мали дітей. Пізніше зв'язок із ними через Краснопольських урвався...

Моє хатнє навчання під керівництвом Юзефи Заборовської доповнялося читанням російських і польських книжок у досить значному обсязі, але без особливого добору. З-поміж російських книжок пригадую собі байки Крилова (українська перерібка Глібова), але найбільше враження зробив на мене ілюстрований переклад із німецької на російську мову твору «Рейнеке Фукс» в укладі Гете (українська перерібка І. Франка «Лис Микита») та життєпис Олександра Македонського. Читаючи описи життя звірів, я глибоко переживав, бо й сам жив у такому оточенні, але суспільно-сатиричного сенсу твору я ще тоді не розумів. Олександр Македонський став моїм загальним ідеалом.

До нас навідувались мандрівні кольпортери, що збирали передплати на видання творів польських письменників: Міцкевіча, Словацького, Сенкевіча та інших. До поезії в нашій родині ніхто не мав нахилу, тому батьки передплатили для мене тільки твори Сенкевіча. Я особливо зачитувався твором «Огнем і мечем» із часів середньовічних польсько-українських воєн. Цей твір викликав у мене, у протилежність до бажань його автора, симпатії до українців і української справи. Особливо улюбленим моїм героєм став козацький полковник Іван Богун!¹¹ Читаючи, я з запертим віддихом слідкував за перебігом його діяльності і глибоко переживав усі його досягнення і невдачі. Богун став утіленням усіх тодішніх моїх підсвідомих українських симпатій і ідеалів! Ці переживання з дитячих часів відбилися потім на формування мого українського національного світогляду.

ДО КИСВА

На початку літа 1904 року моя навчальна хатня підготовка, на думку учительки Ю. Заборовської, була закінчена. Треба було офіційно оформити її, щоб мати право на вступ до середньої школи.

¹¹ Іван Богун, ЕУ, НТШ, словникова част., т. 1, стор. 147.

Найзручніше було зробити це в Києві. Моя учителька, як абсолювентка Київської жіночої гімназії, мала там своїх знайомих, знала, до кого в таких справах треба звертатися. Написала до Києва і отримала відповідь, що впродовж літа в Київській реальній школі будуть відбуватися пробні іспити для хлопців із хатньою підготовкою, але без зобов'язання вступити до школи. Про те, щоб вислати мене в школу мої батьки тоді не думали, бо кандидат був ще замолодий, а крім цього відчували матеріальну неспроможність.

І ось влітку 1904 року, в супроводі плачу й благословення матері, я вперше розлучився з родиною і поїхав залізницею, з учителькою, до Києва. В Києві ми спинились десь на передмістю у знайомих панні Юзефи Заборовської. На третій день, за попереднім порозумінням, учителька повела мене до Реальної школи на іспит. Там уже було зібралось багато таких кандидатів, як я. Вони сиділи в коридорі зі своїми опікунами, чекаючи в черзі на виклик. Іспити відбувалися одночасно по різних клясах.

Врешті викликали й мене. Я боязко переступив поріг... Побачив старшого віком, симпатичного вчителя, з вусами й борідкою. Він привітно, по-батьківському, обняв мене, посадив собі на коліна й почав розмову. Питав мене, хто я, звідки, чого сюди прийшов, що знаю? Спочатку я поведився несміливо, бо зустрівся з чужою людиною, та ще в такій уніформі з багатьма значками, але потім, обласканий, я став певнішим себе і справно відповідав на його запитання.

Після півгодинної такої розмови-іспиту, екзамінатор узяв мене за руку та відпровадив у коридор, де мене чекала панна Заборовська. Він похвалив її за добру підготовку і сказав прийти через кілька днів по моє свідоцтво.

Впродовж кількох днів учителька водила мене по Києву, по парках, крамницях тощо, заходила й до своїх знайомих, щоб похвалитися своїм вихованком. Між іншим, у Купецькому саді ми зустріли, ніби ненароком, нашого спільного знайомого — пана Л. Садковського, що приїхав із Жидівського. Ми зайняли окремих столик і він зафундував нам морозиво та лімонаду. Всі були виразно задоволені з цієї «випадкової» зустрічі. Очевидно, п. Садковський довідався від моїх батьків, що панна Юзефа поїхала зі мною до Києва і подався за нами, щоб зустрітися з панною Юзефою.

Врешті ми отримали в канцелярії Реальної школи моє свідоцтво, в якому було стверджено, що «Лев Биковський, народжений 10 квітня 1895 року, православного віровизнання, мешканець с. Попівки, Звенигородського повіту, Київської губернії, після хатньої підготовки склав задовільно іспит і кваліфікується на прийняття до підготовчої кляси Реальної школи». Під свідоцтвом були відповідні підписи і печатка. Датоване було, здається, липнем 1904 року.

Побувши ще кілька днів у Києві, ми вернулися залізницею додому, де нас радісно привітали батьки та все оточення.

Після короткої літньої перерви, навчання удома продовжувалося аж до часу, коли панна Ю. Заборовська одружилася з п. Л. Садков-

ським. Але й тут не обійшлося без «перешкод» з мого боку. Розчарувавшись у Наталці, дочці о. П'ясецького, я «закохався» у свою учительку. Вона була втіленням усіх моїх тодішніх ідеалів і я був переконаний, що як підросту, то одружуся з нею. Тому вістка, що «моя наречена» має одружитися з п. Л. Садковським — привела мене до розпачу. Я зненавидів пана Садковського і, ридаючи, твердив, що «своєї нареченої» не віддам йому за жодну ціну. В хаті витворилася незручна ситуація. Даремно мої батьки і панна Юзефа намагалися втихомирити «нешасного нареченого», вдалося це тільки панові Садковському. Одного дня він приїхав до нас і привіз багато «відступних» подарунків для дітей. Між ними були і смачні шоколядки, які я дуже любив. Спокуса була така велика, що я, врешті, вирішив «відступити» «свою наречену» панові Садковському, але прохав його, щоб дбав про неї.

Після від'їзду Юзефи Заборовської, в навчанні наступила деякий час перерва. Батьки бідкалися, що нема поблизу середньої школи, але потім з'ясувалося, що ведуться заходи для заснування середньої комерційної школи у Звенигородці.

Тим часом, на рекомендацію добродіїв Краснопольських, до нас приїхав Артур, брат Юзефи Заборовської, тоді вже студент Вищих Комерційних курсів у Києві, що впродовж кількох місяців підготував мене в середню школу та вчив моїх сестер — Софію і Ольгу. Потім його заступив, на рекомендацію надлісничого Йосифа Сидоровича, якийсь студент з Ново-Олександрійського сільсько-господарського інституту, що приїхав з Польщі.

Влітку 1905 року почався запис учнів до новозаснованої комерційної школи у Звенигородці й мене повезли, в супроводі вчителя, до Звенигородки. На підставі іспитового свідоцтва з Київської реальної школи мене прийняли до підготовчої класи. Мій учитель, студент, відїхав до свого інституту в Ново-Олександрії (Пулави), в Польщу, а я — тоді вже 10-тилітній хлопець — розпочав нову середньо-шкільну добу в своїм житті.

ЗВЕНИГОРОДСЬКА КОМЕРЦІЙНА ШКОЛА

«... Ми й досі розпоряджаємо ще дуже малим матеріалом для пізнання внутрішнього, інтимного українського життя, захованого від урядових зазирань і від показного парадкування в офіційній московській культурі. Тому навіть те, що знаємо, часто не розуміємо відповідно і тільки поволі нам відкривається то одне то друге...» — каже академік Михайло Грушевський.¹²

Тому може й соціологічне вивчення українського національно-державного відродження від 1917 року ще й досі чекає на своїх дослідників.¹³ Причиново-підготовчо воно коріниться в попередніх літах. Носієм його стихійно був увесь народ. Понад його рівень, у цьому відношенні, виділялися окремі видатні особи, родини, установи, учбові заклади та інші осередки.

Маємо відомості, напр., про того роду підготовчу ролю в українському національно-державному відродженні Камянець-Подільської Духовної Семінарії. З неї вийшло чимало діячів на цьому полі.¹⁴ Так само багато писалося про Полтавську Духовну Семінарію. З неї, не дивлячись на її антиукраїнську атмосферу, вийшла, поміж іншим, постать тієї міри, як Симон Петлюра та інші.¹⁵ Провінціальні учительські і духовні семінарії дали нам Олександра Кошиця, Никифора Григорієва. Цей перелік можна б продовжувати...¹⁶

До подібних осередків українського національного руху належала й Комерційна Школа в повітовому місті Звенигородці на Київщині.¹⁷ Автор цих рядків — абсолювент згаданого середнешкільного учбового закладу хотів би вшанувати, своїми споминами, пам'ять цього культурного огнища й одночасно прислужитися причинком для соціологічних студій над українським національно-державним відродженням.

---

¹² Проф. М. Грушевський: З історії релігійної думки на Україні. 2-ге вид. Мюнхен 1962, стор. 112.

¹³ І. Мазепа: Підстави нашого відродження. Тт. 1—2, Новий Ульм, 1946—1949.

¹⁴ В. Приходько: Під сонцем Поділля. Спогади. Вид. третє. Мюнхен 1948, стор. 20—76.

¹⁵ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Вид. УВАН. Нью-Йорк 1956, стор. 14.

¹⁶ В. Кедровський: Обриси минулого. Нью-Йорк—Джерзі Сіті 1966, стор. 132.

¹⁷ Звенигородка, ЕУ, НТШ, т. 2, стор. 766; Л. Биковський: Звенигородська Комерційна Школа. Спогади з 1905—12 рр. Вібліотека «Нового Літопису», ч. 4. Вінніпег—Денвер 1965, стор. 48.

Після кількарічної хатньої підготовки, як то вже попередньо було описано, батьки вислали мене, дев'ятилітнього хлопця, влітку 1904 року, в супроводі вчительки панни Юзефи Заборовської, до Києва. Тут, за попереднім порозумінням, я склав вступний іспит до підготовчої класи Київської Реальної Школи. Вигляди на далішні студії в середній школі були неокреслені...

На щастя так склалося, що в міжчасі, в 1904/5 роках, почалися серед звенигородського громадянства заходи, щоб заснувати у Звенигородці середню школу. Організатори вибрали тип прикладного учбового закладу — Комерційної Школи. Постав ініціативний Батьківський Комітет з добродієм М. П. Пахловим на чолі. Місцевий купець московського походження, старовір і дуже чесна людина, М. П. Пахлов був широко знаний і поважаний в місті та повіті. Поза тим він мав сина й доньку у відповідному віці й особисто був зацікавлений в того роду школах. За його почином батьки, що мали синів і були в тому зацікавлені, внесли уділи у висоті 100 рублів кожний. Було засноване відповідне товариство і вибрана Кураторія Школи — «Попечительна Рада». Вона подбала про урядовий дозвіл для відкриття школи, приміщення; запросила педагогічний персонал і, влітку 1905 року, почався впис учнів до школи.

Школа почала функціонувати в найнятому домі. Він відповідав початковим її вимогам. Були тут чотири просторі класи, два коридори, зручний вхід від вулиці, велике подвір'я для рекреаційних цілей. Урухомлено було відразу три класи: підготовчу, першу й другу, з обрахунком на 100—120 учнів. Школа мала добру славу й учні громадно вписувалися.

Наступного року школа перейшла у власний будинок. У попередньому, трохи розбудованому, згодом розмістилася Жіноча Гімназія, що постала у спосіб подібний до Комерційної Школи. Новий будинок був вибудований спеціально для шкільних цілей. Він був обрахований і пристосований на повний семикласовий комплект, тобто на 300—400 учнів. Був також двоповерховий, з приміщенням для клас, з якими широкими коридорами, вигодами, канцеляріями, книгозбірнею, лабораторіями, кабінетами. На другому поверсі була велика актовая зала. У тому ж будинку було гарне помешкання для директора і підвали для господарських цілей. Велика площа оточувала будинок для рекреаційних цілей і майбутнього садка. Школа знаходилася при головній вулиці — Проспекті, при виїзді з міста, на шляху до села Катеринополя (Калниболоти), де була залізнична станція Звенигородка, у віддалі кількох верст від самого міста. Площу дало місто, а будинок, коштом 80.000 рублів, поставило Товариство — фундатор школи. Будівля виглядала, як на повітове місто, вельми величаво, але, після побудовання, вона виявилася недбайливо поставлена у фундаментах і «Попечительна Рада» школи мала з приводу цього великі клопоти поки можна було з неї користати.

Мене прийняли восени 1905 року, з уваги на мій вік, до підготовчої класи. Але вже по кількох тижнях, з огляду на достатню хатню

підготовку, мене перевели у першу клясу. З року на рік школа успішно поширювалась на одну клясу і, в 1911/12 шкільному році, функціонувала вже в повному складі.

Звенигородська Комерційна хлоп'яча школа за статутом була приватним середньошкільним закладом, мала державні права й була прирівняна до типу реальних шкіл. Була платною.¹⁸ Її завданням було дати, згідно з вимогами тодішнього часу, зразкову освіту молоді, яка, після революції 1905 року, прокинулася до життя. Абсолюенти отримували, після закінчення школи, титул «лічного почетного громадянина».

Семилітня програма складалася із загально-освітніх і спеціально-економічних предметів. Навчання починалося із загальних, а закінчувалося спеціальними предметами, які заповнювали програму навчання останніх трьох кляс. Це майже дорівнювало першому семестрові Комерційного Інституту.

Навчали слідуючих предметів: 1. релігії (правосл., катол., жид.); 2. математика (аритметика, алгебра, тригонометрія, початки вищої математики); 3. історії (старод., середньов., новітня, рос.); 4. мов (рос. франц., нім.); 5. історії письменства (заг. і рос.); 6. фізики; 7. хемії; 8. мистецтва (красне письмо, рисування, малювання, спів); 9. природознавства (ботаніка, зоологія, астрономія, геологія, мінералогія, кристалографія); 10. географії; 11. крамознавства; 12. економічної географії; 13. рахівництва; 14. права; 15. комерційної аритметики; 16. фінансових наук; 17. політичної економії; 18. історії економічних думок.

Виклади провадились п'ять годин денно (в суботу коротше), від ранку. Година складалася з 45 хвилин викладів і 15 хвилин перерви. Усні виклади, ведені в російській мові, супроводились письмовими вправами (напр.: математика, мови, рахівництво, комерційна аритметика тощо); працею в лябораторіях (напр.: фізика, хемія, крамознавство тощо) та по кабінетах і в музейчику (природознавство). Час до часу вони доповнювались екскурсіями в природу (особливо в ліс) та на місцеві підприємства (млин, броварня, гарбарня, цукроварня). Загалом це був у той час новий тип спеціального середньошкільного закладу, поступовий і зближений до життя більше, ніж загальноусталений до того часу, скостенілий тип гімназіяльних шкіл. Вилом, у тій застарілій, середньошкільній системі освіти, зробили вже були нововведені реальні школи. Новозаснована Звенигородська Комерційна Школа пішла далі по шляху реформи середньошкільної освіти. Згодом я переконався, що школа дала своїм вихованкам значно кращу підготовку для практичного життя й студій на вищих школах, ніж пересічні гімназії та реальні школи того часу.

При такому експериментальному, поступово-навчальному наставленні були труднощі з підручниками. Виходили з цього положення компромісово. Уживаючи один з найкращих, у ті часи, підручників

¹⁸ В молодших клясах — 100 рублів, а в старших — 120 рублів річно (В. Дубів: П. Ф. Височанський. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XII, 1966, стор. 1382).

політичної економії (сама назва предмету була майже під забороною!...), у той же час користалися для викладів російської історії офіційним підручником Єлпатьєвського. Для викладів історії російського письменства вживали підручник Сіповського, що був найбільш можливим, доповнюючи його коментарями вчителя. У царині стислих наук було краще положення. Тут вживалися стандартні підручники, наприклад: Краєвича для фізики, Менделєєва для хемії тощо. Найкраще було з чужими мовами, де вчителі мали вільну руку в методах навчання й доборі підручників, приміром — Берліца.

До успішного навчання спричинилися не тільки програма і спосіб викладання, але й особливий склад педагогічного персоналу в ново-заснованій школі. Він складався майже з 15 осіб, з вищою загальною або спеціальною освітою, з того були незначні винятки. Походження вчителів було різноманітне: москалі, поляки, жида й українці; останні переважали. Тільки дві особи (директор і православний священник) були старші віком, решта з-поміж педагогічного персоналу, це були люди від 30 до 45 літ. За своїм наставленням вони були переважно громадсько-поступові. Тільки деякі з них були «педагогами-урядовцями», з консервативним наставленням. Взаємовідносини з учнями, особливо старшими, були товариські.

На чолі школи стояв директор — Яків Михайлович Ковалевський, заслужений педагог із Києва, українського походження, самітний. Він мешкав при школі, дбав про справне її функціонування; провадив учительські конференції та заступав школу назовні перед «Попечительною Радою» й владами. Одночасно викладав загальну історію. Був добрим педагогом, мав довголітній досвід, угішався поважанням і довір'ям з боку учнів, учителів і громадянства. За своїм політичним наставленням був, як тоді казали, «українофілом» і належав до поступового гурту громадян у Звенигородці, що був активним у бурхливих революційних часах 1905 р. До того гурту, неоформленого, а скоріше співзвучного, належали, оскільки я знаю: д-р Т. Краснопольський, поляк, земський лікар, Іван Мірний¹⁹, з дружиною — Зінаїдою²⁰, українці, податковий інспектор (він напр., допомагав Вас. Доманицькому в с. Колодистому в його клопотах з поліцією²¹), Дм. Мик. Сумцов, українського походження, шкільний учитель, Юрій Хвед. Волков (Вовк), українець, шкілький учитель, Іван Якимовський, українець, також шкільний учитель, й інші. З того гурту вийшов на широкий світ суддя Андрій Вязлов, українець, відомий громадський і політичний діяч, від 1905 року депутат 1-ої Державної Думи, що належав там до української фракції.²² Я. М. Ковалевський був вель-

¹⁹ Мірний Іван, ЕУ, НТШ, т. 4, стор. 1583; Мирний — спогади В. Щербаківського, «Визвольний Шлях», Лондон, 1962—63 рр.

²⁰ Мірна Зінаїда, ЕУ, НТШ, т. 4, стор. 1583; Г. Лащенко: Зінаїда Мірна. «Наше Життя», Філядельфія, чч. 1—6, 1966.

²¹ Ів. Мірний: Василь Доманицький у Колодистому. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XI, 1960, стор. 1264; «Літ. Наук. Вісник», Львів, кн. 8, за 1960 рік.

²² Вязлов, Андрій — ЕУ, I, стор. 331.

ми обережний і, на терені школи, не виявляв своїх громадських і політичних поглядів та симпатій.

Революційний 1905-тий рік вривався в мою дитячо-учнівську пам'ять двома подіями. Революційний зрив, після оголошення маніфесту 17-го жовтня 1905 року, захопив також і звенигородців. Натовпи народу, що складалися переважно з жидівської молоді, ходили з маніфестаціями по вулицях міста. Порівнявшись з будинком Комерційної школи, спинились і вислали делегацію до директора з вимогою припинити навчання й дозволити учням взяти участь у маніфестаціях. Не маючи іншого виходу, директор погодився, і ми гуртом висипалися на вулицю. Натовп радісно посунув до нас, щоб включити у свої ряди. Старші учні, більше свідомі, пристали на це. Але ми, дітвора, перелякались, і пішли в розтіч. Маніфестанти, бачучи це, кинулись за нами з гуканням і погрозами. Від того ми ще дужче втікали й розбіглись хто куди міг — по бічних вулицях, сусідних подвір'ях, поскакали через тини тощо.

Друга подія сталася пізніше, десь у 1906 році; вона була більш лагідна й мала «революційно-літературний» характер. Батьки влаштували мене «на станцію» у згаданій родині лікаря Т. Краснопольського. У глибині подвір'я моїх господарів, був садок з альтанкою. У вільний від зайняття час я вештався по ньому. Одного разу я заліз під альтанку і, нишпорючи там, натрапив на сувої якихось паперів. Розглядаючи їх, я побачив, що то була, як її тоді називали, «революційна бібула». Перечитуючи ті часописи, мені найбільш сподобався сатирично-гумористичний «Шершень» з гострим антиурядовим текстом та влучними шаржами проти нього. Насолодившись читанням та зрозумівши небезпечність існування такого матеріалу в домі моїх господарів, я заніс його д-рові Т. Краснопольському. З виглядом змовника, я оповів йому, як і де знайшов вищезгадану «революційну бібулу» і одночасно просив не турбувати цим пані Краснопольської. Яке ж було моє здивування, коли він, у відповідь на це, закликав свою дружину і передав їй увесь оберемок небезпечної, на мою думку, бібули, прохаючи зробити з нею порядок... Безперечно, що бібула належала їм, або сусідові А. Вязлову. Вони заховали її під альтанкою, з огляду на можливий поліцейний трус. Дурний хлопечко випорпав заховане, і д-р Т. Краснопольський поступив тактовно, немов би то знехтував мою пересторогу. У той спосіб педагогічно переконав мене, що справа неважлива, отже втихомирив мою цікавість і язик...

Юрій Хведорович Волков (Вовк), українець, син відомого українського науковця-професора Хведора Кіндратовича Вовка, антрополога²³, викладав історію загального й російського письменства (словесність). У своїх викладах, він нелегально освітлював також історію українського письменства. Був самітний, але жив з великою родиною. Мав широкий світогляд і був українізаційним осередком у школі й поза нею.

²³ Вовк, Федір — ЕУ, I, стор. 294.

Дмитро Миколаєвич Сумцов, українського походження, був сином славного харківського професора Миколи Сумцова, українця, етнографа.²⁴ Він викладав хемію, природознавство, крамознавство та продав відповідні вправи. У національному і громадському відношенні був людиною поступовою, але пасивною; був зайнятий педагогічною працею й родинними клопотами. Його дружина була красунею, але подружжя Сумцових була нещасливим з огляду на турботи біля свого сінка Миколи. Хлопець мав спаралізовані обидві ноги (поліо?). Натомість донька була цілком здоровою і красунею. Характерна родинна риса — вона писала також «каракулями», як і її батько, Дмитро Миколаєвич (здає В. Дубів).

Французьку мову спочатку викладав Іван Якимовський, самотній, українець. З цієї причини він мав якісь неприємності з поліцією. Згодом його заступив інший учитель — Станіслав Антонович Кюзен (Cusen d'Aubonne), поляк, швейцарського походження, знайомий мого батька. Обидва добре знали свій предмет і вміло його викладали.

Німецької мови навчав симпатичний лотиш, Яків Мартинович von Lidax, середніх літ, одружений. Він ретельно ставився до своїх педагогічних обов'язків і мав близькі взаємини з учнями, бо весь час роздавав межі них своїх песиків, які безнастанно плодилися від його любимої сучки.

Рабінович, імени не пам'ятаю, жидівського походження (вихрест), одружений, викладав російську мову. Був запеклим російським патріотом, з довголітнім досвідом педагог, але урядовець-«футляр», як казали, неприхильного до учнів наставлення, до того ще й хабарник. Учні, і я у тому числі, мали з ним різні непорозуміння. Він причепився до мене за слабе знання російської мови і погрожував викинути із школи. У цьому мав подекуди рацію, бо я, постійно обертаячись в колі української, польської і російської мови, найслабше знав останню. Інтервенція моєї господині й опікунки, в якій я був на «станції» — докторової К. Краснопольської, у директора школи й «пріношенія», у вигляді кількох фунтів масла від моїх батьків урядували ситуацію.

Математику спочатку викладав Іван Павлович Кас'яненко, українець, родом з Черкас, син звичайного грабаря. Він мав недорозвинену праву руку, якою орудував краще, аніж циркулем. Писав на шкільній дошці такі кола, що учні аж захоплювалися. Математику знав досконало (мав диплом I ступня), але не терпів ліберальних порядків у школі. Кінець-кінцем посварився на цьому тлі з директором і, не добувши шкільного року (десь у березні, виїхав до Житомира, до гімназії, де йому, як він перед виїздом хвалився, атмосфера більше подобалася (здає В. Дубів).

Потім, за його рекомендацією, настав новий вчитель — Йосип Миколович Арел, його товариш по університету, жидівського походження (вихрест, самотній. То була молода людина, вельми симпа-

²⁴ Сумцов Микола, Укр. Мала Енци. кн. XV, стор. 1862—1863.

тична, не стільки вчитель, як товариш старших учнів. Ніяких поглядів не виявляв, бо, поза вчителюванням та дівчатами, може їх і не мав. Він утішався загальною прихильністю.

Релігію викладали три вчителі, нарізно. Православну — місцевий о. протоієрей Шмигельський, українського походження, старша людина, «офіційно» поважана. Католицьку — місцевий католицький ксьондз о. Попель, поляк. Жидівську — викладав місцевий рабин, старша людина, загально поважана. Не дивлячись на батьківське ставлення до нас усіх цих духівників, учні, незалежно від віроісповідання, до викладів релігії відносилися легковажно...

Мистецтво — красне письмо, рисування й малювання — викладав спочатку мистець-маляр Іван Семенович Макушенко, українець, син селянина з оспіваної Т. Шевченком Лисянки. Не маю про нього ніяких виразних споминів. Натомість мій шкільний товариш, Володимир Дубів, пригадує собі, що Ів. Сем. Макушенко був людиною високо-обдарованою. Але він пробув у школі тільки один рік і опісля переселився до Києва, де викладав у Художній Школі. Як артист-маляр він вславився згодом своїми картинами. Його ставили поруч з М. Пимоненком²⁵. Його заступив Іван Петрович Ємельянцев, з багаті родини старовірів, з Глухова (В. Дубів).

Співати нас учив управитель шкільної канцелярії Ісаак Васильович Оболонський, українець. Асортимент пісень був виключно український, який ми вивчали співати під акомпаньямент його скрипки. Був українською людиною, яка в школі говорила по-російському, поза школою по-українському. Крім співів він викладав у перших чотирьох клясах предмети, на які, тимчасово, бракувало викладачів (В. Дубів).

Від п'ятої, приблизно, кляси почалися спеціальні предмети економічно-торговельного циклу. Викладав їх, поза крамознавством, абсолювент Економічного Відділу Петербурзького Політехнічного Інституту, москаль, з Тамбовської губ., Моршанського повіту. Тому його й прозвали «Моршанськ». Був молодого, одруженою людиною, вельми працьовитий, і намагався щепити цю чесноту нам — своїм учням. Через ці його заходи учні відносилися до нього стримано, хоч і не вороже, бо бачили як він «із шкіри вилазив», щоб нас «просвітити». Засадничо був поступовим, але ніяких громадсько-політичних переконань у школі не виявляв.

Треба зазначити, що, в педагогічно-навчальному відношенні, всі вчителі сумлінно виконували свої обов'язки, намагаючись передати свої знання повіреним їм учням, що й досягли в значній мірі. У громадсько-виховному, більшість з них впливали на учнів у поступовому напрямі, а деякі з них обережно й в «українофільському», вживаючи для цього батьківських або товариських методів. Тому, назагал, вони втішались довір'ям і пошаною.

Лише дві особи виломлювалися з того грона. То був у першу чергу

²⁵ Макушенко, Іван, ЕУ, НТШ, т. 4, стор. 1444.

вищезгаданий Рабінович, чорносотенець. Він надмірно піклувався про панівні права й чистоту російської мови в школі й поза нею. Свої намагання погіршував неприємним, жовчним ставленням до учнів. Очевидно він був «оком і вухом» поліційної влади у школі. З ним числилися і він уважався нібито заступником директора. Його ніхто не любив — ні його товариші-вчителі, ні учні.

Другим «темним типом», лише більше порядного характеру, був москаль Михайло Іванович Весельков. У своїх викладах російської історії він переборщував у російсько-патріотичному офіційному царславненні. Це викликало вороже до нього ставлення учнів, майже суцільно не-московського походження. Наприклад, вихвалювання «добродійств» цариці Катерини II-ої викликало обурення з боку української аудиторії.

Як то вже було згадано, школа почалася трикласовим комплектом, в числі біля 100—120 учнів. У повному розвої, при семикласовому складі, досягла 300—400 учнів. Згодом кількість учнів побільшувалась, і були введені навіть рівнобіжні класи. У міжчасі була зліквідована т. зв. «підготовча класа».

У першій класі, з якої я почав науку, було нас 42 учнів. Упродовж 1905—1912 рр. деякі з них вибули, але на їх місце прибули інші. З них — біля 24 українці, 10 поляків, 5 жидів, 2 москалі і 1 лотиш, що був переведений до нас з іншої школи. Я можу пригадати собі прізвища тільки однокласників, з якими більше товаришував. То були з-поміж українців: Олександр Вишневський — син священика з якогось села (він згодом помер), Павло Височанський (з села)²⁶, Володимир Єфімов (син приватного урядовця), Юрій Вовк (також), А. Харченко (син власника хутора), Петров (син урядовця), Гончаренко (також), Панас Швець (із селян), Йосип Д'яченко. З поміж жидів пригадую собі в першу чергу: Гуревича (сина купця, він помер на заворот кишок, і вся школа брала участь в його похоронах). Його старший брат, абсолювент Київського Комерційного Інституту, якого я зустрів випадково проїздом на якійсь залізничній станції, після вибуху революції в лютому 1917 року, радив мені не піддаватися революційним настроям, а вчитися... вчитися! Беньямін Файман був з подивугідними математичними здібностями, які він змарнував, бо після закінчення школи й смерті батька мусів тяжко працювати на утримання великої родини. Атлас — син власника невеличкого вальцевого млина в Звенигородці. З ним я товаришував і ми взаємно бували в наших родинах. Філіц — син лікаря. Шпігель — син місцевого банкира-лихвара. З поляків пригадую: Цьонглінського — сина лісничого, колеги мого батька, Трачевського, вельми скромного юнака та Савіцького — сина місцевого заслуженого аптекаря; він помер, і батько відходив від розуму в розпучі від того. Ієронім Сітніцький — з бідної родини, але вельми вродливий юнак. З москалів був Те-

²⁶ Височанський Павло, ЕУ, НТШ, т. 1, стор. 258; В. Дубів: П. Ф. Височанський. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XII, 1966, стор. 1380—1389.

ребінов — син лісничого об'їзника, зукраїнізований. Згодом прибув до нас із іншої школи Оболенський, що нібито походив з княжого роду. Він був типовим російським інтелігентом, хоч говорив також і по-українському. Про лотиша Межавевера я вже згадував. Він говорив тільки по-російському, але й то погано, а української мови зовсім не знав.

Хлопці з першої кляси, мої ровесники, були й почувалися переважно дітьми; деякі були юнаками, два чи три були старшими, і більше тримали з учнями другої кляси, ніж з нами.

У другій клясі було приблизно 30 учнів. З них два поляки: Савицький і Фунек Сітніцький. Останній згодом оженився з дочкою адвоката Кльоховича у Звенигородці, а опісля став учителем в тій же школі. Було кілька жидів у другій клясі, у тому числі Грановський — син власника готелю і Діжур — син власника броварні, та московського походження Іван Миколович Пахлов — син вищезгаданого ініціатора заснування школи, цілком зукраїнізований. Решту учнів становили українці: Рудченко, Віктор Романович Ковтуненко, Микола Єфімов, Володимир Дубів, Гаврило Михайлович Піщаленко й інші. Серед них були юнаки й дорослі люди, з вусом. Деякі з них, скінчивши перед тим двокласові школи, вчителювали, або працювали взагалі. Після відкриття Комерційної Школи вони скористали з нагоди, щоб докінчити освіту. Вони задавали тон усій школі; ми, перша кляса, ішли з ними в ногу, а інша дітвора слідувала за нами. Спільність «духа» й «постави» побільшувалася й через те, що в обидвох клясах були родичі. Наприклад: у першій клясі вчився Володимир Єфімов, а його старший брат, Микола, був у другій клясі; у першій був Ієронім Сітніцький, а в другій учився його старший брат, Фунек, і т. п. Крім того, деякі першоклясники мешкали разом з другоклясниками. Того роду «уклад» взаємовідносин почався з першої кляси і продовжувався впродовж усього мого перебування в школі. Новоприйняті учні до молодших кляс наслідували нас через такі самі й інші обставини.

Усі жиди, і майже половина поляків, походили з міста Звенигородки. Вони мешкали при своїх родинях. Українці ж, за малими винятками, походили з різних місцевостей повіту — із лісів, хуторів, сіл та містечок. Їхні житла були віддалені від 10 до 20, а то й більше верст, від осідку школи. Тому позаміські учні приміщувались, під час шкільного року, на «станціях», як тоді казали, квартирували у родичів, знайомих; деякі наймали окремі кімнати, а інші перебували в гуртожитках. Приїжджі числово переважали місцевих. Вони становили біля 2/3 числа учнів, у порівнянні 1/3 суто звенигородських. Під час різдвяних та великодніх свят і літніх вакацій, усе братство розходилися та роз'їздилися до своїх родин, або на місця постійного замешкання. Тільки незначна частина з-поміж них, а передусім бідніші, ішли на заробітки, переважно на вчителювання.

Я і мої товариші, до вступу в школу, майже цілком перебували в родинному та провінціальному оточенні. Ставши учнями, ми вже

проводили біля 2/3 часу впродовж шкільного року, в навчанні, з постійним перебуванням у Звенигородці, у міському середовищі. Тільки 1/3 часу лишалася нам на побут удома, або поза школою.

Згодом, з переходом до вищих шкіл у віддалених містах, наш вакаційний час скорочувався пересічно до 1/4. Час відриву від родинного оточення зростав майже до 3/4, а для деяких навіть цілковито. Для загалу учнів (студентів) останнє положення, за нормальних часів, наступало щойно після закінчення високошкільних студій та з початком заробіткової праці.

Упродовж вакаційного часу, що обіймав загалом майже чотири місяці, з перервами, щороку я перебував здебільшого вдома, на лісничівці, у Приворотті на Звенигородщині. Відпочивав, був зайнятий родинними і місцевими справами, відвідував дальшу рідню та довколишніх знайомих, почасти працював. З року на рік вакаційні враження ставали щораз то більш різноманітними і я сприймав їх більше свідомо, доповнюючи ними поступ у науці та перебування в шкільному оточенні. Тепер, у перспективі часу, весь цей період зливається в моїй уяві в один образ. Тому можу описувати його лише більш-менш систематично, з деяким дотриманням послідовности для головніших подій та вражень з тих часів.

Після прийняття до Комерційної Школи, влітку 1905 року, батьки справили мені мундирок і пальто з чорного сукна (діагоналі), із зеленими оторочками та купили картуз, згідно зі шкільними приписами. В цій справі вони зверталися, за рекомендацією знайомих, до жида-кравця в м. Рижанівці, який шив ряся для довколишніх священиків.

Потім завчасу влаштували мене «на станцію» у знайомій родині лікаря Т. Краснопольського, у Звенигородці. У домі цієї сім'ї я мав не тільки приміщення й харч, але й дбайливий догляд. Добродійка Кароліна Краснопольська, будучи бездітною, зайнялася моїм дальшим вихованням.

Не дивлячись на вроджені здібності, на впливи батьківські й пані Краснопольської, упродовж перших трьох років я вчився погано. Увесь вільний час проводив у боротьбі, бійках та грах із товаришами по школі, і з тих причин я занедбував навчання. Пані К. Краснопольська мала зі мною чимало клопоту, а мої батьки — видатків, бо я часто рвав одіж. Одного разу товариш по школі, П. Височанський, чомусь побив мене і кинув у глибоку яму, що була на шкільному подвір'ї. Я не міг своєчасно вилізти; моєю відсутністю у класі занепокоївся один із учителів, який і витяг мене з ями. Врешті, дійшло до того, що з приводу постійного відставання в науці, зокрема у французькій мові, мене мали залишити на другий рік у третій класі. Але цю неприємну справу вдалося полагодити компромісово, з умовою, що впродовж літніх вакацій я підучуся французької мови і восени складу з цього предмету додатковий іспит.

З тим поїхав я на літні вакації додому. Сподівався, що батько за це буде бити. Але сталося зовсім щось іншого. Він закликав мене до

своєї канцелярії, прочитав лист від школи, спокійно з'ясував необхідність, замість байдкування, додатково вчитися під час вакацій та, пильно дивлячись на мене, сказав: «Сину, я тяжко працюю, щоби тебе вивчити, а ти так погано справляєшся!» При тому сумно похитав головою й відпустив мене. Таке поступовання зробило на мене сильне враження. Від тоді стався в мені психічний перелом. Я відмінивсь, став від четвертої класи пильно вчитися, і скінчив школу з відзначенням срібною медаллю.

Любов до дітей у моїх батьків була безмежною. Вони не мали особистого життя. Знали тільки працю, Бога й дітей! Вони присвятили все своє життя, тяжко працюючи, щоб нам, їхнім дітям, дати освіту.

Службове польське оточення батьків по праці в маєтку графа А. Потоцького, в якому батько був лісничим, різно відносилось до незвичних на той час для їхнього стану освітніх заходів для дітей. Переважала нехоть, заздрість і, навіть, глузування. Наприклад, старенький економ у фільварку в сусідньому селі Попівці, довідавшись, що мої сестри пішли в гімназію у Звенигородці, обурився кажучи, що він ніякої освіти своїм донькам не дає. — «Аби вмiла кури порухувати та мала добре придане! Ось що потрібне для життєвої кар'єри дівчини, а не якась там гімназія» — твердив він.

Взагалі, тодішнє наше оточення складалося з різних старосвітських типів, які не були в стані зрозуміти поступовання моїх батьків. Інший, наприклад, економ, також із сусіднього фільварку у Вільхівцях (на Прохвятилівці) — п. Пелчевський, старий парубок, мав, як казали, біля 10.000 рублів у золоті, які тримав у кований скрині в себе під ліжком. Він передплачував кілька російських і польських часописів. Влітку, не маючи часу читати, з приводу праці, він їх складав у стислому порядку. З настанням зимової пори починав читати всі від початку і, відвідуючи сусідів, оповідав їм у той спiсб вчитані «останні новини».

Інший знову ж економ із фільварку в с. Гусаковій, п. Войнілович, одружений, пишався своїм «знатним» родом та «освітою». Він ні з ким не приставав, їздив у поле в рукавичках і білому стоячому комірці. А коли розсердився, бувало, на селян-робітників, то кричав: «Що ти мені кажеш, хаме! Я 15 пудів книжок прочитав!»

Його заступив згодом п. Карманський, його бувший помічник. Останній — добра людина — навіть приятелював з моїм батьком. Врешті він одружився. Але, по кількох місяцях шлюбного життя, його дружина, переконавшись, що вона заражена, попала в розпуку і пробувала отруїтися. Сам п. Карманський став носити, за лікарським приписом, постійно темні окуляри. Цією поганою хворобою він заразився в жидівських «заїздах» у Звенигородці.

Молодий п. Шиманович, син управителя бужанського ключа, який практикував на фільварку в Попівці, скривдив доньку нашого ділянкового (ревірового) козака-дядька Гордія. Він занадився до них у Привороття і звів її та заразив паскудною хворобою. Зі сльозами в

очах цей старий панський служачка оповідав мені про сором і нещастя в родині. На моє обурення відповідав: «Мені скаржитись нікому, бо я не встані воювати з панами!»...²⁷

У дальшому селі, Кобринівій, мешкав п. Перетьяткович, управитель Вільхівського ключа. Він був інтелігентною людиною, добрим фахівцем сільського господарства, з довголітнім досвідом, прекрасний знавець коней, але, водночас, вельми зарозумілий із свого «давнього роду». Він з погордою відносився не тільки до селян, але навіть до підвладних йому економів, не подавав їм руки і звертався до них на «ти». Він так само не дбав про освіту доньок, але син його скінчив Політехнічний Інститут і навіть спорудив телефонічну мережу в звенигородських маєтках графа А. Потоцького. Добродій Перетьяткович добре відносився до мого батька, як службово йому непідлеглого.

Також і сини «комісара» маєтків д-ра Орліковського, що мешкав в с. Бужанці, походючи з інтелігентної родини, дістали вищу, технічну й сільсько-господарську освіту. Останній працював, згодом, на якомусь фаховому вищому становищі в Варшаві, в Польщі. Звідтіля, буцім то, переїхав в Аргентину, де став управляти велитенською скортарською фармою.

Перебуваючи на літніх вакаціях вдома, у лісничівці, я проводив час переважно в лісі, серед природи. Цьому сприяв батьківський дар — нова рушниця, яку він спровадив мені з Бельгії. Я нишпорив з нею по закутках лісу, старанно вистрілюючи лісових шкідників — сойок, сов, вивірок; розкопуючи водночас нори борсуків та лисиць. Взимі ганявся за зайцями.

Але справжні великі полювання, в яких я брав участь, в приворотських лісах, відбувалися щороку зимою, перед або після Різдва. Мій батько не був мисливцем, але ті полювання вмів організувати прекрасно, за що йому постійно дякували мисливці та адміністрація маєтків.

У цих репрезентаційних полюваннях брали участь понад 20 мисливців-вищих службовців маєтку та повітових урядовців із Звенигородки. Увесь ліс був у тій цілі, поділений на мисливські ділянки (ревіри), що їх підчас полювання обходили по черзі в заздалегідь установленому порядку. Ділянка обставлялася з одної сторони мисливцями у визначеній відстані один із одного. Від кінців мисливської лінії, вглиб ділянки, вшали на довгому шнурі кольорові шматки, щоб звірі не розбігались по боках. На одному краї мисливської лінії ставав лісничий (мій батько) на коні, а на другому старший козак. У глибині ділянки, на просіці, заздалегідь уставлялися гучки, біля 60 хлопців, які охоче наймалися на таке видовисько. Їх розставляли також у певній відстані один від одного, але густіше за мисливську лінію. По краях гучківського загону були козаки. Після розставлення мисливців

---

²⁷ Подібні випадки описує також Галина Журба в своїй автобіографічній розповіді — «Далекий Світ», Буенос Айрес 1955, стор. 354—360.

батько давав знак трубкою, що полювання починається. Тоді старший козак трубів у ріг, що його кожний козак носив на ремінці через плече з урядовою бляхою з написом у російській мові — «лісний сторож». Козаки при гучках обзивалися і лінія гучків, поволі, мовчки, рушала в напрямі мисливської засідки. При тому вони галасували тільки спеціальними дерев'яними калаталами, або стукали палицями об стовбури дерев. Сполоханий у той спосіб звір тікав від них на мисливців. У певній відстані від мисливців гучки спинялися, щоб їх ненароком не підстрілили, що іноді й траплялося.

У той час, коли відбувалося полювання в першій ділянці, другий загін гучків, також біля 60 хлопців, заходив і ставав у поготові з іншими козаками у слідуючій ділянці. Після закінчення полювання в першій ділянці гучків з козаками поспішно перевозили саньми у третю ділянку, а мисливців у другу, де вони знову займали визначені тичками їм місця. У той спосіб полювання продовжувалось.

Козаки збирали на спеціально влаштовані сані (зо стовпчиками по краях з вилками й дрючками переложеними через них) й числили впольовану звірину. Козлів і лисиць вішали на дрючках, а зайців і птахів здебільшого складали внизу на санях. Полювання, звичайно, тривало три дні. Упродовж них убивали біля 20 козлів, 10-12 лисиць, біля 300 зайців, багато сов, пугачів, шулік; зрідка траплялись орли. Біля 30 пароконних саней обслуговували мисливців та гучків, поспішно перевозючи їх з ділянки у ділянку. У полудень з'їздилися до лісничівки, або до хати старшого козака, на відпочинок і снідання. Кухар від адміністрації маєтку привозив мисливцям і розгрівав у мідяних казанах „бігус” з тушкованої капусти на свинячому м'ясі із ковбасками й хліб. Крім того кожний мисливець мав ще й власні припаси. Козаків і гучків частували, поза платнею, горілкою й ковбасою з хлібом.

Перед лісничівкою мальовничо розкладали впольовану звірину. Рушниці ставили назовні у вирізах спеціально спорудженого в тій цілі дерев'яного стояка. Усе це разом з мисливцями й гучками фотографували і т. п.

Упольовану звірину почасти брали мисливці, а почасти роздавали козакам і лісничому. На нашу долю діставалося завжди понад 30 зайців. Ми не могли їх спожити і в свою чергу посилали довколишнім знайомим. Частину з того посилали також урядовцям та деяким учителям гімназії і комерційної школи у Звенигородці. Вони приймали її з подякою, за винятком директора школи Я. М. Ковалевського, який відмовлявся, мотивуючи своїм становищем.

Полювання відбувалися щороку аж до 1917. Аж одного разу трапилося слідуюча подія. Стріляли до козлів. Сарни (самиці) пробігали вільно крізь лінію стрільців, або, сполохані, верталися й проривалися через гучків у сусідні ділянки лісу. Одна з переляканих сарн, утікаючи, з усього розгону вдарилася грудьми у стовбур великого дерева. Зомлілу принесли її на подвір'я лісничівки. Вона відійшла, але видно було, що дуже страждає й загине. Батько, щоб скоротити муки зві-

рини, вирішив її пристрелити. Взяв пістоля і намірився. Бідолашна серна дивилася на нього своїми великими, гарними, карими, наче людськими, очима і... плакала! Рука батькова опустилася, бо він не був в стані натиснути на язичок. Віддав пістоля козакові й той докінчив її. Я був при тому й бачив це все!...

Відтоді я перестав полювати. З рушницею в руках блукав по лісі й приглядався до життя його мешканців. Мені вистачала свідомість, що я є паном життя й смерті тих істот, але більше на їхнє життя не сягав. Іноді теплими вечорами просиджував у лісі біля борсучих і лисячих нор, милувався ними, як вони звідти вилазили, як гралися їхні діти, і, сполохані якоюсь нічною птицею, втікали під землю. Здалека від села доходив гомін людських голосів, довкруги по лісі чулося шарудіння у листях комах, поволі смеркалося, і стовбури дерев затирилися в темряві. Містична тиша розпросторювалась у лісі, а я в ній потопав... Відтоді я став не ворогом, а приятелем лісу та його мешканців, їх часткою, пристав до їхнього гурту. З просвітленою душею й спокоєм вертався з таких прогульок по лісі додому. Любов до природи лишилася з тих часів у мене на все життя.

З-поміж родинних справ, серед щоденного поточного життя, під час літніх учнівських вакацій, особливо затишилися дві події. Першою була поїздка з мамою залізницею до Києва. Я постійно застуджувався, дихаючи ротом, а не носом. Лікарі встановили, що в проході між носом і горлом маю, правдоподібно, якийсь наросток. У цій справі радили звернутися до фахівця, д-ра Шнарбаховського в Києві.

Ми поїхали й пробули в Києві біля тижня. Спинилися в кімнатах для приїжджих на подвір'ї Михайлівського монастиря. Лікар-спеціаліст оглянув мене, підтвердив погляд звенигородських лікарів, відразу зробив операцію, а опісля показав нам, на круглому ножі, вирізаний наросток. Від болю й утрати крові я пробув у хаті приблизно два дні під наглядом лікаря. Потім очуняв, і ми оглядали Київ.

Особливо пам'ятаю відвідини Києво-Печерської Лаври. На подвір'ї, перед входом до головної церкви, був натовп прочан, які прибули не тільки з України, але також із-за її меж. Натовп виглядав вельми мальовничо. Прочани сиділи поодиноці й гуртками, святочно вдягнені, зо своїми подорожніми торбинками. Виднілися різноманітні ноші: білі, чорні й бурі свитки; вишивані й білі сорочки, спідниці й запаски різного роду, з випущеним подолом, чемерки й піджаки, в чоботях, постолах і босі... Гарні були різнобарвні хустки на головах жінок. Одні прочани лагодилися ввійти в церкву, інші відпочивали, треті щось їли, четверті тихо між собою гуторили. Уся ця різнокольорова маса чоловіків, дітей та жінок, які переважали, побожно рухалася, входила й виходила. Біля воріт, дверей та проходів стояли ченці. Деякі стежили за порядком, інші збирали на щось гроші.

Після оглядин церкви, кількома критими проходами вниз ми досягли входу в печери. Почекали, поки збереться достатній гурт відвідувачів. Потім дали нам запалені свічки і в супроводі ченців, які пояснювали, з острахом і цікавістю заглибилися в лабіринт підзем-

них ходів. Пригадую, що благовійно оглядали мироточиву голову святого, що поволі входив у землю; моці інших угодників Божих вкритих покривалами, підземні церкви, в яких горіли свічки й молилися прочани. При деяких келіях та бічних заглибинах стояли великі підсвічники з товстими свічками та безліччю малих вогників. Були там також тарілки, в які прочани кидали дрібні гроші. Біля тарілки сидів чернець..

Під Лаврою розташувалася безліч яток з різноманітним дешевим крамом для прочан. Боже мій! Чого тут тільки не було?! У маленьких пляшечках продавали прозорі «Сльози Богоматері», в більших — синювату «Воду з р. Йордану», «Пір'я Михаїла Архангела», землю з Палестини, лікарство на всі хвороби, різні хрестики, образочки, медальйони на ланцюжках і без них, картини з виглядом Лаври, каблучки з лаврським написом, перстені з кольоровими шкельцями, різнобарвні хусточки та жіночі прикраси: сережки, намиста, загістя, коробочки, іграшки для дітей, різні сувеніри, книжечки, картинки й т. п.

Накупивши того всього на гостинці для рідні, прислуги й знайомих, ми на другий день подалися додому.

Другою, сумною подією, була смерть, посеред літа, моєї сестри Олі. Вона слабувала від довшого часу. Лікувалася, але врешті туберкульоза суглобів звела її в могилу, коли вона була вже в другій класі Звенигородської гімназії.

У загальному сумі родини з приводу цього та в похороні Олі взяла, несподівано для нас, участь громадно селянська молодь з с. Попівки, до парафії якої ми належали. Біля сотні хлопців і дівчат, в святковій одежі, прийшли на лісничівку в Привороття. Після остаточних у хаті похоронних відправ, під проводом священника Пясецького, відбулося прийняття з частуванням всіх традиційною горілкою та ковбасою з хлібом. Потім дівчата винесли труну на віз до якого були вже запряжені воли, вкрили її квітами й супроводили покійну, разом з нашою родиною, до церкви в Попівці, а звідти на сільський цвинтар, де вона й була похована. Цей симпатичний, масовий прояв з їх сторони, і співчуття, не так до покійної, якої вони майже не знали, як до нашої родини взагалі, з приводу нашого нещастя, пом'якнувало наш біль в дану хвилину, а потім і дні жалоби.

Згодом батьки спорудили великий дубовий хрест на могилі Олі та обгородили її дерев'яними штахетами. Після того, крім батьків, лишилося нас троє: автор цих рядків та його сестри — Софія й Галина. Такий склад нашої родини тривав майже до 1940 рр.

Пригноблення, що запанувало на довший час після смерті Олі, посилювалось зовнішніми незугарними громадсько-політичними обставинами, що настали після революції 1905 року. Хвилі політичної реакції від 1907/9 рр. та устроєвих реформ докотилися й до затишної лісничівки в Приворотті. То була справа виводу селянських садків з лісу.

По лісі були розкидані, ще з часів панщини, селянські садки. Во-

ни належали всуміш різним господарям, переважно з сіл Попівки й Залеського. Брали звідти трохи овочів, але побільше сіна й трохи сухої деревини. Отже селяни трималися тих садків більше задля традиції, ніж користі. У той же час адміністрації лісів графа А. Потоцького ці сторонні «вкраплини» в лісових обшарах перешкоджали перевести лісовлаштування відповідно вимогам новітнього лісознавства й законодавства в цій царині.

Користаючи з аграрних реформ, уведених після революційного зриву 1905 року, адміністрація маєтку виробила в уряді дозвіл виміняти ті садки на рільну землю поза лісом. Засадою був обмін площі за площу з деяким додатком за «користі», що їх мали власники з садів. Чимало селян зразу погодилось, і їм відрізали належні вимінні ґрунти при селах з фільварочної землі. Але були й такі, що не хотіли, з якоїсь причини, пристати на цю заміну. Тоді адміністрація маєтку при допомозі уряду перевела вивід садків силоміць, вживаючи для цього поліцію та закликаний відділ донських козаків. Процедура відбулася у розпачливій атмосфері. Спеціально найняті для цього високоплатні лісоруби, під охороною війська, поспішно зрізували дерева по садках, не дивлячись на спротив їх власників. Присутні при тому селяни плакали, тримаючись за дерева, молилися, чіпляли на них ікони, а зрізані дерева падали додолу.

Упродовж короткого часу все було закінчено. Зрізане дерево наказано було забрати до певного реченця. Після того стороннім особам вступ і в'їзд у ліс, без дозволу адміністрації, був заборонений.

Становище мого батька було дуже складним і нервовим. З одної сторони від співчував селянам, а з другої був службовцем маєтку і мусів виконувати накази адміністрації. Знову ж, на здоровий глузд, ніяке новітнє лісовлаштування, яке запланувала перевести адміністрація лісів, не могло бути здійснене при наявності сторонніх галєвин-садків по лісі. Селяни, очевидно, це розуміли, бо ніхто з них претенсій до батька за це не мав, тим більше, що назагал на заміні виграли, збільшуючи свою рільну площу в степу. Усе ж таки ця справа опинилася в Києві на суді. Боронив селян добродій Скрипчинський, брат священика о. Скрипчинського з сусіднього села Кобринької. Вони, як і треба було передбачати, скаргу в суді програли.

В атмосфері цих прикрих обставин і переживань зовсім непомітно прийшла звістка про замах на власника маєтку графа А. Потоцького, намісника Галичини, у Львові в 1908 році, і про його смерть. Адміністрація розіслала всім службовцям повідомлення про це зі світлиною графа, у чорних жалібних рамцях та порекомендувала молитися за його душу. На тому й скінчилося. Усі перейшли до денного порядку. Інакше й не могло бути. Більше значення для місцевих урядовців мало безпосереднє начальство в маєтку, аніж далекий власник, якого ніхто не знав, ніколи не бачив, а сама трагічна подія відбулася за кордоном, в Австрії, в якійсь «Галіції», про яку мало хто й знав у тодішніх часах...

Описані й інші події та переживання відбувалися в суміш з при-

їздами до нас ближчих родичів та взаємним їх відвідуванням. Найчастіше навідувався до нас молодший брат батька — дядько Калікст. Після одних таких відвідин ми змовилися і, разом, відвідали родину дядька Володислава в с. Топильній, під м. Шполою. При тому ми розділилися: дядько зі мною подався окружним шляхом із заїздом до нього у с. Будищі, а мати зі сестрами поїхала просто до Топильної. Там ми мали зустрітися.

Я з дядьком їхали через Звенигородку, якісь проміжні села, в тому числі й через Моринці, до Будищ. Тут він служив економом на фільварку місцевого дідича. То був, здається, колишній маєток полковника Василя Васильовича Енгельгардта, Шевченкового «пана» (В. Дубів). Дядько Калікст жив, в окремому домі, з якоюсь селянкою. Вони мали дітей, хоч і не були звінчані. У хаті було пусто й непритульно. У той же час у кухні його нешлюбна жінка частувала свою родину, що навідалась до неї під час відсутности «пана»! . . .

Поговоривши з нею і перемінивши коні, ми вирушили далі в напрямі Топильної. Їхали через села Хлипнівку, Майданівку, Моринці та Керелівку. По дорозі дядько був мовчазний. З його скупих слів я довідався, що по всіх довколишніх селах розвинулося садівництво. На цій основі провадилася, з дозволу акцизного уряду, вигонка спирту з овочів. Для того селяни мали невеличкі мідяні апарати і виготовляли з яблук чудову на смак горілку. Я мав нагоду переконатися у тому під час мого побуту в дядька Володислава, у Топильній.

Я перебув у нього кілька днів. Враження з того були вже описані в іншому розділі цих спогадів. Під час цих відвідин ми їздили інколи до „дядька” А. Семашка, у сусіднє село Лозоватку. Добродій А. Семашко не був ще тоді одружений в мою тітку Клементину. Але був давнім приятелем моїх батьків ще з вільхівської цукроварні, з якої вони виїхали у 1897/8 рр., і постійно вважався „нареченим” тітки. Тому до нього ставилися, як до родича.

Князь Куракін мав тут фільварок та великий паровий млин, що його орендував і провадив добродій Каневський, жидівського походження. Дядько А. Семашко працював у млині при двигунах і машинерії. Якийсь лотиш (пияк) був за мірошника, кілька підручних робітників доповнювали службовий персонал млина. Він молот майже один залізничий вагон збіжжя за добу, не рахуючи побічних виробів та обслуговування приїжджих селян. Млин був чинний через усю добу, без перерви, за винятком неділь і свят. При млині постійно мешкав, в окремій хаті, москаль-«артельщик», представник банку, в якому Каневський позичав гроші під заклад борошна в коморах млина.²⁸

Відвідини в дядька А. Семашка проходили для нас, дітей, різнома-

---

²⁸ В селі Лозоватці був один з фільварків баронеси Варвари Григоровни Брангель. Видавши доньку за князя Куракіна, баронеса передала, яко «придане» сім, чи вісім, фільварків: Козацьке (там крім фільварку була головна комтора, гуральня й палац-резиденція баронеси), Топильню, Стецівку, Ново-Єгорівку, Іскрине, Журавку, Лозоватку . . . (Згадує В. Дубів).

нітно й приємно. Оглядали млина, заходили до добродія Канєвського, який мешкав разом зі своїм братом Яшею — студентом революціонером; їздили на дядьковому ровері, ходили угості на село й т. п.

Затянулись відвідини в Лозоватці священика о. Івана Гордієвського, з яким дядько (римо-католик!) приятелював. Отець Ів. Гордієвський був заможним, мав кількадесят десятин церковної орної землі, провадив с. господарство і мав велику родину, переважно хлопців-внуків. Я ходив з ними на прогульки в поле. Не знаю звідкіля, але вони, Микола й Євген Филиповичі,²⁹ вже знали історію України й розмовляли про це між собою. Я, як молодший, ще добре не був втаємничений у ці „національні премудрості”. Про полк. Івана Богуна і гетьмана Б. Хмельницького я вже знав, але постать гетьмана Івана Мазепи була для мене ще неясною. Довкруги я чув лише нарікання: «Ах, який ти мазепа!» — як щось негативного. Отже зачувши їхню балачку, я схотів також і собі встрягти в розмову, і сказав: „Ах! то Ви мазепинці?” . . . У відповідь на це вони почали мене бити. Після доброго прочухана пояснили мені, що я дурний, і хто то був гетьман Ів. Мазепа. Згодом і я став мазепинцем. Згадуючи раз-у-раз про цю хлоп'ячу пригоду, я не сердився, а був вдячний моїм тодішнім „вчителям” за їхню „прикладну” лекцію з історії України! . . .

Але найбільше мені сподобалися подорожі по Поділля. Старша батькова сестра, тітка Марія, була одружена з добродієм Павлом Пьонтковським. Вони жили тоді в с. Сумівці, над р. Бугом, біля залізничної станції Кіблич. Дядько Павло служив там економом в одного з орендаторів у маєтках графа Собанського.

Дядьки Пьонтковські мали двох дітей, значно старших від мене, але жили тоді вже самотньо. Їхній син, мій двоюрідний брат, замолоду посварився з батьками, втік на Сибір і не давав про себе знати, а донька одружилася.

Вони мешкали в невеличкому старому домі, що скидався на хату, дах якої був пошиваний соломою. Дім складався з кількох світличок, пекарні, з малими віконцями, високими порогами й глиняними долівками. Убогі, старомодні меблі доповнювали цей напівселянський побут. Дядько Павло не здобув собі ніякої освіти, тому й тинявся по другорядних панських посіlostях, займаючи там незначні становища. Вони пасли злиднів, бо одружилися з великого кохання, не дивлячись на спротив рідні.

Я перший раз ночував у домі пошиваному соломою, і ніяк не міг заснути, боячись пожежі. Вони приймали мене дуже сердечно. Дядько возив „лінейкою” по фільварочних полях, пояснював способи господарювання в їхній околиці. То були жнива. Село й поля доходили впритул до р. Бугу. Ця ріка мені дуже сподобалася своєю повільною течією й тихим, простірним краєвидом, що стелився по його берегах. Теплий вечір після денної спеки спокійно, поволі надходив. Робітни-

---

²⁹ Свідчить інж. Ол. Филипович в своєму листі до автора з дня 24 квітня 1963 р.

ці-дівчата верталися з польової праці додому. Нагріте за день повітря пахло стиглим збіжжям і курявою, що здіймалася на шляху з-під їхніх ніг. Запашна, чарівна ніч Поділля обіймала село, поля й усе навколо.

У неділю дядько взяв мене з собою на Службу Божу, що відбувалася в палацовій каплиці графів Собанських. У відстані кількох верст, на другому боці р. Бугу, серед просторого парку знаходився їхній палац. На великому коловому під'їзді до білого палацу всуціль цвіли червоною плямою якісь квіти. Під'їзд був обрамований зеленню високих, літніх дерев. Сполучення цих кольорів, враз із простором та різнобарвними куцями й пісочними доріжками між ними, було вельми привабливим.

У Собанських завжди гостював якийсь римо-католицький ксьондз на відпочинку. Отже не було труднощів у відправленні недільних Богослужб. Графиня мелодійно грала під час Служби на фісгармонії. Гурток молильників склався з рідні Собанських, палацової служби та навколишніх службовців. Ця Богослужба відрізнялася від інших по костелах, які мені доводилося відвідувати, своєю імпровізацією та великопанським оточенням. Відчувалося, що деякі присутні з-поміж служби і приїжджих були в каплиці не в цілях релігійних, але радше, щоб показатися перед мешканцями палацу, що й вони були тут! У розмовах, пошепки, говорилося менше за Бога, а більше за графів Собанських, перебільшено підносячи їхні вальори.

По кількох днях гостювання я поїхав із Сумівки, разом з тіткою, кіньми до цукроварні в Усті на Поділлі. Там проживала їхня донька, моя двоюрідна сестра, що була одружена з п. К., інженером-хеміком у цукроварні. Тітка на другий день від'їхала додому, а я лишився у них на кілька днів. Вони мешкали в невеличкому дімку біля ставка. По другому боці була цукроварня, де працював мій родич. Цукроварню орендував п. Глінський, багатій, що мав на Правобережжі біля п'ять цукроварень. і

Цукроварня в Усті була одною з найдавніших в Україні, як своїм віком, так і устаткуванням.³⁰ Невеличка, в давніх цегляних мурах, вона була в середині вся дерев'яна: дерев'яні стовпи, дерев'яні підлоги й помости, дерев'яна стеля й дерев'яні внутрішні перегородки. У ту суцільну деревину була вмонтована машинерія, також відсталого типу. Після рівнож давньої, але новітньо-урядженої, великої вільхівської цукроварні графа А. Потоцького, на фільварку якої я народився, й яку відвідував кілька разів, цукроварня в Усті представлялася як бідне село після міста. Мабуть у п. Глінського не було таких засобів, як у графа А. Потоцького. Отже він «поставив хрест» на орендованій ним цукроварні, і тягнув з неї зиски, недбаючи про її поліпшення та перебудову.

³⁰ Заснована ще у 1860 році, польськими заходами, вона належала вже від довшого часу урядові (Удільне Відомство). Див. „Pamiętnik Kijowski“, Londyn, T. II, 1963, Str. 175.

Подалі, за домом моїх родичів в Усті, знаходився великий занедбаний парк. Ніхто віддавна в ньому вже не жив. Він увесь був поме-режаний ровами-каналами зо зруйнованими містками через них. Ко-лись, мабуть, по цих потічках їздили човнами попід містками. Вода доходила сюди із ставка. Довгі вузькі доріжки по парку були обса-джені столітніми дупластими липами. У тіні попід ними, по деяких місцях, стояли лавки з тесаних напівзітлілих дерев'яних брусів. Було тихо, пахло вогкістю гнилого листя під деревами й напівобвалених, замулених та зарослих бадиллям ровів. Я часто пересиджував у парку, роздумуючи над його колишньою великопанською славою й людьми, які по ньому ходили...

З розмов з родичами я довідався, що інженер К. літом ходив кру-гом ставу на працю в цукроварні. Зимою, коли став замерзав, він скорочував собі дорогу, йдучи навпростець по льоду. Одного разу (це було під весну), коли він ішов навпрошки, лід заламався під ним посеред ставка. Інженер К. став плисти, щоб вилізти з води; згодом ухопився за кригу, але вона почала ламатися. Все таки він добрався, з великим зусиллям, до берега. Прийшовши додому, він кинувся, на-півнепритомний, до горілки й до теплого ліжка, в якому й пролежав біля трьох тижнів, бо лихоманка трясла ним після студеної купелі. Видужав, але відтоді завжди обходив вліті й взимку ставок, не до-віряючи йому.

Під час мого перебування в них були гарячі подільські ночі. Сестра з дитиною мусіла спати в хаті, але я з її чоловіком стелилися надворі, в садку, під вікном, бо через духоту годі було заснути в хаті.

Відвідуючи ближчу й дальшу рідню, ми одночасно постійно пе-ребували в колі взаємовідносин з іншими службовцями в маєтку графа А. Потоцького та сусідами по довколишніх селах. Це було середовище польсько-українсько-російсько-жидівського характеру. Його настав-лення до нас було різноманітне — від зичливого до байдужого, а то й підступно-ворожого.

Серед поляків, крім вищезгаданих, найбільшої матеріальної й мо-ральної підтримки ми зазнали від тодішнього батькового начальника-надлісного Йосифа Сідоровіча та його родини. Він і його дружина, Броніслава, були в дійсності зпольщеними українцями. Як абсолювент Лісного Відділу Новоолександрівського Сільсько-Господарського Ін-ституту в Пулавах, він був знавцем лісової справи, мав життєвий і фаховий досвід. Він зорганізував, у звенигородських лісах графа А. Потоцького, зразкове плянове лісовлаштування, поліпшив викори-стання лісу й провів, на широку скалю, лісонасаджування. Мав лібе-ральні переконання з селянськими симпатіями. Проявляв їх не тільки на словах, але й у поведінці. Приміром, постійно одягався в селян-ську свитку. У ній появлявся на прийняттях службовців в управі маєтків у с. Бужанці й при інших нагодах. За це вони його не любили, вважали химерним і «хлопоманом». Він віддячувався презирством до

них і почувався самотнім. Синок йому помер, а доньки вчилися в середніх і високих школах.³¹

Ці суспільні й шкільні обставини зблизили наші родини. Ми відвідували взаємно одні одних. Йос. Сидорович всіляко підтримував батька в його заходах дати дітям освіту, і за це цинив його. Особливо зичливо він ставився до мене, намагаючись зацепити мені свої демократичні погляди й помагаючи своїми впливами впродовж багатьох літ в Україні, в Московщині й згодом вже на еміграції, в Польщі.

Ближчим нашим сусідом був новий економ на фільварку в Попівці, п. Хвороща, що настав після попереднього старосвітського добродія. Панство Хворощі були з Польщі, молодшого віку, з малими дітьми. У нього була сестра літ біля 17-ти. Віддав її, не дивлячись на її літа, до початкових клас Звенигородської Жіночої Гімназії, де вона вчилася разом з моїми сестрами, значно молодшими. Бувши новою людиною на Україні, він постійно радився мого батька у справах місцевих взаємовідносин. Ця і гімназіяляна причини зблизила наші родини, і ми взаємно відвідували одні одних.

На тому ж фільварку працював помічником економа, добродій К., молодий чоловік, поляк місцевого походження й з українськими симпатіями. Був самотній, порядний і працьовитий. Розумівся в с. господарстві, критично ставився до інших службовців і не був вдоволений своїм становищем. Відвідував нас, радячись у батька; як йому поліп-

---

³¹ Письмениця Галина Журба в своєму листі до автора цих рядків, з дня 8 березня 1966 року, подає слідуєчі відомости про симпатичну родину Сидоровичів: «І знаєте — здебала там у Вас давнього доброго знайомого, Йосипа Сидоровича. Вище середнього росту, чорнявий, зі скуйовдженим чубом, доволі кремезної будови. Єдиний чоловік, з якими мій батько був на «ти». Він мав вищу лісову освіту і взагалі був освічений. Пам'ятаю, як зробив мені колісь виклад про поезику і прозодію. Мені було вже років 15 і я писала вірші. Він був одружений з Броніславою Жолобницькою (Жлобнічка). Бронця, тиха, працьовита жінка, віддана дітям і йому. Батько її, Владислав Жлобніцкі, був освічений лісовик, і лісничий, а мати німкеня. Брат Чеслав також був лісничий. Отже родина лісничих. Усі вони служили у Потоцького Константина (а потім Францішка) в Теплицько-Ситківецькім ключі (27 сіл!!!). Старі мешкали в Бубнівці, біля Гайсина, Чеслав у Мочілці. Сидоровичі мали три доньки: найстарша Зося (портрет батька), молодша Марія, третьої не пам'ятаю. Були молодші за мене... Мав Сидорович ще сінка Андрія, який малим помер і він, бідака, сильно «посунувся» після цього. Сидорович не був родом з Польщі. Чистокровний українець, хоч не скажу з яких околиць нашої землі. Мав суто українську, щиродемократичну вдачу, яка ляхів разила (дзівак, чудило). Ходив звичайно в свиті, спав у сіні з «козаками» (гайовими), абнегат в одезі. Знаєте як одружився? Будучи лісничим у гр. Потоцького десь біля Бубнівки, парубком, харчувався у старих Жолобницьких. Звичайно їв у кухні, не любив кімнатного комфорту. Бронця, панночка років 18—20, подавала йому обід (у кухні). — «Чому Ви не женитесь?» — спитала раз його. «А Ви підете за мене заміж?» — «Піду!» І поженились. В моїй автобіографічній розповіді п. з. «Далекий світ», Буенос Айрес 1955, стор. 316—317, я згадую про Сидоровича. Вони з моїм батьком приятелювали...»

шити життєву кар'єру? Згодом ми довідалися, що він цілком зукраїнізувався — лишив працю на фільварку, одружився з місцевою селянською дівчиною й став господарити на власному полі. У 1921 році я зустрівся з ним на Люблинщині, в Польщі. Він був поліціантом.

Сусідом із степової сторони Привороття був п. Т., економ на фільварку в с. Залеському. Був також, здається, місцевого походження, високий ростом, сильної будови тіла, здоровий «бугай», самітній. Виживався в цьому відношенні серед фільварочних робітниць. Дім йому провадила сестра, старша за нього, ідеальна господиня й привітної вдачі. Отже задля неї, а не задля особи п. Т. з його простацькими парубоцькими звичками, наші родини зблизилися і товарисько взаємно відвідували одні одних.

По кількох роках прятелювання ми розійшлися. Це сталося через такі причини. Пан Т. брав участь у щорічних зимових полюваннях у Приворотті. Опівдні, під час сніданків, мисливців обслуговували дві гарні дівчини з Попівки. Вони в тій цілі пишно вдягалися в український національний стрій. Охоче йшли на цю працю, бо крім платні отримували щедрі «напивки». Треба зазначити, що поведінка мисливців щодо цих дівчат була завжди порядною. Але одного разу, коли дівчина, нахилившись, помагала старшому мисливцеві взути чобота, п. Т. тихцем підійшов із-заду і схватив її, своїм парубоцьким звичаєм, прилюдно, за груди! Дівчина заллялася пурпурою, але вийшла з цього соромливого становища вміло. Вона сильно відштовхнула п. Т. й продовжувала, немов нічого не скоїлося, свою роботу. На цей негідний вчинок пана Т. негайно зареагували інші мисливці, голосно осуджуючи його. Він зникнув і від'їхав додому, покинувши дальше полювання.

Я був присутній при тому, і ввесь скипів! Тим більше, що я жив уже тоді в атмосфері «Кобзаря» Т. Г. Шевченка і його «Гайдамаків»! Українська дівчина, та ще й в національному одязі, була для мене юнака платонічним ідеалом, якщо не святощами! Отже, з моєї точки зору, то була національна зневага, знуцання поляка над безборонною українкою!

Відтоді ми перестали бувати у п. Т. Тим більше, що й його сестра віддалася, і виїхала з чоловіком в інші околиці. Отже нас нічого більше не лучило з цією родиною.

Серед інших наших українських знайомих переважали звичайні собі люди. В їхньому товаристві інколи приємно було провести час, але глибоких слідів по собі не лишили. До таких належала вищезгадана родина священика о. Пясецького м Попівці, де ми були членами православної парафії. Ми взаємно одні одних відвідували впродовж усього нашого перебування в Приворотті.

Другою була родина аптекаря з м. Рижанівки. Бездітне подружжя, середнього віку, відзначалося товариськістю, безжурною веселою вдачею та самохвальством. Прізвища їх не пам'ятаю, але його прозивали — Люньчик, а її кликали — Нюньчик! Він, як і кожний аптекар на провінції, успішно суперничав з місцевим новим лікарем, бо ні-

бито розумівся на всіх хворобах і мав на це завжди відповідне лікарство. Виріб їх був його таємницею. Зокрема він приготував т. зв. «вільшанський плястер», що справді швидко вигоював скалічення й виразки на тілі. Розумівся також і «на зубах», які сам собі ладнав. Вони нудилися в містечку, і, час до часу, гуртом з іншими приїздили до нас на маївки та гулянки. Натомість ми бували в них тільки в аптечних справах.

До них приєднувалася місцева акушерка з сестрою, які працювали в Рижанівській лікарні.

З учительками в школах по сусідніх селах ми весь час підтримували зв'язок.

Серед цієї байдужої групи з'явився десь у 1907—8 р. місцевий поліційний урядник, українського походження. Не було й тижня, щоб він не навідувався до нас. Говорив по-українському, чомусь прикидався приятелем, робив нам різні дрібні послуги і т. п. Отже й мої батьки мусіли йому таким же способом віддячуватися... Але батько відразу попередив мене, щоб я «тримав язик за зубами», бо це «приятельство» не віщує нічого доброго. Він за чимсь нишпорив, але, не маючи до чого причепитися, занехав «приятельство», і зник, так само, як і появився...

Зате ж затилилась мені, по нинішній день, інша група тодішніх наших українських приятелів, яка мала вплив на формування мого українського світогляду. У зв'язку з лісовлаштуванням у Приворотті ліс був поділений просіками на прямокутні ділянки. По кутах ділянок ставилися стовпчики з позначенням чисел ділянок. Це відповідало інвентарній книзі лісництва з описами ділянок. Стовпчики малював «набіло» й робив на них помітки «начорно» маляр з Попівки. У зв'язку з цією працею він нас відвідував. Згодом почали нас відвідувати й його дві доньки, віком від 17—20 літ. У приязній гутірці з ними торкалися іноді й українських тем. Тоді вони почали нам приносити, нарікаючи на пошту й поліцію, поодинокі числа «Літературно-Наукового Вістника». Виявилось, що маляр і його родина були свідомими українцями. На цьому полі зав'язалося між нами приятельство. Батьки, через працю, не мали часу займатися цією лектурою, але я зачитувався у всьому, що вони приносили.

Другою була родина священика о. Скрипчинського в с. Кобриновій. Він був вельми енергійний і інтелігентний, з пронизливими очима. Був заможний і його дві доньки та син училися в середніх та високих школах у Києві. Брат священика виступав правним оборонцем інтересів селян у процесі з приводу «виводу садків» із звенигородських лісів графа А. Потоцького. Процес той він програв, і тому відношення о. Скрипчинського до маєтку й до мого батька було стриманим. Він, як людина незалежна, явно виявляв своє неприхильне до нас відношення. Але так склалося, що взаємні спорадичні відвідини у службових справах згодом перейшли в постійні й навіть дружні. Очевидно, священик, пізнавши нашу родину ближче, змінив

свою думку, а спільність інтересів у справі освіти дітей і «україно-фільські симпатії» довершили факт взаємного довір'я.

Після кожного побування в них я відчував якийсь психічний струс, який штовхав мене до дальших зацікавлень українськими справами. Родинна атмосфера у о. Скрипчинського була українською і на високому рівні. Він тактично не виявляв своїх українських симпатій, але чомусь звертав на мене особливу увагу. Під час післяобіднього чаю, в присутності моєї рідні та своїх дітей, він завжди задавав мені різні «сковзькі» запитання. Я тоді вже знав дещо з української літератури й початки історії України. Ці відомості не були в мене пов'язані між собою у струнку систему, але де бракувало знання, там порожнечу виповнювало українське почуття. Отже, слухаючи моїх сміливих і ризикованих відповідей, о. Скрипчинський тільки казав: «Ах, так?!» і споглядав на своїх дітей, які в тих диспутах ставали переважно по моїм боці.

Українські почуття, які о. Скрипчинський тактовно-педагогічним способом плекав у мені, скріплювалися ще одною причиною, про яку може вони й не здогадувалися. В їхньому садку за домом була пасіка, якою о. Скрипчинський любувався. Між пасікою й домом остронь лежав якийсь дивний камінь з пісковця. Це був куб розміром біля 12 цалів у всі сторони. По одній стороні його був вирізьблений барельєф у виді заплутаної плетінки, в руку завгрубшки. Плетінка, хитро переплутана й майстерно виконана та обшліфована, не мала, здавалося, ні початку, ні кінця. Видно було, що той камінь є частиною якогось цілого... Кожен раз буваючи в них, я з цікавістю приглядався таємничому каменеві, бо ніде в околиці не було відомо за якісь такі будинки, з яких він міг би походити (пишна святиня, великопанський палац, або щось у тому роді). Я здогадувався, що це може археологічні залишки чогось дуже давнього й цінного. Не осмілювався нікого питати про камінь, щоб не звертати на нього лишньої уваги. Уже на еміграції в 1962—63 рр. довідався з часописів, що в околицях с. Кобринової, на Звенигородщині, були проведені археологічні дослідження, й відкриті сліди передісторичної поганської святині. Може цей камінь походив з цієї святині, її мурів, або був часткою зображення якогось камінного, поганського божка?³²

Містика каменя й розмови з о. Скрипчинським та його дітьми надовго вплелися в мої українські роздумування.

Населення по селах навкруги Звенигородки було мішане. Воно складалося з селян, нащадків козаків і з асимільованих «меншостей», або приходьків. У деяких селах, як от в одному на шляху від Звенигородки до с. Козацького, не було панських фільварків. Населення ж цього села, як пояснювали мені, складалося переважно з козацьких нащадків, тобто людей, що завжди були вільними.

По інших селах родини козацьких нащадків виділялися із загальної селянської маси своєю заможністю, незалежною поставою, поряд-

³² Яр. Пастернак: Археологія України, Торонто 1961, стор. 169.

ністю та традиціями. У сусідньому селі, Гусаковій, жила того роду козацька родина Смокттів. Добродій Смоктті, в мої часи, літ під 40, середнього росту, поважного вигляду, приїздив у різних справах до мого батька. Зовнішнім виглядом скидався на «кулішівський тип», з вусами додолу, завжди у вишиваній сорочці з зеленою, або червоною стрічкою, в широких шараварах і добрих чоботях. Мав на собі з доброго сукна чорну чемерку й смушкову шапку. Вони довго про щось гомоніли... Після його від'їзду, батько розказував мені, що то був Смоктті з Гусакової, нащадок козацького роду. В його родині ще й досі переховуються козацькі традиції, та що Смоктті думає, при першій нагоді, відновити козацтво в Україні. Постать Смокттія завжди мене приваблювала, а до його задумів я ентузіастично приєднався у своїх мріях. І справді з настанням лютневої революції, 1917 року, в колишній Російській Імперії та з подумом волі в Україні, вже від квітня 1917 р., заходами Смокттія та його однодумців «Вільне Козацтво», почавши з с. Гусакової, було в Україні відновлене. Цей рух захопив усю Звенигородщину й розпросторився по інших землях України. Але тут від початку сталася трагедія, що зустрічає майже всіх ідеалістів, коли їхні мрії здійснюються в житті. Розвій «Вільного Козацтва» пішов у напрямку, який не відповідав, очевидно, задумам Смокттія. Тому він поволі відійшов від цієї справи, а на чоло «Вільного Козацтва» на Звенигородщині висунувся отаман С. Гризло, що походив з Калниболот і вдача якого, мабуть, більше пасувала до обставин і вимог тодішнього часу.³³

З москалями нам доводилося мати найменше до діла тому, що їх у нашому ближчому середовищі не було. Священик в с. Залеському, вдівець, багатій і русофіл, іноді звертався до мого батька по дрова, бо лісу в його степовій околиці бракувало. Його син, студент, з настанням буревійної доби від 1917—18 рр., пішов у денікінську армію, і звідтіля, здається, не вернувся.

Натомість ми мали чимало клопоту зі священиком о. Бусигіном, чистокровним москалем, чорносотенцем, із Звенигородки. Він мав університетську й духовної академії освіту, був у сані священика, але ніколи не священодіяв, а виконував різні русифікаційні завдання по «окраїнах» колишньої Росії. Під ту пору він опинився на становищі директора Звенигородської Жіночої Гімназії. Був у силі віку, огрядного вигляду, голівся і мав розпечену дружину з темпераментом; вони були бездітні. Отець Бусигін постійно був зайнятий в гімназії, а його дружина, від безділля чи по своїй натурі, проводила час у залицяннях з різними знайомими... У тому числі ходив за нею й мій старший товариш по Комерційній Школі, Діжур, жидівського походження.

У своїй русифікаційній ревности о. Бусигін став чіплятися до моїх сестер-гімназисток, Софії та Галини, за недостатне, буцім то, знання

³³ Вільне Козацтво, ЕУ, НТШ, т. 1, стор. 281; в «Малій Укр. Енци.», кн. II, 1958, стор. 169; Проф. Дм. Дорощенко: Історія України 1917—1923 рр. Том I, Ужгород 1932, Нью Йорк 1954, стор. 77.

російської мови. Одночасно в розмовах, з цього приводу, з батьками робив натяки, що він, мовляв, перепрацьований, і потребує відпочинку на селі. Довелось запросити цього нахабника з дружиною на паротижневу гостину у лісничівку в Привороття. Вони були у нас двічі, виявилися нахабними і вибагливими, не згадуючи про те, що в їхній присутності треба було рахуватися з кожним словом і вчинком. Були тяжковатими для нас «гістьми»! Але після того сестри, на диво, почали отримувати відзначення за російську мову, — отже ціль була досягнута!...

При тому ми пізнали студента, молодшого брата о. Бусигіна. Він згодом став нам у пригоді в підготовленні мене з грецької і латинської мов для можливого вступу в університет після закінчення Комерційної Школи.

З жидами ми мали тільки ділові взаємовідносини, продаючи щороку зерно й інколи сад, або полагаджуючи закупи й різні замовлення поза нашими околицями в м. м. Рижанівці, Звенигородці, або Тальному. По навколишніх селах жидів майже не було.

Винятком було мое приятелювання в класі зі шкільним товаришем — Атласом, жидівського походження. Його батько мав невеличкого млина у Звенигородці. Хлопець ніколи поза містом не бував. Я запросив його, в порозумінні з батьками, на пароденну гостину в лісничівку. Атлас був вдоволений, все тут його дивувало й цікавило. Ми ходили по лісі й на дальші прогулянки. Між іншим, відвідали одну з лісових шкілок. Я йому показав малі деревця, що були вирощені з насіння різних пород дерев, що їх потім розсаджували по лісі. Коли дійшли, з черги до жолудів, і він побачив маленькі, ще немічні, дубочки з них та довідався, що з часом вони виростуть у величаві й могутні дуби, то він тому не повірив, твердячи, що це неможливо, щоби з жолудів виростали дуби. На всі мої докази він лише недовіркою хитав головою і відповідав, що я кепкую з нього! Ми тоді перейшли були з п'ятої в шосту класу і ботаніку вже мали поза собою! Він від'їхав до Звенигородки, дякуючи за гостину, з переконанням, що я з нього глузував!...

Усі ці взаємини, події, виїзди й приїзди перепліталися серед буднів лісничівки постійною й сезонною працею в садку і в полі, призначеному нам, особливо у жнива та в молотьбу. Батьки у своїй дбайливості за дітей не дозволяли нам займатися фізичною працею, твердячи, що ми не призначені для того та наказуючи нам вчитися й відпочивати, бо вони й наймити є для того, щоб у майбутньому нам поведилося краще, ніж їм...

Я не погоджувався з цим і постійно виломлювався з-під їхнього догляду й наказів, приглядаючись або беручи посильну участь у різних хатніх і польових роботах. У садку помагав збирати овочі з дерев, ягоди з кущів, в городі копати моркву, бараболлю та червоні буряки й обрізувати їх. У полі згрібав збіжжя та пашню, пробував в'язати їх у снопи, подавав на гарби й їздив на тік, де вкладалися скирти.

Але особливою подією для всієї родини кожної осені була молотьба. Батько винаймав машину-молотарку з Попівки на 2—3 дні, що перебувала пшеницю й пашню (овес, ячмінь, просо). Жито згодом перебували ціпами, бо солома була потрібна на кулі. Молотили кіньми у три пари, з погоничами. Від керату йшов вал з кулаками до маховика, що з машиною був сполучений шкіряним пасом. При ній працювали барабанщик, яким був власник машини і його помічник, попеременно. По правій руці барабанщика був стіл, на який скидали снопи. Підручна дівка ножем розрізувала, і розстеляла сніп по столі, звідки барабанщик брав жмутами й сунув у барабан машини, що зі страшною швидкістю й галасом молотив всунуте. Солома струмом виходила з другого кінця машини на елеватор, який виносив її на скирту, де порядкували парубки. Колова з зерном падала на низ машини на інші струси й відходила геть, а зерно опадало далі й цюром сипалося з боку машини в мішки. Воно не цілком було чисте, і в клуні дівчата провіювали його потім на ручних віялках. Після того зерно зсипали на купи, а як обсохло, то переносили в комору, або насипали в мішки, за вагою, на продаж.

В останньому випадку, вже від 1911—12 років, на зерновому ринку настали великі зміни. Поруч пшениці, що йшла за кордон переважно через Одесу, зріс попит на горох. Ціни на нього росли вгору аж до 1,25 рубля й вище за пуд. Засів гороху, поруч з цукровим буряком, став витісняти інші польові культури. Жиди поспішно скупували горох і відправляли його в Німеччину. Його вживали на масовий виріб консервів зі свинячим м'ясом. Це свідчило, як казали, про підготовку до війни!...

У молотьбі брали участь, крім барабанщиків, біля 20 робітників-парубків і дівчат. Працю виконували поспішно, в напруженні, щоб устигнути за машиною, яка молотила 30—35 кіп денно. Молотильникам мама з кухаркою на полудень варила борщ та частувала їх горілкою. Під час молотьби я був скрізь і при всьому...

До того роду господарських праць згодом дійшли й зарібкові. Лісництво, дбаючи про боротьбу зі шкідниками лісу, давало козакам дрібні винагороди за нищення їх. На доказ вони приносили відтяти дзьоби, носи тощо. Я, мавши рушницю, почав брати участь в цій нищівній діяльності, і так заробляв собі по кілька рублів на рік.

Коли я вже був у старших клясах, трапилася в праці маляра при значуванні ділянок якась перерва. Тоді батько тимчасово доручив мені, за платню, малювати числа на стовпчиках. Таким способом за літо я трохи заробив.

Наявність власних зароблених грошей розвинула в мені не тільки вдовolenня, але й порив до більших зарібків, незалежності та бажання допомогти батькам у турботах за моє утримання.

Ідучи в школі в ряді кращих учнів упродовж шостої й сьомої кляс, я зайнявся підчувати слабших учнів, і на цьому заробив значно більше; отже справив собі за власні гроші новий мундир і пальто. Кінчавши школу влітку 1912 року, я мав у кишені біля 10 рублів золотом.

Згодом, після заснування Жіночої Гімназії у Звенигородці, в ній стали вчитися обидві мої молодші сестри. Батьки неспроможні були утримувати аж трьох нас на платній «станції», і тому найняли окремих дім у Звенигородці. Мати переїхала з нами до міста й відкрила пансіон для учнів і учениць. Батько раз на тиждень приїздив до нас з лісничівки у відвідини й з харчами. Ведення учнівського пансіону давало нам змогу продовжувати досить коштовну, на ті часи, науку. На цій «станції», за дозволом шкільної влади, бувало нас біля 10 осіб: у гімназію ходили мої обидві сестри — Софія й Галина, зі своїми товаришками — Зіною Гончаренко і Ж. Х. До Комерційної Школи ходили: я, мій двоюрідний брат К. Биковський, Ол. Вишневський, Гончаренко (брат Зіни) і Пясецький (син священника з с. Попівки). Інколи бувало нас і більше. Так продовжувалося аж до літа 1912 року включно.

З тих часів датується й моє чергове юнацьке «закохання». На цей раз то була згадана Ж. Х., гімназистка й подруга моїх сестер, яка мешкала в нашому пансіоні. Вродлива шатенка, з довгими косами, здибна, спокійної вдачі, інтелігентна, одночасно й скромна, вона була одною з кращих учениць гімназії. Походила з бідної української урядничої родини на далекій провінції. Одна з її сестер була черницею. Взаємна прихильність відчувалася кожноразом в розмовах і співзвучності наших думок та почувань. Ми бачилися майже щоденно впродовж шкільного року, бо на вакації вона завжди виїздила до своєї рідні. Після закінчення гімназії почала вчителювати на Звенигородщині, і так стала «на власні ноги». Я ж усе ще був «вічним студентом», який не знав, чого він, властиво, хоче. А до того, «ще й власного хліба не мав!» Ці розходження в положенні й у стремліннях охолодили наші взаємини. Під час останньої зустрічі в Звенигородці (тоді я вже був студентом), на яку ми йшли з давніми юнацькими почуттями й надіями, виявилось, що я не міг бути «парою» для неї! Ми з сумом розійшлися в різні сторони. Згодом я облишив вищі студії і подався на війну. Вона далі вчителювала і згодом вийшла заміж за народнього вчителя, товариша по праці; мала дітей, розтовстіла...

Другою подією в старших класах школи було моє захоплення гіпнотизмом. Дбавши про своє всебічне вдосконалення й успіх в науках, я зайнявся поліпшенням своєї пам'яті мнемотехнічним способом. Одночасно розвивавши техніку зосередження думок і силу волі, натрапив у часописах на оголошення про продаж у Москві підручників гіпнотизму професора Ля Мот Седжа. Завданням цієї галузі парапсихології було не тільки пізнання затаєних у людині сил, але й плекання їх в прикладних цілях для медицини, педагогіки, збільшення впливу на оточення, осягнення успіху в житті і т. д. Це зацікавило мене, і я виписав усі ті підручники. У відповідь отримав тільки його першу частину. У ній було зазначено, що другу частину висилається лише після засвоєння першої і складення відповідного іспиту, тому що зміст її може стати небезпечним для мене й мого середовища.

Це ще більше заохотило! Я став пильно й поступово виконувати

всі вказівки та вправи приписані в розділах першої частини підручника. Вони вели до скріплення волі через удухвлення людини. Я обмежив свою харчову дієту та упростив спосіб життя. Увесь заглибився в шкільну науку, зосереджував свої думки та усилював бажання й волю. Врешті, по кількох місяцях був у стані приступити до початкових гіпнотичних вправ. Як медіум для цього вживав дівчат з-поміж свого середовища мого віку, зі слабшою силою волі.

Деякий час уже йшло як слід. Але одного разу взяв мене сумнів: чи справді я досягнув такої вмлості, і чи мої медіуми, бува не обманюють мене? Щоб перевірити той сумнів, я вибрав для досвіду старшу за мене панночку Х., сестру економа з Попівки, яка тоді мешкала на іншій «станції». Я наказав їй, що не може розняти складених рук, а сам подався геть. У такому стані вона перебула цілу добу. Спроби інших осіб розняти її руки не вдавалися. Зчинився скандал і нарікання, що я скалічив дівчину на все життя. Звернулися до моїх родичів з претенсією й вимогою рятувати бідну дівчину. Указаним, у таких випадках способом, я розняв її руки, і справа скінчилася щасливо. Але після того батьки рішуче заборонили мені надалі займатися гіпнотизмом, а мое оточення не погоджувалося бути жертвами моїх вправ...

Позагородські учні у Звенигородській комерційній школі переважали міських не тільки чисельно, але подекуди й віком. То були переважно старші учні. Вони здебільшого походили з українського довкілля, жили його звичаями, говорили українською мовою і переносили рідну мову й той дух до школи. Своім авторитетом і настановою серед учнів вони витворювали в школі українську атмосферу. Цьому сприяла та обставина, що й «вулиця» говорила по-українському. Жиди й поляки у своїх родинях і між собою говорили по-своєму, але всі вони знали й українську мову. Російська мова вживалася тільки в класі, під час викладів. Але поза класом, по коридорах, на площі для забав, поза школою всевладно панувала українська мова; вона була зрозумілою всім і нею всі послуговувалися.

Учителі, за малими винятками, погоджувалися з таким станом, бо він був цілком природний. Вчителі українського походження в школі офіційно розмовляли російською мовою. Але коли від учнів, поза класом, інколи отримували відповіді українською мовою, то не дивувалися. Деякі з них ще далі йшли в своїй «ліберальності», і, не робивши з того ніяких «українських історій», самі також переходили, в цілях ясності, зі співрозмовником поточно на українську мову.

З-поміж них найбільшою поступовістю в цьому відношенні відзначався вчитель загального й російського письменства — Юрій (Георгій) Хведорович Волков (Вовк), українець. Він, як було вже згадано, був сином українського професора Хведора Кіндратовича Вовка, відомого антрополога з Петербургу. У родині цього професора розмовляли по-українському. Отже, і в численній родині нашого вчителя, Юрія Хведоровича, також чулося українську мову. Викладавши історію загального й російського письменства, він не щадив, де слід бу-

ло, критичних завваг про те останнє, й одночасно давав орієнтаційні відомості про українське письменство. На цю тему він розмовляв з учнями й поза школою. Мав досить засібну власну книгозбірню, не обхідну для його викладів, де були й українські книжки. Був товаришким у взаємовідносинах з учнями, був «своєю людиною», і охоче позичав ті книжки учням і знайомим.

Його особистий українізаційний вплив на учнів скріплювався тією обставиною, що він мав українське «запілля» — зв'язок з українським тереном повіту. Його старший брат, Володимир, був службовцем у маєтку Семиренка. Був він одружений з селянкою — Анною Прокофіївною, особою винятково здібною. Після одруження вона власними зусиллями, шляхом самоосвіти, склала матуру, грала на фортепіані і досить добре малювала. Була, як і її чоловік, свідомою українкою. Дала йому двох синів, яким передала своє національне наставлення й здібності. Обидва вони вчилися, разом зо мною, в молодших класах Комерційної школи, і були «на станції» у свого дядька — Юрія Хведоровича Вовка. Поза тим, приблизно з тих же околиць походили два брати — Володимир і Микола Єфімові. Їх батько, з походження москаль, з часом став «місцевим», а сини вже були свідомими українцями. Вони також училися в Комерційній школі і належали до близького оточення Юрія Хведоровича. До цієї групи належав також і Володимир Дубів, мій однокласник.

Усі згадані українські родичі Юрія Хведоровича та того близькі знайомі постійно жили або бували в нього, приїздили або від'їздили до себе на село. Особливо нам «близькою» була, поза Юрієм Хведоровичем, постать Анни Прокофіївни зо всіма легендами зв'язаними з нею. Той гурт довкруги Юрія Хведоровича побільшувався «знайомими їхніх знайомих» та близькими до нього учнями, до яких і автор цих спогадів мав щастя належати. Поволі створювалася досить значна група взаємно зичливих і однодумно настроєних осіб, що перебувала під постійним (майже впродовж п'яти-шести літ) благодійним педагогічно-українським впливом Юрія Хведоровича та його середовища. Український вплив через молодших і старших учнів-українців, членів цієї групи, просякав у загальну масу учнів. Тут, разом із співзвучними їм через українське походження і настроями учнів, він скріплював вищезгадану стихійну українську атмосферу в школі.

Наслідком цього перший випуск учнів у 1911 і другий у 1912 рр. дав з-поміж українського складу учнів ряд національно свідомих українців, наставлених працювати, після закінчення школи, в різних ділянках життя виключно для добра України.

Перед у тому, як і попередньо, вели колишні «другокласники». Частина їх вступила на вищі студії до Київського Комерційного Інституту. До них належали: Г. Піщаленко, В. Ковтуненко, Рудченко й інші. Інша група подалася аж до Петербургу. Ів. Пахлов, за порадою і зв'язками Юрія Хведоровича, вступив в університет, де став близькою людиною в родині професора Хв. Кіндратовича Вовка і допомагав йому, разом з іншими, в науково-дослідній праці. Микола Єфімов

записався на Механічний Відділ Політехнічного Інституту. Студіювавши, всі вони одночасно брали участь в українському національно-громадському житті в тих містах.

Другий випуск, 1912 року, до якого й я належав, пішов їх слідами. Приміром: П. Височанський, В. Дубів, В. Єфімов, Петров, А. Харченко й інші подалися до Києва в Комерційний Інститут. Я, в супроводі М. Єфімова, виїхав до Петербургу, де вступив на Металюргійний Відділ Політехнічного Інституту. Слідом за своїми старшими товаришами, студіювавши, ми також включилися в «підпільний» тоді український рух у цих містах.

Час шов!...

Деякі вчилися і встигли закінчити вищу освіту та приступити до праці на відповідних становищах (П. Височанський, В. Дубів, В. Єфімов, П. Швець³⁴ і інші).

Деякі, головню через родинні та інші обставини, не довчилися, залишили студії і пішли на заробітки (напр.: Петров, Йос. Дяченко³⁵ і інші).

Дехто в міжчасі помер, як ось Рудченко. Цікава постать! Бідний селянський син, батьки його померли, дядько пригорнув сироту. Тут він працював у сільському господарстві, скінчив початкову школу й хотів далі вчитися. Але зловорожий дядько не годився на це, заганяючи його до плуга... Тоді він утік з дому, прибився до Звенигородки, вступив відразу до другої кляси Комерційної школи, і з великим трудом зароблявши (переважно лекціями) та при допомозі громадянства, з відзначенням закінчив її на початку літа 1911 року. Був з вигляду атлетом, мав надзвичайне здоров'я, був не абияк загартований, завжди спав, навіть зимою, при відкритому вікні, хліб їв тільки з висівками і т. п. Восени того ж року подався до Києва і вступив у Комерційний інститут. Вчився, здобувавши різними шляхами засоби для існування. Між іншим, скуповував молоко в околицях Києва і носив його продавати в місто. Одного разу, під час цієї праці, застудився, дістав запалення легенів і відійшов від нас...

Але найбільше спустошення в рядах колишніх вихованців Звенигородської комерційної школи вчинила світова війна 1914—18 рр. Наскільки мені відомо, були покликані до російського війська обидва

³⁴ До цього гурту належав також і Панас Швець, мій однокласник, син селянина з с. Володимирівки, на Звенигородщині (чомусь по-«вуличному» звали те село — Сосова?). Батько придбав йому бідарку й він щоранку їздив до школи, за 8 верст! Після навчання їхав додому, і так рік у рік, упродовж 1905—13 рр. Він мав неприємності — залишився в 7-ій клясі на другий рік. Проте школи не покинув. Закінчивши її, подався до Київського Комерційного Інституту, який також закінчив. Фінансову проблему практично розв'язав, одружившись з панною Бачинською, донькою економа в маєтку графині Браніцької, в с. Тарасівці, за 5 верст від с. Сосової (В. Дубів).

³⁵ Йосип Дяченко добре вчився в Комерційній Школі, але будши сиротою, мав на своїх плечах: матір, сестру й меншого брата, отже мусів науку залишити (В. Дубів).

брати Єфімові, Харченко, Гончаренко, Биковський і інші. Їхні студії були перервані!...

Аж настала слава доба 1917—20 років. Бурхливо прокинувся український національний рух. Започаткувалося державне відродження України... Колишні абсолювенти Звенигородської комерційної школи взяли в тому чині діяльну, а іноді й провідну участь в різних ділянках національно-державного будівництва.

Не про всіх маємо достовірні відомості, але знаємо наприклад: Віктор Романович Ковтуненко зайняв у самоврядуванні в Києві чільне становище в губерніяльному земстві; Гаврило Михайлович Піщаленко подався до Звенигородки і став там одним з керманічів повіту; одночасно почав видавати часопис «Звенигородську Думку (Зорю?)»; Іван Миколович Пахлов вернувся з Петрограду і також включився в працю оновленого звенигородського самоврядування; вони обидва були постійними жителями міста Звенигородки.

Микола Єфімов, військовий старшина російської армії, який був тоді на російсько-німецькому фронті, одним з перших зголосився до українського війська, був придільний до інженерних військ УНР, де очолював, як фахівець-механік, потяг-майстерню.

Володимир Єфімов, що працював в кооперативних організаціях Полтави, під час війни, як військовий, потрапив у німецький полон, і вернувся до Києва військовим старшиною в Дивізії Синьо-жупанників до розпорядження української влади.

Володимир Дубів успішно почав працювати на кооперативній ниві. Він, будучи ще студентом Київського Комерційного Інституту, працював статистиком у Земствах — Чернігівському й Київському. З лютого 1915 р., на залик Б. М. Мартоса, який був тоді інструктором кооперативної при Полт. Губ. Земстві, переключився, разом зі своїми товаришами (Миколою Ковальським, Павлом Височанським, Євгеном Філіповичем, Олексю Самойловичем, Павлом Головченком) на працю в кооперації і був пов'язаний з нею аж до свого виїзду на еміграцію. Працював або як інструктор-організатор, або на виборних посадах, у складі Управ кооперативних спілок. Не поривав з кооперацією навіть в роках 1917—20, коли був Мировим Суддею на Миргородщині. Був крім того «гласним» і членом президії, секретарем Полтавської Міської Думи (почесна посада) і «гласним» Полт. Губ. Земського Зібрання.

Але найбільше виявив себе Павло Федорович Височанський, мій колишній однокласник, родом з с. Окнино, Звенигородського повіту. Він походив з бідної і численної родини; був дуже здібний і закінчив школу в 1912 році, нагороджений золотою медалею. Восени 1912 року він вступив у Київський Комерційний Інститут і закінчив його з відзначенням. Після того став на кооперативну працю на Полтавщині, згодом був одним з керманічів Дніпросоюзу й Вукопспілки та Українбанку в Києві й Харкові. Одночасно, в міжчасі, він викладав у

*Стоять зліва направо: 1. П. Ф. Височанський, 2. Л. Б. Ковалів, 3. В. С. Дубів.
Сидять зліва направо: 4. П. І. Клименко, 5. В. Р. Ковтуненко (в брилі).
Світлина з 1916 року; зроблена в Полтаві (зі збірок В. Дубова, Австралія).*

Кооперативному Інституті в Києві та опублікував низку праць з цієї царини.³⁶

Льва Биковського російська революція від лютого 1917 року застала на російсько-турецькому фронті, в м. Трапезунді, в Туреччині. Тут він відіграв організаційну роль в українському громадянстві й військовому житті. Вернувшись на весні 1918 року з фронту, спочатку займав провідне становище в українському видавничому товаристві «Друкарь» у Києві, а потім перейшов на посаду бібліотекаря у Національній-Всенародній Бібліотеці при Всеукраїнській Академії Наук.³⁷

Бравши діяльну участь в організуванні українського національно-державного життя по місцях у Звенигородщині, Полтаві та в центрі — Києві, а потім на фронтах українсько-московської війни, вихованці Звенигородської Комерційної Школи ділили, із своїм громадянством, урядом і військом, усі радощі й турботи тих часів. Отже їхня спільна доля, хоч і різноманітна, була така, як і всього українського національно-державницького зриву, звоюваного й придушеного червоним московським переможцем, який і тепер покищо є окупантом України.

Наприклад: В. Ковтуненко, в міжчасі, переїхав з Києва до Звенигородки. Став працювати в повітовому самоврядуванні. Під час одної з подорожей по повіті в службових справах його вбили большевики. Він осиротив дружину й дитину.

Доля Ів. Пахлова була подібна, — також під час об'їзду повіту.

Володимир Єфімов помер у Харкові, у в'язниці, залишивши дружину й двоє дітей.³⁸

Павло Височанський був репресований большевиками, від 1930 року перевезений на Схід...³⁹

³⁶ Височанський, Павло, ЕУ, НТШ, т. I, стор. 258; В. Дубів: П. Ф. Височанський, «Визвольний Шлях» Лондон, кн. XII, 1966, стор. 1380—1389.

³⁷ Биковський, Лев, ЕУ, НТШ, т. I, стор. 122.

³⁸ «Він, вернувши з німецького полону, працював в кооперативних організаціях Полтави, пізніше Києва і Харкова. Але за приналежність до військ УНР був заарештований у жовтні 1932 р. Майже рік просидів у Харківській в'язниці, на Холодній Горі. Після одного допиту у слідчого ГПУ, привезений до «своєї» камери, він нагло помер (був отруєний!), не доставши ніякої медичної допомоги. Було це якраз перед «жовтневими» святами. 6 листопада 1933 р. від його дружини прийняли ще у в'язниці «передачу», але 10 листопада її викликали до начальника в'язниці, повернули «передачу» й повідомили про смерть чоловіка. Одночасно попереджено, що тієїж ночі, о 10-ій годині, його повезуть на цвинтар ховати... О 9-ій год. дружина В. Єфімова, її сестра, брат, тітка й близький товариш (В. Д.) чекали вже біля воріт в'язниці. Чекати довелось досить довго, але брама в'язниці врешті розчинилася і на «лінійці» вивезено труну, в супроводі двох кримінальних арештантів. На другій «лінійці» їхали три чекісти. На цвинтарі викопано ями ще не було. З дозволу чекістів з труни знято віко й гурток близьких осіб, оточивши труну, простояв над мертвим, аж поки було викопано яму. Дружині В. Єфімова видано посвідку, що він помер від виразки в шлунку...» (Згадує В. Дубів).

³⁹ 5 років заслання в Саратові відбув Павло Височанський — професор Київського Кооперативного Інституту, де йому було дозволено працювати в Облфін-відділі, далі був засланий у Карагандську область Ка-

Микола Єфімов, який воював у рядах армії УНР, вийшов восени 1920 року з військом на еміграцію в Польщу, де згодом покінчив самогубством.

Юрій Вовк, син Володимира Вовка, й внук проф. Хв. Вовка, опинився на еміграції в Чехо-Словаччині від 1923 року, деякий час проживав у Празі й там помер. Він працював малярем, спеціалізуючись у книжковій графіці, ілюстраціях та листівках для українських і чеських публікацій.⁴⁰

Лев Биковський перебуває на еміграції він осени 1921 року. Літом 1948 р. переїхав на сталий побут до США. Працював у бібліотекарстві й науково-організаційно, як книгознавець, бібліограф, автор низки праць з цих ділянок, згодом став членом-кореспондентом Української Вільної Академії в США.⁴¹

Володимир Дубів, після скитальщини від 1948 року, загнався аж в Австралію. У міжчасі його син став діяльним на літературному полі, а він сам, окрім кооператора, став відомим громадсько-політичним діячем, членом НТШ в Австралії, вчителював в учбових закладах «Рідної школи» та займався журналістичною працею.⁴²

Про інших, згаданих в цих спогадах, відомостей не маємо.

У кінці літа 1917 року й на весні 1918 року авторів цих рядків довелося побувати в Звенигородці й відвідати свою колишню «Альма Матер». Вона ще частково функціонувала, але все в ній вже було чуже для мене! Директором школи був вищезгаданий вчитель російської історії — М. Весельков, російський патріот... Одним з учителів був Фунек Сітніцький, колишній наш «другоклясник», поляк. Навчання по-давньому велося російською мовою. Це в той час, коли українська національна стихія бурхливо розвивалася навкруги! Коли на Звенигородщині від квітня місяця 1917 року організувалося Вільне Козацтво!...⁴³ Я вніс відповідну скаргу до місцевого самоврядування. Вислідів не знаю...

У скорому часі навчання в школі й так було перерване, бо німці зайняли її будинок під касарню для свого війська.⁴⁴ Згодом я довідався, що, після запанування в Україні советського окупаційного режиму, в будинку містилися дві публічні школи, стандартно організовані за советською системою виховання й освіти.

захстану. Там він став керівником Фінансового Відділу на копальнях міді в Карсак-Пай. Від 9 вересня 1941 року ніяких відомостей про нього вже не було!...» (Див. В. Дубів: П. Ф. Височанський. «Визвольний Шлях», Лондон, кн. XII, 1966, стор. 1380-1389).

⁴⁰ Вовк, Юрій, ЕУ, НТШ, т. I, стор. 295.

⁴¹ ЕУ, НТШ, т. I, стор. 122.

⁴² Збірник — «Українці в Австралії», НТШ в Австралії. Бібліотека Українознавства, ч. 15. Мельборн-Австралія 1966, стор. 70.

⁴³ Вільне Козацтво, ЕУ, НТШ, т. I, стор. 281; в «Малій Укр. Енци.», кн. II, 1958, стор. 169; Проф. Дм. Дорошенко: Історія України, 1917—1923, Том I, Доба Центральної Ради. Булава. Нью-Йорк 1954, стор. 77.

⁴⁴ З устних відомостей отриманих від п. Миколи Залізняка, що побував тоді на Звенигородщині та в самій Звенигородці.

З поданого нарису про Звенигородську Комерційну Школу і пов'язаних з нею споминів, видна та роля, яку вона відіграла в процесі нашого національно-державного відродження. З неї вийшли, в скромних розмірах, кадри національно-свідомих діячів. Але ж подібних установ та інших осередків були сотні, або й більше, по всій Україні. Лише завдяки їхній, невидимій у ті часи, виховній діяльності станули до праці, в відповідний час, численні лави національно свідомих працівників. Вони здебільшого, хоч і не були галасливими політиками, вивнесли на собі весь тягар обов'язків і праці в організуванні та функціонуванні адміністративного апарату відродженої Української Держави — на провінції і в столиці. Завдяки їхній переважно відданій муравлиній праці, наше національно-державне відродження прийняло такі значні розміри й розгорнулося в таку величну дієву картину, що заповнила одну з кращих сторінок історії України.

Тому, гадаю, дослідження того роду огнищ поокремо, і у всій їх масі, де кувалася наша майбутність, хоча б у виді спогадів, може допомогти причинно пізнати й зрозуміти той історично-соціологічний процес, який відбувся на наших очах, і в якому ми нещодавно брали безпосередню або посередню участь.

У даному випадку, поверхово описаному, вихованці Звенигородської Комерційної Школи — українці, які походили з глибин українського народу і пройшли через ту школу, вийшли звідти національно свідомими. Вони не зрадили Батьківщини! Виконали свій обов'язок по відношенні до неї. Віддано працювали для добра України. Деякі з них, як то я намагався представити на часткових прикладах, склали за це свої голови! Інші невгнутими пішли на вигнання з українськими національно-державницькими ідеалами у своїх серцях, зачатки яких вони вивнесли з цієї назверх зрусифікованої школи . . .

Професор Олександр Лотоцький⁴⁵ у другій частині своїх «Сторінок минулого», що їх видав Варшавський Науковий Інститут⁴⁶, описав життя української колонії в Петербурзі. Писав він ці спогади на основі зібраних ним матеріалів і своїх спостережень, бо ж упродовж довшого часу був одною з центральних постатей згаданого середовища. Подробиці він збирав, мірою можливості, шляхом опитування окремих осіб, у тому числі звертався і до автора цих рядків. Звичайно, вичерпати теми він не міг, бо його заміри були обмежені надміром і пливкістю матеріалу.

Мої спомини особистого характеру можна вважати наче б доповненням цінної праці проф. О. Лотоцького в деяких подробицях, що не позбавлені подекуди і загального значення.^{46а}

На початку літа 1912-го року, як було сказано, я закінчив Звенигородську комерційну школу з відзначенням — був нагороджений «за успіхи в науці» срібною медалею. Тоді постало питання дальших моїх студій. Я не знав, що робити? До Київського комерційного інституту чомусь не хотів іти, а батько намовляв мене вчитися далі по лісовому фаху, бо й сам був лісничим. Я ж схилився іти до своєї життєвої кар'єри медичним шляхом, але для цього треба було скласти вступні іспити до університету. При тому ж вимагалось знання грецької і латинської мов, яких у програмі комерційної школи не було. Знайомий студент університету, брат директора Звенигородської жіночої гімназії, священника Бусигіна, погодився через літо допомогти мені вивчити грецьку й латинську мови, але швидко виявилось, що переважно додатковими навчальними заходами змусила мене залишити підготовку до університету.

З інформаційних публікацій про вищі школи в колишній Російській імперії я довідався, що деякі з них приймають абсолювентів се-

---

* Доповідь, прочитана на черговому засіданні Денверської Групи УВАН у США 20-го червня 1964 року.

⁴⁵ Лотоцький, Ол. — Див. Проф. Євг. Онацький: «Укр. Мала Енци.», кн. VII, Буенос-Айрес, 1960, стор. 863.

⁴⁶ Лотоцький Ол. — «Сторінки Минулого», част. друга, Варшава, 1933, 482 ст.

^{46а} Відомості про Українську колонію у Петербурзі до 1912 року подає також І. П. Мазепа в III-у томі своїх споминів «Україна в огні і революції» (В-во «Прометей», Новий Ульм, 1957, т. III, стор. 123—135).

Про події, головню в 1915—1918 роках, пише С. Жук у статті «Українська громада в Петербурзі і її роля в будіванні Української держави» («Визвольний Шлях», Лондон, 1964, кн. II, стор. 149—156 та кн. IV, стор. 369—402.

редніх шкіл, «матурантів», без вступних іспитів, лише на основі конкурсу дипломів (атестатів). Це мені, як «медалістові», відповідало. Після довгих вагань, я вибрав гірництво, бо становище «гірничого інженера» мене приваблювало.

На мої прохання, з залученням диплому, мене відразу прийняли аж до двох високих шкіл — на металургійний відділ Варшавського політехнічного інституту і на металургійний відділ Петербурзького політехнічного інституту. Успіх завернув мені голову і, звичайно, я вибрав Петербург.

Восени 1912-го року я виїхав до Петербургу в супроводі старшого товариша по комерційній школі — Миколи Єфімова, який вже від минулого року студював на механічному відділі Петербурзького політехнічного інституту.

В Петербурзі ми замешкали разом із М. Єфімовим на передмісті «Лесной», на Старопарголовському проспекті, головній вулиці цієї підміської частини. «Лесной» сполучався з центром міста малим паровим потягом. Тут були розташовані дві високі школи: Політехнічний інститут і Лісний інститут.

Політехнічний інститут ім. імператора Петра I-го був новозаснованим. Енергійний міністер фінансів, а згодом прем'єр-міністер тодішньої російської імперії, граф С. Ю. Вітте, упродовж свого урядування (1892—1906) заснував кілька високих технічних шкіл: у Томську (Сибір) Технологічний інститут ім. імператора Миколи II (1896—1900 рр.), у Варшаві Політехнічний інститут ім. імператора Миколи II (1898), в Києві Політехнічний інститут ім. імператора Олександра II (1898), в Петербурзі Політехнічний інститут ім. імператора Петра I-го (1902). Розпочав він і заснування Олексівського (Донського) Політехнічного інституту, в Новочеркаську, але цей інститут був відкритий вже після його урядування в 1907 році.⁴⁷

Зі зрозумілих причин Петербурзький політехнічний інститут був найкраще споряджений. Мав гарні будинки, добру професуру й відповідне устаткування, розташований у великому парку на згаданому передмісті «Лесной». В парку було кільканадцять кількоповерхових будинків загального і спеціального призначення. Тут приміщувалася і посібна бібліотека та власна електростанція; словом — це було окреме самовистачальне політехнічне містечко, в околиці «Лесного» п. н. «Сосновка».

Працювало в інституті біля 220 осіб добірного й уславленого на полі науки персоналу різних ступенів і спеціальностей, на чолі з директором проф. Ф. Скобельциним. Навчалася в той час 5 215 студентів на шести відділах: економічному, механічному, будівельному, електромеханічному, судно-будівельному і металургійному. Останній мав два підвідділи: металургійний і електро-хемічний. Курс навчання тривав від 4 до 6 років. Абсольвенти діставали титул інженера з зазначен-

⁴⁷ Новочеркаський Політехнічний Інститут. Див. MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913/14.

ням спеціальності, наприклад, інженер-економіст, інженер-металюрг і т. п.

Мене зарахували на перший семестр мателюргійного підвідділу. Я пильно взявся до науки, вчашаючи на виклади вибраних предметів і на вправи. Разом зі мною студіювало біля сотні студентів з усіх кінців тодішньої московської імперії, абсолювентів середніх шкіл, переважно гімназій, що були різного національного походження. Порівнюючи себе до них, я відразу відчув, що Звенигородська комерційна школа дала мені кращу підготовку для студій у вищій школі, і це мене підбадьорило. Я не відчував так дошкульно своїх перших недотягнень, що виникали наслідком розгублености в цьому новому, чужому мені академічному світі, серед багатьох будинків, відділів, предметів тощо. Не знав я і вдачі професорів і тому, як виявилось, деякі студенти були спритніші за мене.

Наприклад, ми мали двох професорів, що викладали креслення «деталів машин». Один із них — професор Х. — був лагідної вдачі і не ставив великих вимог до студентів. Другий — професор Верещагін, що обладнав своїми верстатами кілька гірничо-металюргійних заводів на Уралі й мав свою велику славу, — був суворої вдачі й ставив високі вимоги. Не знаю, як мої товариші дізналися про це, але біля 80 осіб відразу записалися до професора Х. Він не приймав вже більше і решта студентів, у тому числі і я, потрапили до проф. Верещагіна. За три місяці креслярі в професора Х. вже мали зараховані години і студіювали інші предмети. А наша група креслила і перекреслювала свої завдання продовж двох семестрів, поки закінчила їх у різних реченцях. Підписуючи мені індекс (матрикул), проф. Верещагін сказав: «Я знаю, що ви потратили на це багато часу, але в майбутньому не пожалуйте цього. Покличтеся на мене!» Ці його слова пізніше справилися.

З вищою математикою і теоретичною механікою я, покищо, давав собі раду, хоч у цих предметах завжди був слабкий. Мінералогічні предмети, із вправами, мені навіть подобалися. Інші ж предмети, такі як хемія, фізика тощо, також з лябораторійними працями, я сприймав нормально. Студіюючи таким способом упродовж двох семестрів, я мав під кінець 1912—13 академічного року навіть більше за приписаний мінімум годин і був допущений на третій семестр 1913—14 академічного року. Я був вдоволений, хоч в душі відчував, що ті предмети чужі моїм прагненням, наслідком чого в мене було й деяке розчарування...

Одночасно з поступом у студіях я познайомлювався щораз більше зі своїм оточенням — зі студентами і їх життям в інституті. А було воно дуже розвинене й жваво бурлило, як загальне, так і групово-національне. Існувало загальне студентське товариство, до якого належали всі студенти Інституту. Установи цього товариства займали окремий кількоповерховий будинок. На двох поверхах розташувалась простора студентська їдальня із каварнею, кухнею і т. п. В підземеллях — комори на продукти. Страви різноманітні, смачні й дешеві. В тім же студентським домі були лазні та голярня. Окремий поверх

займала студентська книгозбірня і читальня, що мала біля сотні різних назв періодиків. Унизу була студентська крамниця, в якій, поруч усілякого краму, продавалися скрипти викладів і підручники. На найвищому поверсі містилися в окремих кімнатах сотні різних студентських організацій, фахових, групово-національних тощо. Тут зберігалося і майно тих організацій — архіви, книгозбірні, та відбувалися наради їх членів. Ширші сходи студентських організацій відбувалися в актовій залі, вузчі — по аудиторіях і класах.

Політехнічний інститут користувався високошкільною автономією. Академічний заряд був досить ліберальний і студентське життя в мурях цієї вищої школи розвивалося досить вільно. Це було протилежністю до того, що в той час діялось в Україні, напр., у вищих школах Києва.

Серед тих студентських організацій існувала також «Українська Студентська Громада», що об'єднувала понад 50 національно-свідомих членів. Одночасно значна кількість студентів українського походження, але менше національно-свідомих, заповнювала регіональні земляцтва: Київське, Подільське, Волинське, Кубанське та інші. Дехто зі студентів брав участь і в житті Громади, і в житті свого Земляцтва.

Після двох-трьох місяців перебування в інституті, коли я познайомився із студентами і вони вже знали мене ближче, на рекомендацію Миколи Єфімова мене прийняли в члени Української Студентської Громади. З того часу я брав активну участь у її діяльності, а згодом став навіть бібліотекарем, бо Громада мала свою книгозбірню. Назовні діяльність Української Студентської Громади виявлялася у влаштуваних вечірках і академіях, в нарадах її управи та в періодичних сходах усіх її членів. На засіданнях читались також доповіді та відбувалися дискусії. Перед вели в Українській Студентській Громаді старші студенти, переважно з економічного відділу інституту: Іларіон Косенко,⁴⁸ Олександр Ковалевський,⁴⁹ Д. Ісаєвич, Базилевич, Ганжа, М. Єфімов та інші.

Переїхавши восени до Петербургу, я потрапив на великі урочистості. В 1912 році Петербурзький політехнічний інститут святкував десятилітній ювілей свого існування. В головному будинку інституту відбувся величезний бал, а в актовій залі, після ювілейного засідання з відповідними доповідями, влаштовано танці. Окремі аудиторії і класи були освітлені різнокольоровими лампами. Буфети та різні атракції, як, напр., т. зв. «кунст-камера» з несподіванками, за вхід до якої платилося окремо. Пригадую собі кілька точок із того репертуару. На великому столі, вкритому білою скатертиною, лежав один волос, — «Це волос із голови Бейліса», пояснював студент, «гід». На стіні висіла пересічна картина з намальованим на ній кущиком, — «Це Наполеон під Ватерлоо», пояснював той же студент. «А де ж Наполеон?» —

⁴⁸ Косенко, Іл. — Див. «Енци. Українознавства», III, стор. 1145; «Тризуб», Нью-Йорк, ч. 5, 1960, стор. 5—6.

⁴⁹ Ковалевський, Ол. — Див. «Е.У.», III, стор. 1060.

питали його. «Йому зробилося недобре і він пішов за куш», відповідав той. Група відвідувачів зупинилася перед відчиненим вікном, — «Петербург уночі — картина відомого славного мистця», пояснював студент.

Баль був організований прекрасно, численні гості — професори з родинами, студенти інституту та інших високих шкіл із своїми знайомими і дівчатами — громадно заповнювали яскраво освітлений будинок. Святкування, протягнулося аж до ранку. Я мав нагоду зустрітися із студентами й професорами, розмовляти з батьками на різні теми і таким способом познайомитися ближче з академічним життям інституту.

Різдво 1912-го року я провів у Петербурзі, оглядав місто і нав'язував нові знайомства. А на Великдень 1913 року відвідав, на доручення батьків, тітку Марію, старшу мамину сестру. Вона жила в м. Бронніцах біля Москви, де працювала фельдшеркою в повітовому земському шпиталі.

По дорозі я спинився у Москві, відвідуючи професора А. Кримського, відомого сходознавця.⁵⁰ Він працював в Лазаревському Інституті Східних мов. Походив із Звенигородки на Київщині. Мій батько знав батька професора, але я вперше мав нагоду познайомитися з ним, бо він увесь час перебував поза Звенигородкою. Він радо мене прийняв й ми говорили понад дві години на родинні й національно-громадські теми. Потім я всів до льокального потягу й подався до м. Бронніці.

Вся родина моєї матері, українського напівселянського походження, була дуже здібна й чинна в житті. Тож і тітка Марія, після хатньої самоосвітньої підготовки, пішла «у світ». Спочатку вчителювала, а потім упродовж кількох років була вихователкою дітей відомого генерала Міщенка, українського походження. В той час він керував військовою округою в Туркестані й жив у Ташкенті. Коли діти Міщенка вирости, тітка вирішила бути незалежною. Пішла на фельдшерські курси, закінчила їх і влаштувалася на працю у шпиталі. А коли моя мати вийшла заміж за мого батька, вся родина Славінських, особливо після продажу родинної садиби в селі Вільхівцях та смерті мого діда Феодосія Славінського, купчилася біля тітки Марії. Вона залишилася самотньою, жила для своїх батьків і братів. В 1912—13 роках при ній жили наша бабуня Одарка і два моїх молодших дядьки, що вчилися в Московському комерційному інституті.

Погостювавши в тітки біля двох тижнів, я виконав таким способом родинний обов'язок і, одночасно, мав нагоду приглянутися ближче цьому суто московському краю на березі річки Москви, з його мовою, звичаями тощо, а який дуже відрізнявся від українського довкілля.

Вернувшись до Петербургу далі продовжував студії і, крок за кроком, у вільні від науки дні, оглядав місто. Відвідав чудовий усере-

⁵⁰ Кримський, А. Ю., «Нові Дні», Торонто, ч. 51, 1954; «Е.У.», III, стор. 1184; «Укр. Мала Енци.», VI, 1960, стор. 765—766.

дині Ісакієвський собор та інші церкви, царський Зимовий палац, побував у музеях, особливо в Ермітажі, оглядав збірки Російської академії наук, бачив головні вулиці — Невський проспект, Садову, — і визначні будинки, зокрема палац балерини Кшесінської. Був і на надбережжю Неви, оглядав визначніші пам'ятники, побував у театрах.

Загально я відчув розчарування. Перед тим я багато читав про Петербург, оглядав чимало ілюстрацій в книжках і альбомах, що зображували архітектуру його будинків. Отже, все ідеалізував. Тепер, зіткнувшись із дійсністю, в умовах непривітного північного підсоння, я бачив брудні від дощів і снігу великі й тяжкі будівлі касарняного типу, від яких віяло холодом. Всі їхні мистецькі прикраси і композиції затрачувалися, а свідомість того, що це місто стоїть на безчисленних кістках українських козаків, які згинали тут на каналських примусових роботах, викликала огиду й несмак.

На літні вакації 1913 року я поїхав додому, на Звенигородщину. Проїжджаючи через Київ, я відвідав місто. Побував у св. Софії, в Купецькому саду, заскочив по книжки до українських книгарень — «Київської Старини» і «Часу», — відвідав товаришів у гуртожитку на Тургеневській вулиці, що студіювали в київських високих школах.

Моя блискуча студентська уніформа з «золотими» гудзиками і нараменниками, робила велике враження на провінціальне оточення. З цього незабаром скористали мої батьки, виряджаючи мене до родичів у Китайгород, на Поділля. Мій дядько Володимир, молодший брат матері, провадив гуляще життя і мусів одружитися з донькою якогось місцевого багатія, яку перед тим звів. Я був на тому весіллі представником його «панської» родини, якою він гордився, і мусів відогравати примиренську роллю між ним і його оточенням. Цю місію я виконав успішно саме завдяки своїй уніформі, але моя симпатія була на боці того оточення. Менше мені подобалася літепла наречена дядька, а вже зовсім непривабливим був сам дядько, з яким я мусів «політикувати», як з родичем. Це подружжя, як і передбачалось, було нещасливим. Мало дитину, а згодом дядько, під час першої світової війни, загинув.

Вернувшись наприкінці літа до Петербургу, я продовжував студії на 3-му семестрі. З головних позаінститутських подій того часу було святкування в Петербурзі 300-ліття (1613—1913) царського роду Романових. Величезні натовпи глядачів заповнили вулиці, на яких відбувалася парада. Всі вікна обабіч того шляху були обліплені людьми. Мені вдалося випадково, завдяки знайомим, дістати місце на поверсі у вікні і я бачив усе від початку до кінця. В супроводі конвою кубанських козаків, що їхали на білих конях, у червоних черкесках, з золотими аксельбантами, у відкритій кареті їхав цар Микола II. За ним — уряд і дипломатичний корпус. Потім парадували гвардійські полки в багатих мальовничих уніформах (гусари, кірасири та інші). За ними йшли військові сухопутні й морські частини. Це був незвичайний показ «могутности» московської імперії для зовнішнього світу, а одночасно це була і відповідь «внутрішнім ворогам», які твердили, що ця

імперія стоїть на «глиняних ногах». Парада символічно закінчилася безконечними колонами поліції, які рухалися по своїх округах... Хто з присутніх пересічних глядачів міг тоді передбачити, дивлячись на цю «потугу», що п'ять років пізніше московська імперія справді розвалиться у вогнях та бурях війни і революції? . .

Одночасно зі студіями я все більше й більше втягався в національно-громадське життя української петербурзької колонії. Крім моєї праці в Українській Студентській Громаді, я познайомився з відомим українським професором Хведором Кіндратовичем Вовком, що вернувся із Франції і з 1905 року викладав антропологію в Петербурзькому університеті⁵¹. Він був батьком Юрія Хведоровича Вовка, улюбленого нами вчителя у Звенигородській комерційній школі. Запровадили мене до нього Микола Єфімов і Іван Пахлов, мої старші товариші з комерційної школи. Тут я зацікавився з Левком Чикаленком, Олександром Алешо⁵², А. З. Носівом та іншими українськими студентами університету, що були найближчим оточенням професора і, студіюючи, допомагали йому в його науково-дослідній праці. Хведір Вовк, викладаючи в університеті, був одночасно одним з консерваторів Етнографічного відділу Музею ім. імператора Олександра III, заснованого 1895 року. Цей музей був тоді ще не для публіки, але ми мали вступ до нього і навіть виконували деякі доручення професора, комплектуючи там етнографічні збірки. Пригадую, що я бачив прекрасну збірку кожухів зі Слобожанщини, незвичайну збірку української кераміки з Полтавщини та інші цінні речі. Час від часу я відвідував професора і підтримував зв'язки із згаданими його слухачами та співробітниками.

Другим осередком української колонії в Петрограді був у той час Український клуб «Громада». Він об'єднував, переважно, старших громадян. Я бував на сходах «Громади», на її академіях тощо. Крім мистецьких програм, тут завжди були і якісь доповіді. В «Громаді» я познайомився з Олександром Лотоцьким, що в той час був високим урядовцем міністерства фінансів, а одночасно і українським письменником та діячем, виступаючи під псевдонімом Білоусенко. Бував і в Павла Стебницького, також високого урядовця в міністерстві фінансів і, одночасно, українського діяча, що виступав під псевдонімом П. Смуток. Тоді ж в Українському Клубі я познайомився з Михайлом Корчинським⁵³, Павлом Балицьким, Григорієм Голоскевичем⁵⁴, Валентином Садовським⁵⁵, Павлом Зайцевим, Костем Широцьким, Олександром Шульгином та іншими. Вони покінчили в Петербурзі навчання в університеті або в політехнічному інституті й тепер працювали на різних становищах, а одночасно не занедбували і української національно-громадської праці. Бував я і в мистця Сергія Жука та його

⁵¹ Вовк, Федір, «Е.У.», I, стор. 294; «Укр. Мала Енци.», II, 1958, стор. 188.

⁵² Алешо, Ол., «Е.У.», I, стор. 37.

⁵³ Корчинський, Мих., «Е.У.», III, стор. 1143.

⁵⁴ Голоскевич, Гр., «Е.У.», II, стор. 407.

⁵⁵ Садовський, Вал., «Свобода», ч. 226, 1957; «Тризуб», ч. 5, 1960.

дружини⁵⁶. З багатьма з них, згодом, часто перехрещувалися мої шляхи в Україні й поза нею.

Третім, може найбільш діяльним українським осередком у Петербурзі, була «Українська Книгарня» (офіційно під іншим шильдом). Провадив її за моїх часів Іван Кречотень, людина селянського походження (з с. Козацького на Звенигородщині), самотня й ідейна. Він добре знав околиці Звенигородщини і ми швидко знайшли між нами спільну мову. Потім приїхала ще і його сестра Софія. Книгарню утримувало українське видавниче товариство, засноване ще 1898 року під довгою і чудернацькою (для «димної заслони» перед поліцією) назвою: «Благотворительное Общество»...⁵⁷ Офіційно воно провадило жваву видавничу діяльність, а неофіційно — українську національно-громадську працю. Його численні (понад 80 назв) публікації розповсюджувалися по всій Україні. В Книгарні, поруч із виданнями Товариства з ділянок ветеринарії, рільництва, садівництва і т. п., були також книжки з інших ділянок, наприклад, з історії України (М. Грушевського, Г. Коваленка), твори українських письменників, картини, портрети, листівки тощо. Приймалась тут і передплата на українські часописи. Старші громадяни, а особливо студенти української колонії в Петербурзі, постійно відвідували книгарню, набуваючи і продаючи тут книжки та часописи. Книгарня була і зв'язковим осередком, бо її каталоги і адреса були відомі по всій Україні. Тому приїжджі до Петербургу українці насамперед потрапляли в Книгарню. Я також відвідував Книгарню, купуючи книжки й часописи для книгозбірні Української Студентської Громади в Політехнічному інституті. До того ж брав книжки в коміс, а потім розповсюджував їх між знайомими під час літніх ваканцій в Україні.

Ця українська національно-громадська діяльність була мені багато ближчою, ніж студії в Політехнічному інституті. Тут я знаходив своє рідне оточення, але одночасно праця в цьому оточенні забирала мені багато часу і відтягала від прямих обов'язків-студій, на які батько давав мені засоби. Наслідок був такий, що — починаючи кінцем третього семестру — я щораз більше занедбував студії, пропускаючи виклади і лабораторійні справи. Спочатку я намагався наздогнати своїх товаришів, але згодом переконався, що для мене вже немає порятунку. Відвідуючи час від часу виклади вищої математики, втративши тяглість, я вже нічого не міг зрозуміти. Це саме, згодом, сталося і з викладами теоретичної механіки в професора К. Е. Реріха, підручник якого мав аж три томи. Доконали мене справи на четвертому семестрі зі спеціального відділу кристалографії, якими керував особисто проф. Ф. Ю. Левінсон-Лессінг, визначний науковець у тій ділянці. Я поволі почав розуміти, що зробив велику помилку, вступаючи на металюр-

---

⁵⁶ Жук, Єлисавета, «Е.У.», II, стор. 700; «Визвольний Шлях», Лондон, ч. 6, 1963, стор. 643—648.

⁵⁷ «Благотворительное Общество...», «Е.У.», I, стор. 140; П. Феденко: «Український рух у ХХ столітті», Лондон 1959, стор. 38.

гійний відділ інституту, бо розминувся із своїм заінтересуванням. Вибрана на швидку руч кар'єра гірничого інженера була не для мене . . .

Це знеохочення я намагався вирівняти участю на викладах інших відділів, зокрема економічного. Учащав на виклади професорів Максима Ковалевського⁵⁸ (соціолога) і Михайла Туган-Барановського⁵⁹ (економіста). Обидва професори були українського походження. Тому, що на їх викладах була численна аудиторія, вони відбувалися в актовій залі Інституту. Тут я почував себе ніби краще і став думати про перехід на економічний відділ Інституту. Але пощо ж я їхав до Петербургу? Адже такий відділ був і в Київському комерційному інституті. Батько вірив, що я студіюю, що з того щось буде, постійно допомагав мені фінансово, сам тяжко працюючи.

Мою розгубленість, моє почуття зробленої помилки і вини супроти батьків, поглиблювала зростаюча ностальгія за Україною. Завжди непривітне петербурзьке підсоння впливало на мене пригноблююче і я психічно захворів. Пробивав лікуватися, але це мало помагало.

Наслідок був такий, що, наприкінці 1913—14 академічного року, я не виконав приписаного мінімуму годин і не був допущений на черговий п'ятий семестр. Мусів або повторювати, або залишити Інститут.

В такому жалюгідному стані, напівхворий, я поїхав на літні вакації додому на Звенигородщину. Поспішний потяг Петербург—Вітебськ—Київ за 36 годин переніс мене з постійного холодного й мрячного північного клімату у соняшно-теплий південь. Я сидів при вікні, стежив за нецікавими біденькими московськими краєвидами підмоклих низин, зарослих хащами. Щойно на Чернігівщині, коли потяг опинився на українському боці, краєвид змінився на багаті, привабливі для ока хвилясті простори. Несподівано на шляху, що вів позв залізничну лінію, я побачив гурт дівчат у вишитих сорочках. Вони, співаючи, йшли на роботу, а побачивши потяг, спинилися і проводжали його сміхом, вигуками та помахами рук. Я, мов божевільний, кинувся до вікна, ридаючи . . . Махав їм у відповідь руками, щось кричав і . . . нараз відчув, що я здоровий. Відчув і зрозумів, що я цілим своїм еством, в крові й кости — українська людина. Тільки тут моя земля, мої рідні краєвиди, моє оточення, моя мова, моя підсвідомість і свідомість . . . Що все зло походить від московської півночі, що моє місце й доля моя — тільки на півдні, в соняшній, рідній Україні! . . .

З такими думками я зупинився в Києві, а потім змінив потяг і добився додому. З'ясував батькам мій стан і настрої, каюся, що зробив помилку, просив простити мені, що вчинив їм прикрість. Батьки безмірно любили нас, дітей. Особливо батько поза зарірковою працею і родинним життям не знав і не бачив світу. У відповідь на моє каяття, він сумно, але спокійно відповів, що не треба турбуватися, що

⁵⁸ Ковалевський, Максим, «Е.У.», III, стор. 1059.

⁵⁹ Туган-Барановський, М., «Аннали Укр. Вільної Академії Наук», Нью-Йорк», том III, ч. 3, 1954, стор. 803.

я молодий і зможу змінити свої студії. Він радить перейти до Лісного інституту й допоможе мені всім, чим зможе . . .

Я сподівався гіршого і був глибоко зворушений таким любовним і жертвним ставленням батька до свого «блудного сина». Почував себе винним і тому підпорядкувався бажанню батька. Негайно вислав прохання, залучивши диплом Комерційної школи, до Лісного інституту, що приймав обмежену кількість слухачів на основі конкурсу атестатів.

Чекаючи відповіді, я відпочивав, а трохи працював серед природи, в лісничівці. По кількох тижнях з Петербургу прийшла відповідь, що мене прийняли на перший семестр Лісного інституту, із зазначенням речення, коли маю з'явитися для виконання остаточних формальностей.

Тепер, на пропозицію батька і за дозволом надлісного, я охоче взявся за лісову таксацію в трьох більших лісництвах: Приворотті, Жидівському і Гупському. Працюючи впродовж літа 1914-го року, я заробив трохи грошей на студії і на оплату дороги до Петербургу.

За той час познайомився з новими лісничими в двох останніх лісництвах. У Жидівському місці лісного Л. Садковського зайняв Гавлічек — спольонізований чех, середнього віку, одружений. Він був фаховим лісником, але зовсім не знав ні української, ні московської мов. Тому за його урядування, не зважаючи на дбайливість і порядок у лісництві, було чимало всіляких прикрих і комічних подій та непорозумінь з місцевим населенням і владою. Гавлічек постійно хворів, у взаєминах із людьми був прикрий і дуже скупий. Працюючи в Жидівському біля двох тижнів, я жив і харчувався в нього. За це, згідно зі службовим правильником, відраховували мені з моєї платні піврубля денно за харчі, бо помешкання було урядове. Добродій Гавлічек скористався з цього, додаючи мені на обід, понад встановлений харч, пиво і ковбаси, що їх ми пили і їли разом. Я не був привик до таких «люксусів», але пояснював собі це гостинністю з його боку. Яке ж було здивування батька і моє, коли в поданих надлісництву рахунках було три чверти рубля за мій щоденний харч, зарахувавши до нього згадані «понад норму» додатки . . . Через рік Гавлічек помер.

В Гупському старий лісничий-практик Цьонглінський (поляк) помер. Його син був колись моїм товаришем в Комерційній школі. Тепер лісничим був п. Х., фаховий лісник, польського походження, самітний, молодий і інтелігентний; він приїхав із Польщі. Української мови також не знав, але був товариської вдачі й це рятувало його становище. Дім провадила куховарка, молода селянська дівчина з поблизького села. Вона була з «характером», робила і варила, що вміла й хотіла, «тримала пана в руках», але на певну віддаль. Її рідня майже щодня навідувалася до неї і завжди брала щось із лісничівки додому. Молодий лісничий поза працею нудгував, часто їздив у Звенигородку і привозив із жидівських заїздів різних «кузинок», що гостювали в нього іноді й тиждень . . . Під час моєї праці в Гупсько-

му до лісного приїздили гості з Польщі — мати і сестра. В той час куховарка вийшла заміж і відійшла. Лісничий мав клопіт із гістьми і господарством. Деякий час давали собі раду самі, всі разом.

Наприкінці літа 1914 року я поїхав до Петербургу і зголосився в канцелярії Лісного інституту.

Імператорський лісний інститут⁶⁰ належав до найстарших навчальних закладів Петербургу, заснований ще 1803 року. Був розташований на тому самому передмісті — «Лісному», серед просторого гарного парку, що одночасно правив за ботанічний город. Уздовж вулиці стояв довгий старий, касарняного типу, двоповерховий будинок, в якому містилися всі бюрові та навчальні приміщення Інституту. Господарські будинки були розкинені по парку. Студії тривали чотири роки, а після їх закінчення абсолювенти отримували титул «вченого лісовода». Слухачів у той час було біля 560. Мірою переходу з першого до восьмого семестру — кількість слухачів у вищих семестрах звичайно зменшувалася. Завданням Інституту було підготувати урядовців-лісників для державних лісів та лісової адміністрації.

На першому семестрі було біля сотні слухачів, абсолювентів середніх шкіл. Професорський склад мав 50 осіб різних градацій, а директором Інституту був проф. Ван дер Фліт, що викладав одночасно вищу математику і прикладну механіку. Серед професорського складу були й визначні вчені, напр., проф. Н. А. Холодковський, що викладав загальну і лісову зоологію. Його підручники вживалися в цілій російській імперії. Одночасно — це була філософічно й поетично обдарована людина, один із його підручників був складений віршами у вигляді великої поеми. Ботаніку викладав не менш знаний проф. Л. Н. Іванов. Доцент Сілантієв, що не належав до професорського складу, інколи викладав на вищих семестрах біологію лісових звірів і птахів. Він дуже багато подорожував і написав на цю тему прекрасну, великого розміру розвідку, яка правила за підручник. Цей цінний твір, написаний на основі великого досвіду і спостережень, студіювали з захопленням всі, не тільки студенти Інституту.

Програма навчання складалася із загальних і спеціальних предметів, останні, мірою поступу в студіях, переважали. З-поміж загальних предметів (релігія, мови, економіка, статистика, вища математика і механіка; фізика, хемія, мінералогія і геологія) найбільше уваги присвячувалося ботаніці та зоології з відповідними вправами. Останні дві дисципліни на старших семестрах все більше пристосовувалися до потреб лісівництва. Спеціальні предмети охоплювали, крім вступних (лісове право, ґрунтознавство, садівництво, городництво, мірництво, адміністрація), групу предметів із лісовирощування, лісоохорони, лісовлаштування і, меншою мірою, лісобудівництва, лісової техніки і експлуатації лісу. Лісова промисловість викладалася переважно в політехнічних та технологічних інститутах. Виклади супорювалися лабораторійними працями та вправами в Інституті й поза його мура-

⁶⁰ Лісний Інститут, MINERVA, Jahrbuch d. Gelehrten Welt, 1913/14. Seite 1170.

ми. Інститут мав спеціальну книгозбірню, теплярню, ботанічні збір-ки й архіви та зоологічний і лісовий музеї.

Довкруги затишно й тихо. Все життя Інституту було обмежене, наставлене на вивчення рослинного і звіринно-пташиного світу, відповідно до повільного темпу його розвою і перебігу. В цьому відношенні воно дуже різнилося від розмаху та рухливості академічного і студентського життя в Політехнічному інституті. Бо завданням цього інституту було виховати державних урядовців консервативного типу, а не громадських і промислових діячів, що — з природи речі — були поступового напрямку.

Студюючи ще в Політехнічному інституті, я інколи відвідував з товаришами Лісний інститут із його прекрасним парком. І вже тоді він мені дуже подобався. Все ж таки взаємини між студентами цих високих шкіл не були товариськими. Студенти-політехніки звисока дивилися на студентів-лісників і між ними часто траплялися різні непорозуміння. Напр., в тому ж «Лесному» була серед студентів обидвох шкіл «кнайпа», властиво публічний дім, який студенти часто відвідували. Тут, на денному порядку, були п'ятики і «бої» між політехніками і лісниками з приводу дівчат, що «прислужували гостям». Студенти товкли себе з перемінними успіхами.

Вступивши до Лісного інституту, я все ще духово перебував в атмосфері попереднього студентського і академічного життя Політехнічного інституту. Зустрівши тут зовсім іншу, описану, атмосферу, потрапивши з широкого шумливого шляху на бічну тиху доріжку, я з затаєним побоюванням і сумнівом думав про те, як укладеться моє дальше життя з переходом із ширших у вузчі розміри? . .

Відношення професури до студентів у Лісному інституті було більш прихильне й турботливе; студентів було мало і їм більше присвячувалося уваги. Мені відразу зарахували в «індекс» деякі загальні предмети, складені вже в Політехнічному інституті в ширшому обсязі. Наслідком того я мав багато вільного часу для студювання ботаніки й зоології та на студентське життя.

Все було подібне до попереднього, але в менших розмірах. Тут також була Українська Студентська Громада, що об'єднувала біля 12 студентів. Головою її був студент Івах, старшого віку. Він уже кінчав Інститут, був одружений, відзначався спокійною вдачею. Мене вибрали його заступником. Відбувалися сходи, читалися доповіді тощо, але діяльність місцевої Української Студентської Громади не могла рівнятися з діяльністю її посестри в Політехнічному інституті.

Згодом мене вибрали представником Громади до Союзу Українських Студентських Організацій Петрограду,⁶¹ званого загальною назвою «Інформаційного Бюро». Це була центральна українська студентська організація, що складалася з представників від майже всіх українських студентських громад вищих шкіл Петрограду. Вона мала за завдання координувати діяльність громад і інформувати їх. У

---

⁶¹ Від осені 1914 р. Петербург був переназваний у — Петроград!

той час перед у Союзі Українських Студентських Організацій вели: Іларіон Косенко, Олександр Ковалевський (слухачі економічного відділу Політехнічного інституту) і Євген Неронович⁶² (слухач Електротехнічного інституту). О. Ковалевський і Є. Неронович мешкали разом у середмісті. Періодично відбувалися конспіративні сходи «Інформаційного Бюро», кожний раз в іншому приміщенні, переважно на квартирах його членів. Згодом «Союз...» почав видавати періодик «Український Студент», якого вийшло кілька чисел.

Беручи участь у діяльності «Інформаційного Бюро», я мав нагоду познайомитися з багатьма українськими студентами майже з 26 вищих шкіл Петрограду. З-поміж них, як найактивніших, пригадую собі студенток Ганну Пилипчуківну (потім вийшла заміж за І. Крамаренка), сестер Ганну і Лідію Струтинських (дочки священника з Дубна на Волині, потім одна з них одружилася з лікарем П. Роцинським, а друга — з Валентином Садовським), Надію Суровцеву та інших, що студіювали в різних вищих жіночих інститутах і курсах або в Психоневрологічному інституті. Всі вони потім брали активну участь в українському національно-державному будівництві; вже помирали, або були розстріляні більшовиками і німцями.

З-поміж студентів пригадую собі ще Пилипчука (брата Ганни Пилипчук) і М. Чечеля; обидва студіювали в Інституті шляхів. З Електротехнічного інституту був Каковський (з Полтавщини), з Інституту цивільних інженерів — Володимир Січинський (син священника й професора Юхима Січинського з Кам'янця Подільського), з Технологічного інституту — Видиборець, що восени 1914 року був покликаний на війну, але не переставав цікавитися національно-громадськими справами. Заразившись випадково в лазні (на фронті) венеричною недугою, він з розпачу покінчив самогубством. З Історико-філологічного інституту бували Панас Феденко і Анатолій Музиченко. Не пригадую собі представників від Психоневрологічного інституту і Військової медичної академії. Були чутки, що в Православній духовній академії є також український гурток, але з ним ми не мали постійних зв'язків. Багато із згаданих і незгаданих тут брали потім активну участь в українському національно-визвольному русі...

Восени 1914 року вибухла німецько-російська війна, яка згодом перетворилася в першу світову війну. Напочатку ми її майже не відчували. Зокрема автор цих спогадів, як єдиний син, з т. зв. «червоним паспортом», до того ж ще й студент вищої школи, був звільнений від першої мобілізації. Продовжував студії і брав активну участь у національно-громадському житті української петроградської колонії, переважно на студентському відтинку.

Українське студентство в Петрограді зустріло війну антиросійським наставленням. В поразці Росії бачило спасіння України. З тою метою представники «Інформаційного Бюро» їздили потайки за кордон (че-

---

⁶² Неронович, Євген, «Укр. Мала Енцикл.», IX, стор. 1130; П. Феденко: «Український рух у XX столітті», Лондон 1959, стор. 141.

рез Фінляндію) на нараду з Дмитром Донцовом⁶³. Він приїздив до Стокгольму, інформував їх про перспективи української визвольної справи у зв'язку з війною, давав вказівки для відповідної антиросійської діяльності в інтересах України. Вказівки Донцова були співзвучні з нашим наставленням і ми охоче приймали їх та поширювали між українським студентством, згуртованим у громадах і поза ними.

З тою самою метою ми робили і зв'язки з представниками українського руху серед місцевих солдатів різних військових формацій. Не пам'ятаю, яким способом я познайомився з українським військовим гуртком, який існував у Головному інтендантському управлінні. Його канцелярії були зосереджені в колишньому замку імператора Павла I-го. Серед урядовців і писарів було багато українців. Вони мали тут і свої касарні-гуртожитки. Серед них відзначався військовий урядовець Іван Костьович Герасимів, селянського походження, із Слобожанщини. Це був невеликий на зріст блондин, із вусами, людина вольової, впертої натури. Добрий український патріот, організатор, лівих, соціал-демократичних переконань.

Іван Герасимів мав постійний зв'язок з українськими солдатами петроградської залоги. Там діяли також зав'язки українських гуртків в окремих військових частинах. Їхні зв'язкові приходили до замку імператора Павла I-го, де український гурток під проводом І. Герасимова був для них джерелом інформацій і поради. З-поміж цих зв'язкових пригадую собі солдата Шевченка, але особливо вирізнявся між ними Михайло Авдієнко з Катеринославщини, солдат Ізмайлівського полку. Це була вольова, сильна постать справжнього революціонера; мав великий вплив на своє оточення. Згодом він відіграв визначну роль у подіях 1917—20 років в Україні й за це постраждав.⁶⁴

Іван Герасимів і Михайло Авдієнко зі своїм оточенням вплинули і на полівіння мого українського національного світогляду. Цьому сприяли й доповіді соціал-демократа Валентина Садовського на суспільно-економічні й політичні теми, що їх він давав для українських військовиків.

Внутрішнє життя Української Студентської Громади в Лісному інституті було досить мляве, тому я, використовуючи вільний час, захопився організаційно-національною працею в «Інформаційному Бюро» та в згаданому військовому українському гуртку. До того ж тримав постійний зв'язок з Українською Книгарнею і Українським Клубом. Діяльність останнього з вибухом війни припинила й перейшла в підпілля.

І знову ж наслідки були такі, що я — у своїй самовпевненості й легковажності — почав щораз більше занедбувати нудні для мене студії в Лісному інституті. Під час кінцевих іспитів на другому семестрі (весна 1915 р.) я провалився і мене виключили з Інституту.

⁶³ Донцов, Дм. «Е.У.», II, стор. 575.

⁶⁴ Авдієнко, Мих., «Е.У.», I, стор. 13.

Рятувався тим, що знову склав прохання і мене прийняли ще на перший семестр Інституту.

Але сумління вже не дозволяло мені й далі користуватися фінансовою допомогою батьків, тим більше, що моя сестра Софія скінчила Звенигородську жіночу гімназію і готувалася, з допомогою батьків, їхати до Києва на вищі жіночі курси. Батьки ж не були спроможні допомагати нам обидвом рівночасно. Я мав ціле літо вільне від студій і почав шукати в Петрограді за працею, щоб не бути далі тягарем для батьків, щоб стати на власні ноги і заробити на прожиток і дальші студії.

В той час у Петрограді будували репрезентативний палацовий міст, що мав сполучити надбережжя Зимового палацу з протилежним берегом Неви. Спорудженням цього мосту займалася якась велика приватна фірма, а місто тільки наглядало над справним виконанням робіт. Для того існував відповідний надзірний міський уряд, що його очолював заслужений інженер Х. (польського походження), старша віком людина. На рекомендацію шефа мого батька, надлісногоного Йосифа Сидоровича, що був родичем інж. Х., я звернувся до цього уряду за працею. Начальник його прихильно поставився до мене, тим більше, що я мав за собою вже три роки студій у двох вищих технічних школах, але він був дуже зайнятий і в уряді бував тільки інколи, а фактично керував його помічник інж. Тейхман (німецького походження). Ознайомившись з моїми персоналіями, він поставив мені перше і останнє запитання: «В кого вчилися креслення в Політехнічному інституті?» — «У професора Верещагіна», — відповів я. — «В такому разі ви прийняті, приходьте завтра вранці на працю. Будете одержувати місячно 75 рублів», — сказав коротко інж. Тейхман. 75 рублів у той час — великі гроші, втричі більші ніж допомога, яку я одержував з дому.

Я працював 6—7 годин денно. Спочатку креслив у бюро, а потім мене послали з робітниками на якийсь острів обмірювати глиби червоного граніту, що його доставляли баржами рікою з Фінляндії для облицювання підвалин мосту. Згодом я разом з іншими наглядав за працею, тоді саме закладали камінні підвалини мосту і праця відбувалася в кесонах, глибоко під водою, куди спускалися ліфтами, як у копальню. Після кількох місяців такої праці я набрався т. зв. «кесонного ревматизму», що дошкуляє мені й досьогодні.

Щоб було ближче до праці на Палацовому мості та української національно-громадської діяльності — я переїхав із «Лесного» до середмістя. Спочатку мешкав сам, а потім нас трьох найняло велику гарну кімнату на поверсі. Моїми співмешканцями були Іван Крекотень, книгар, і його знайомий робітник Левко Шевченко, «внук» по лінії брата Тараса Шевченка. Обидва були із Звенигородщини, отже — мої земляки, але цілком відмінні типи. Крекотень — невеликий на зріст, негарний з лица, але ідейний і національно-свідомий, активний. Шевченко — поставний, гарний з лица, на кожному кроці підкреслю-

вав свою спорідненість із славним родичем, але національно цілком пасивний. Поза заробітною працею дивився тільки за дівчатами.

Так пройшло мені літо 1915 року, наближався початок 1915—16 академічного року в Лісному інституті. Я заробив собі на утримання, але війна розгорталася і затягалася. Мені стала загрожувати мобілізація. Між українськими студентами в Петрограді ширилася думка, що треба берегти свої сили і своє життя для України, бо всі були переконані, що московська імперія програє війну.

Отже, треба було думати заздалегідь, що з собою робити. Простим піхотним солдатом я не хотів іти на війну. Щоправда, на основі моєї освіти я мав право дістатися «вольноопреділяющійся» до старшинської школи, але вишкіл тривав коротко і потім висилали на фронт. Можна було вступити до саперно-інженерної школи або до т. зв. Михайлівського артилерійського училища, де курс тривав, навіть у прискореному темпі, біля двох років, що давало надію вийти зі школи вже після війни. Але попередній мій сумний досвід з математикою різного роду, яка була основою навчання у цих школах, відштовхнув мене від них.

Відтягуючись з остаточним рішенням я дочекався того, що втратив останній реченець запису до згаданих шкіл і мені загрожувала мобілізація.

НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ

Війна з німцями затягувалась, ставала все більш виснажлива. Тому з половини 1915 р. російський уряд почав притягати до помочі своїй армії ряд громадських і урядових установ. Міністерству внутрішніх справ доручено було допомагати саперно-інженерним військам у їх праці в запіллі фронту.

Восени 1915 р. північний відтинок російсько-німецького фронту простягався від Балтицького моря у глиб суходолу по річках Аа Ліфляндська і Аа Курляндська, себто — майже вздовж кордонів теперішньої Естонії і Латвії. Але командування російських армій передбачало можливий черговий відступ з цього відтинку фронту на схід, біля 100 верст у глиб країни. Тому сапери заздалегідь підготовлювали в згаданому запіллі нову оборонну лінію укріплень. Міністерству внутрішніх справ було доручено прокласти, або поліпшити мережу шляхів від фронту до нових позицій, по яких, у випадку потреби, російське військо могло б відступати.

Для виконання цього завдання Міністерство почало організувати т. зв. «воєнно-дорожні відділи», або бригади, в складі інженерів, техніків і десятників. Робітників і потрібні будівельно-дорожні матеріали вони мали роздобути на місцях праці. «Добровільний запис» фахівців на ці становища відбувався на правах «воєннозобов'язаних».

Довідавшись про це, щоб рятувати себе від мобілізації, я зголосився і став прийнятий до відділу інж. Саніна в характері десятника.

Пізньої осені 1915 р., після полагодження формальностей, підписання контрактів, встановлення платень, обмундирування і т. п., нас відправили залізницею з Петрограду до Пскова.

Відділ, до якого мене приділено, мав за завдання поліпшити шлях, що ішов від Пскова до фронту, повз міста Печори, Верро і Валк. Від Пскова до Печор цей шлях проходив псковськими теренами, а далі, аж до фронту — естонськими і лотиськими.

Моя група мала біля 20 осіб, складалася вона з кількох техніків, студентів старших семестрів вищих технічних шкіл, і з десятників, що мали працювати під їх наглядом. Майже половина десятників складалася також із студентів, але молодших семестрів, і їх вперше чекала така робота. До них належав і автор цих рядків. Решта десятників складалася із звичайних, але досвідчених людей, що подібну роботу виконували вже впродовж років. Нагляд над працею узяв на себе, тимчасово, до весни, інж. Санін, що завідував вербунковим урядом у Міністерстві внутрішніх справ.

В Пскові ми чекали кілька днів на дальші розпорядження і призначення. Вільний час я використав для себе: оглядав це стародавнє 70-тисячне місто з його церквами, будинками і стилевою палатою купця Поганкіна, в якій тепер приміщувався музей.

Згаданий шлях, що пробігав у певній відстані рівнобіжно до залізничної лінії Псков-Валк, вже існував для місцевих потреб. На деяких відтинках він надавався для нових завдань, але частина його потребувала вдосконалення. Майже всі мости треба було перебудувати або зміцнювати для перевозу вантажів, зокрема гармат, і масового проходу війська. У висліді попереднього обстеження були визначені ті місця або відтинки, що вимагали направи. На ті відтинки призначалися десятники для виконання відповідних робіт. Коли роботи закінчувалися, або з інших причин, десятників переводили на нові місця. Наприклад, впродовж 1915—16 рр. мені довелося побувати в кількох місцях. Відповідно до роду й розмірів праці була визначувана і кількість поденних робітників та фірманок, що їх наймали десятники в найближчій околиці. Групи десятників були підпорядковані технікам, яким складали звіти, а техніки мали безпосередній зв'язок з керівником робіт усього шляху.

Я належав до першої групи й підлягав технікові в Пскові. Наступний технік мав осідок у м. Верро, потім в м. Валк, і так аж до фронту. На останньому відтинку шляху мені не довелося побувати. Техніки й десятники, призначені на дальші відтинки шляху, від'їхали залізницею. Наша група, ближча до Пскова, роз'їхалась кіньми на призначені місця праці. Трьох із нас — автор цих споминів, студент Інституту шляхів і середнього віку десятник-практик, — були призначені до праці на відтинку від м. Печор у напрямі на м. Верро. Ми поїхали кіньми насамперед до згаданих Печор. Їхали широчезним шляхом, що тягнувся низиною побережжя Псковського озера. Від цього великого битого шляху і від безлюдної околиці віяло давниною. В певному місці візник вказав нам пужалом на руїни твердині, що височіли в полі оподаль шляху. Це був Изборськ, колишній осідок Трувора, першого місцевого князя з варягів, що зайняли цей слов'яно-фінський край в IX-му столітті. Це викликало в мене відчуття прадавньої доби, дух якої заховався в цих околицях до наших часів.

Місто Печори, в якому ми зупинилися на кілька днів, чекаючи на дальші розпорядження, зміцнило це відчуття прадавніх часів. Місто засноване, правдоподібно у XI—XII стол., а з XIV стол. спільно переживало долю псковської історичної доби. Біля міста був монастир. Я з колегою-студентом замешкав у монастирській гостинниці, а спритний десятник знайшов кімнату з утриманням у самотній, ще нестарій вдови з дорослою дочкою, що була власницею крамниці.

Тогочасні Печори — нецікаве мале торговельне містечко. Натомість стародавній православний монастир у Печорах — колишня твердиня, під захистом якої розбудувалося містечко, притягнув мою увагу. Він був обведений високим камінним муром із бійницями. Все це зберег-

лося в доброму стані й робило сильне враження. Крізь велику браму входилося на просторі подвір'я. В межах мурів було кілька церков, мешкання для ченців (тоді їх було лише десять), господарські будинки і покої архимандрита. Терен монастиря пересікав потік, що протікав у яр крізь залізні ґрати в мурах.

Ми докладно оглянули монастир, розмовляли з ченцями, а потім нас запросив до себе архимандрит. Це був єпископ середнього віку, якого духовна влада заслала за якусь провину на покаяння в цей далекий заштатський монастир. Він нудився і радий був поговорити зі студентами з Петрограду. Виявився інтелігентною людиною, випитував про «столичні новини» тощо. Ми провели з ним пару годин в жвавій і цікавій балачці на різні духовні та світські теми.

З Печор ми від'їхали на місце призначення. Відтинок дороги студента Інституту шляхів і мій сусідували. Ми оселилися на межі наших відтинків і звідтіля доїздили кінцями до праці. Спільне мешкання мало ще й ту вигоду, що ми взаємно радилися й обговорювали справи, пов'язані з працею, бо підручники й порадики, що їх ми привезли з собою, в багатьох випадках не вистачали.

Напочатку мої завдання були обмежені зміцненням одного мосту на річці, що перетинала шлях, при якому стояв чинний млин. Для тієї роботи я найняв 10 робітників з одним старшим. Під час праці відразу виявилася моя життєва недосвідченість і практична непередготованість. Старший робітник, побачивши це, почав ошукувати мене й робити різні зловживання, тому праця поступала повільно.

Але не проминув і тиждень, як мене перевели на інший відтинок, ближче до естонського кордону. Десятник цього відтинку, молодий чоловік польського походження, посварився з техніком і покинув працю, від'їхавши до Петрограду. Я заступив його тимчасово, до приїзду нового десятника. На цьому місці пробув біля тижня.

Це був відтинок із псковсько-російським населенням. Мій попередник займав ліву, т. зв. «білу» світлицю у якогось багатшого селянина. В тій же світлиці заквартирував і я. В нестарій ще хаті дерев'яного зрубу, вкритій гонтою, жила старша селянка-вдова із заміжньою донькою, чоловік якої був у війську. Крім них були ще й діти-хлопчаки. Я жив з ними у згоді, намагаючись запізнатися із життям місцевого населення. З цією метою ходив з місцевими хлопцями вночі пасти коні. До нашого багаття сходилися хлопці й дівчата з сусідніх пасовиськ. Оповідали про свої турботи, різні казки тощо. Мене дивувало, що вони поводитися чемно й морально. Видно, що розкладовий вплив фронту ще не досяг був цих околиць. Селяни дивувалися, що я самотній і оповідали, що попередній «офіцер» привозив собі «баришню» з міста.

Тим часом, користаючи з вільного часу, я поїхав залізницею відвідати знайомого ще з Петрограду техника, старшого студента, який урядовав на лінії в повітовому місті Верро, що мало біля 8 000 мешканців. Я з'ясував йому мій переходовий стан і просив перевести мене у його групу, на естонську сторону. Він був зичливою і товариською

вдачі, цікавився більше горілкою і гімназистками з Верровської гімназії, аніж роботами на відтинках дорученої йому дороги. Завдяки його заходам мене невдовзі перевели у його групу.

В другій половині листопада мені призначено було відтинок праці на захід від Печор, але ближче до м. Верро, вже серед естонського населення, в межах теперішньої Естонії. На недалекому хуторі, що належав заможному естонському селянинові, я найняв кімнату з утриманням. Працюючи продовж кількох тижнів на цьому відтинку, я мав нагоду заізнатися з естонцями і їх життям. Це були люди невсипущої праці! З четвертої години вранці, ще перед сходом сонця, вони були вже на ногах. Їх робочий день тривав до 11 години ввечері.

Невисокі на зріст, але кремезної будови, переважно ясноволосі і блакитнооокі, загартовані важким життям, естонці вперто і вміло боролися за своє існування в умовах північно-приморського підсоння. Історія їхнього пасивного спротиву і активної боротьби з німцями-наїздниками впродовж кілька століть, не щадила їм різних прикростей. Згодом, після скасування панщини в XIX стол., вони стали «вільними», але без землі. З того часу їхнє життя було, переважно, боротьбою за землю, яку вони крок за кроком, відкуповували від німецьких баронів своїм потом і працею. І з цих змагань естонці вийшли переможцями.

На відміну від німецьких т. зв. «чорних баронів», що носили одяг з чорного дорогого імпортованого сукна, естонців стали звати «сірими баронами», бо вони носили одяг із дешевого сірого, домашнього виробу сукна. Та мали вони труднощі не тільки в ділянці матеріяльній, а й у духовій. Естонці, під впливом культури своїх колишніх панів-німців, були майже всі протестантами. Коли в Естонії запанувала московська влада, вони опинилися під агресивним впливом московського православ'я. Частина естонців, біля 100 000 душ, спокусилася на різні обіцянки і перейшла на православну віру. Їм дали за це по одному срібному рублеві з відбитим на ньому царським портретом і відправили з «квитком». Так і закінчилася «православна афера» серед естонців.

Естонія — країна, переважно, моренового характеру, вона вся засипана післяльодовиковим камінням, вкрита лісами, болотами та торфовищами. Має вогке підсоння із значними опадами влітку і взимі. Своєю впертою працею, різними меліораціями, угноюваннями — естонці змінили цей непридатний край на плідородну й засівну «житницю».

Наприклад, мій господар мав кількадесять «пур»⁶⁵, що складалися з лісу, пасовиська, ставка і ріллі. Він мав тартак, худобу (мале молочне господарство), вівці, безроги та різну птицю. Крім цього, провадив рибне господарство. Сіяв ячмінь, овес, жито, льон, кормові трави, вирощував картоплю і всіляку городину. Частина його худоби паслася на пасовиську, з якого він мав і сіно, а частина, молочна, стояла в ко-

---

⁶⁵ Пура — мірка зерна, біля одного бушля. Площа землі, що засівалась одною пуною зерна також звалась пуною.

рівнику. Біля гарного дерев'яного дому під бляхою, з електричним освітленням, що мав кілька кімнат, велику пекарню та інших господарських будинків, був сад. Мав сільсько-господарські машини і пару тяжких коней. У тартаку були дошки, бруси і стовпи, як для власного вжитку, так і на продаж. Молочні виробы служили для домашнього вжитку, а їх надвишку продавали. З шерсті овець самі виробляли сіре сукно, з льону ткали полотно. Овочів було досхочу, особливо яблук пізніх сортів. Вони вилежувались до Різдва по кімнатах, на полицях під стелею і своїм запахом виповнювали весь дім.

Я їв те саме, що й мої господарі: рано, вполудень і увечері ту саму їжу — у різному вигляді вуджену свинину, що плавала в товщі, з картоплею та іншими додатками. До того пили ячмінну каву з молоком і їли хатне печиво, або хліб з маслом; хліб пекли самі. Масна, гаряча їжа відповідала їхній тяжкій, виснажуючій праці та холоднуватому підсонню.

Це було майже самовистачальне господарство з деякою надвишкою на збут. Інші селяни мали більші або менші розмірами подібні господарства, що існували на тій самій zasadі: праця, самовистарчальність і незалежність. Тому цілком слушно їх називали «сірими баронами». Між ними були не тільки прості селяни-практики, а й освічені люди, що покінчили сільсько-господарські школи і вернулися на свої господарства. Один із моїх робітників, що возив дерево з лісу, як виявилось із розмови з ним, скінчив Паризьку Сорбонну і вернувся додому працювати на господарстві.

Спокійні, чесні, працюючі й уперті естонці — одночасно й музикальні. Голосу не мають, але, пересічно, що другий естонець грав на різних музичних інструментах, особливо на скрипці.

Я заприятнїв з місцевими вчителями-естонцями. Вони оповідали мені про їхнє суспільне життя і визвольну боротьбу з німцями, власниками маєтків і бюрократією. Естонські жінки відзначали самостійністю і незалежністю. В моральному відношенні були більш вільнодумні, ніж слов'янки. Старші естонці, а також багато середнього віку з-поміж селян, московської мови не знали і доводилось порозуміватися з ними з допомогою перекладача.

Моє кількатижневе перебування на хуторі в естонському середовищі було для мене справжньою життєвою школою, з якої я виніс прихильність до естонського народу. Коли пізніше, вже працюючи на іншому відтинку шляху, я перебував у німецькій оточенні, неприхильно наставленім до естонців, це не захитало моєї пошани до трудолюбивого естонського народу, з подібними до наших визвольними прагненнями.

На цьому відтинку шляху в Естонії застала мене зима з її морозами та глибокими снігами. Робота вздовж дороги припинилася. Технік із Верро доручив мені проїхатись вздовж лінії і провітрити стан робіт у межах його району, себто — від мого відтинка до Верро і за ним, на захід до маєтку Фіренгоф. Цей об'їзд (60—70 верт) я виконав у поло-

вині грудня за один день. Їхав однокінними санками з візником, тричі міняючи в дорозі коні. Був сильний мороз і сніг метр завглибшки.

Зібравши відомості від десятників на місцях про невтішний стан робіт на шляху, пізно ввечорі я добився до маєтку Фіренгоф. Перемерзлий, я зараз же після вечері заснув «камінним» сном у притульному ліжку вчительки дітей управителя маєтку, яка на моє щастя, в той час була відсутня, бо від'їхала на кілька днів до родичів.

Вернувшись до Верро із звітом з обслідувальної подорожі, я отримав призначення на інший відтинок шляху, на захід від згаданого маєтку Фіренгоф. В цьому маєтку я оселився і перебував цілу зиму до травня 1916 року.

Маєток Фіренгоф знаходився біля 20 верст на захід від м. Верро, по дорозі на м. Валк, що мало біля 12 тисяч мешканців і було значним залізнодорожним вузлом. Маєток належав якомусь німцеві-баронові, російському дипломатові, що в той час перебував десь на Далекому Сході. Його палац стояв у садку порожнім і замкненим, але готовим для кожногочасного замешкання. Власника маєтку заступав управитель Йогансон, теж німецького походження. Був одружений з німкою і мав трое дітей.

Цей маєток, як і інші подібні маєтки в цій околиці, мав кількасот «пур». Це було зерново-молочне господарство більших розмірів. Крім лісу, пасовиськ, сіножатей та ріллі, було кількадесять корів і провадилось зразкове молочне господарство. Були тут і вівці, свині та різна птиця, але переважно для власних потреб. Управитель маєтку мав коні для праці та роз'їздів. Був ще тартак, криниця з помпою і маленька електривня. Вся садиба — повітки, особливо коровня і житлові будинки — освітлювалась електрикою.

При в'їзді до садиби був сад, а зараз же при доріжці — дерев'яний дім управителя. В глибині великого подвір'я стояли різні сільсько-господарські будинки. Вся обслуга складалася з кільканадцяти естонців-робітників, що працювали в полі, і дівчат, що працювали в садибі, доглядаючи корів. Дві наймички-естонки працювали в домі управителя.

Просторий дім, у якому жив управитель, складався з кількох кімнат: вітальні, їдальні, спальні, кухні й кімнати на піддашшю, в якій жила учителька дітей Йогансона. Крім цього, внизу була ще кімната для приїжджих і канцелярія управителя, з окремим входом із саду.

В кімнаті для приїжджих були два ліжка. В ній примістили й мене, дозволяючи користуватися вітальною і їдальною. Йогансони були інтелігентними людьми, знали, крім німецької та естонської і московську мову, що також полегшило мені співжиття з цією родиною. Як тільки я приїхав до них, вони відразу довідалися про те, що я українець, студент вищої школи, і зорієнтувалися, які мої політично-національні переконання. Вони були вдоволені, що на квартиру до них призначено мене, а не якогось іншого, простого десятника, і трактували мене як «свого».

Перебуваючи у Йогансонів, крім особистого прихильного ставлення до мене, як до людини, що заслуговує на «довір'я», я мав ще від них і деяку поміч у виконванні моїх службових обов'язків, а саме — допомагали мені перекладами, кіньми для роз'їздів, у найнанні робітників, підвод тощо. При тому ж п. Йогансон не занедбував і своїх інтересів. Він уміло лявірував між німецьким патріотизмом і російськими вимогами воєнного часу. Робітників наймав для мене не безпосередньо, а від фільварку, так само й коні для службових роз'їздів, фірманки тощо. За все це платилося фільваркові.

Маючи платне помешкання з утриманням, я харчувався разом із родиною Йогансонів. Харчі були нормальні, з перевагою молочних страв і картоплі. Йогансони оповідали мені про місцеві суспільні взаємовідносини, наслідуючи їх із свого погляду. Підносили культуртрегерські заходи і заслуги німців у цьому «варварському краю» і ганьбили естонців, яких ненавиділи і трактували, як працюючу худобу.

У зв'язку з цим трапився й мені прикрий випадок. Один з учителів-естонців, з яким я був познайомлений під час праці на попередньому відтинку дороги, довідавшись про моє перебування у Фіренгофі, прийшов відвідати мене. Але добродійка Йогансон не впустила його до хати тому, що він був естонцем. На мій протест заявила мені, що вона тут господиня і не бажає у своїй хаті гостити естонця. Щоб не загострювати відносин, я зустрівся з цим учителем поза домом управителя.

Одна з наймишок Йогансонів, дівчина літ 15-ти, походила з бідної естонської родини і була дуже неохайна. Мала розкішні довгі коси, але в них було повно вошей. Отже, була ходячим розсадником цих «милих звіряток» — розсівала їх довкруги. Пані Йогансон знаходила їх і це було ще одною причиною для ганьблення естонців взагалі.

Управитель показував мені маєток і пояснював методи місцевого господарювання. Більшість орних земель він давав в оренду естонським селянам за певну частину врожаю і під умовою, що вони будуть господарювати під його доглядом. Одночасно поширював площу орної землі, осушуючи підмоклі ґрунти і торфовища.

Під час оглядин маєтку ми спинилися у якійсь справі біля хати одного з фільваркових робітників (батраків). Він сидів полуднуючи, під старою дерев'яною, напівзапалою у землю хатою. Був старшого віку, худий, виглядав дуже мізерно. Його руки заскоружлі з ревматичними гулями на суглобах довгих пальців. У дверях стояла, нужденно вдягнута його дружина із знищеним тяжкою працею обличчям і такими ж руками... Я був вдячний Йогансонові за його показ господарства і пояснення, але з людського погляду мені ставало моторошно від того, що побачив. Я наочно зрозумів причини ненависти естонців до німців.

А ця ненависть датується ще з давніх феодалних часів. Рештки колишньої, просто невольничої залежності естонців, дотримались майже до початків ХХ століття. До тих залишків, що глибоко вкоренилися у побуті і в німецько-естонських взаємовідносинах, належало,

наприклад, і панівне ставлення німців до естонців. Сюди належить і відгук колишнього «права першої ночі». Ще в той час селяни просили в місцевого барона дозволу на одруження, а молода, замість себе, символічно приносила баронові якийсь подарунок. Навіть «нова» російська влада, в особі місцевого поліцейного урядника, полагоджуючи службові справи на фільварку, ставала «на струнко» перед управителем маєтку, який репрезентував власника, колись фєвдального барона, а тепер знатного камергєра «царської величності» . . .

На другий день Різдва (1915 р.) Йогансон запропонував мені поїхати з ним до місцевого лісничого. На моє зауваження, що я для них є лише «російським військовим урядовцем», отже можу бути небажаним гостем, Йогансон запевнив, що лісничий знає про мене і все буде гаразд.

Лісничівка знаходилася у лісі, на віддалі біля 8 верст від Фіренгофу. Дерев'яний стилєво-типовий дїм, серед снігу і смерек, вже зовні робив гарне враження. Нас прийняли привітно й запросили до столу. Всі розмовляли німецькою мовою, лише лісничий, балакаючи зі мною, іноді вставляв якесь російське слово.

По вечері лісничий повів нас до канцелярії і хвалився своїми мисливськими рушницями та різними новітніми лісовими приладами. Потім деякі засіли до преферанса, а я з іншими і з дітьми забавлявся розмовою, наскільки дозволяло на це моє слабе знання німецької мови. Одночасно я розглядався довкола себе. Вітальня була простора, з великими вікнами, і займала середню частину дому від стїни до стїни. Була заповнена хатніми рослинами і квітами у вазонах. Стїни прикрашені випханими звірятами і птахами, а живі птахи скакали і співали в клітках між рослинами. Все оточення справляло привабливе й ритульне враження. За вікном — сніг і мороз.

Тим часом служниця-естонка повідомила лісничого, що приїхав десятник, мій товариш по праці на сусідньому, в західньому напрямі, відтинку. Він був із вищезгаданих десятників-практиків, квартирував у придорожньому естонському господарстві. Його відтинок шляху проходив повз ліс, з якого він брав дерево на містки, тому він час від часу відвідував лісничого.

Я схопився, щоб вийти назустріч товаришеві, але лісничий зупинив мене, прохаючи не виходити, бо він сам полагодить справу. Він пішов до канцелярії і прийняв того десятника наостоячки. Служниця принесла їм на таці наповнені чарки і кілька «бутербротів». Лісничий угостив десятника, не запрошуючи до світлиці, і швидко вернувся. Розповів нам, що той десятник є «утяжливою» людиною, бо порозумівся з естонцями і дописує їм зайві дні праці. Він, мовляв, і дерево з лісу, з намови естонців, намагався брати не з визначених на зруб ділянок, а там, де йому заманеться. За малий хабар цю справу полагоджено, але таких людей, та ще й простого походження, не приймається по-товариському, а тільки службово, в канцелярії.

Вертаючись «додому», я подякував Йогансонові за «різдвяний подарунок» у вигляді відвідин лісничівки, яка дещо нагадувала мені ті лісничівки в Україні, де я провів свої дитячі та юнацькі роки.

В лютому 1916 року мені довелося побувати й на третьому відтинку шляху — на захід від Фіренгофу. Тим відтинком завідував один старший студент, що з родинних причин отримав кількадечну відпустку і виїхав до Петрограду. Мені доручено було зайнятися відтинком цього студента під час його відсутности.

Квартира цього студента була також у маєтку якогось німця-барона, біля 20 верст від мого осідку. Він мав кімнату на другому поверсі палацу, разом з утриманням і правом уживання сусідньої ідальні. Обслуговував його палацовий льокай.

Я проїхався вздовж його відтинку й потім переночував у палаці, щоб на другий день вернутися на старе місце. Під час обіду й сніданку розмовляв із льокаєм, німцем, старим служачою. Від був привітною вдачі, а маленький напивок викликав у нього прихильність до мене. Оповідав мені про різні палацові справи, а коли мова зайшла про «руського офіцера», себто мого товариша, що жив у цьому палаці, сказав мені, що той має рідню не тільки в Петрограді, а й у сусідньому місті Валку. Звідтіль до нього приїздить його «кузина». Дивно лише, — пікреслив він з іронією, — що вона естонка!

Мій товариш був низький на зріст, а до того ще й горбатий. Як майже всі упосліджені природою мужчини, був дуже влюбливий.

Перебуваючи в Фіренгофі впродовж зими, я кілька разів спостерігав дивне явище. Як тільки впали глибокі сніги і сильний мороз скував усі річки, болота й трясовини, кількадесять однокінних саней, із щільно вкритим вантажем і обкутаними візниками, посувалися в напрямі фронту. Вони ніколи не їхали головним шляхом, що його ми нібито направляли, а лише бічними доріжками, полями, лісами й болотами, себто навпростець, такими дорогами, що їх знали тільки місцеві люди. До того ж їхали тільки вночі. Йогансон пояснив мені — злорадно усміхаючись, — що це естонські селяни везуть німцям, що по той бік фронту, зарізаних кабанів. Німці платять їм золотом. Про це знають усі, але мовчать, бо як естонці, так і німці, хоч і по-різному, заінтересовані в цій «торгівлі»... Я також, у свою чергу, уважав, що на це є місцева поліція і не втручався в цю справу.

Сусіднім відтинком дороги, що був на схід від Фіренгофу, завідував студент Думітрашко — симпатичний бльондин, літ біля 30, постійно з люлькою в роті. Він був українського походження, але зрусифікований. На цьому відтинку йому вдалося втриматися від самого початку робіт. Думітрашко — людина інтелігентна, спокійної вдачі, тому шукав за подібним оточенням і відвідував Фіренгоф ще перед моїм приїздом. Його притягала сюди, очевидно, і вчителька управителевих дітей — дівчина вже в літах, що попри свої різноманітні хвороби відзначалася інтелігенцією, привітною вдачею і знанням мов, у тому числі й російської.

Коли я приїхав до Фіренгофу, Думітрашко заходив ще частіше. Він пишався своїм українським походженням — козацьким старшинським родом Думітрашків. Котрийсь із його предків опинився у Петрограді, осів тут і одружився, а його нащадки поволі зрусифікувалися. Родичі мого товариша жили в Петрограді; його батько був мистцем-малярем, а він сам учився у високих школах. У десятники попав із тої причини, що і я.

Ми познайомилися ближче і заприятелювали. Користаючи з припинення робіт, одержали кількадечну відпустку і вибралися разом до Петрограду відвідати його батьків. Думітрашка тягнула до Петрограду туга за батьками, а мене — цікавість познайомитися з нащадком славного роду Думітрашків. У них я і заночував. Це було маленьке темнувате мешкання на партері якоїсь кам'яниці із входом від садка. Складалося з двох кімнат і кухонки. В першій кімнаті була малярська майстерня старого Думітрашка, в другій — спальня, а кухня служила одночасно і за їдальню. Ціле мешкання справляло враження мистецького безладдя з атмосферою старовини.

Мені постелили в майстерні серед недокінчених образів, різних статуй, рам і підрамків, полотен і сміття по кутках. Все виглядало занедбанам і пахло фарбою та деревом. Старий Думітрашко вже хворів, перестав малювати і нічим не цікавився. Таке оточення викликало в мене мішанину почуттів: я співчував цій нещасній мистецькій родині, а одночасно думкою переносився до подібних наших талановитих людей, які з покоління в покоління їхали в чужу Московщину в погоні за кращою долею, залишалися тут і поволі загинули, втрачені для України.

В квітні 1916 року бідолашний молодий Думітрашко одружився із старшою за нього, вже відцвілою учителькою-німкенею. Дехто уважав його за жертву, а дехто казав, що учителька-німкеня поповнила мезальянс, одружившись із незнаним і бідним «руським», хоч жоден німець її не хотів. Потім молода пара замешкала десь на відтинку праці Думітрашка.

Так рід колись славних Думітрашків занепав: талановитий батько занидів у Петрограді, а його безвольний син заплутався у німецькому павутинні в Естонії. Виїхавши з Фіренгофу, я втратив Думітрашка з очей.

Зима кінчилася. Ми приготувлялися до відновлення праць на шляху. В зв'язку з цим треба було пожвавити постачання потрібних матеріалів, але відчувався брак фірманок, бо естонці зажадали підвищення поденної платні, а це перевищувало норми встановлені керівництвом праць. Я і мої сусіди-десятники обговорили це питання з провідниками фірманів, змовились між собою і, маючи на це тиху згоду техніка, оголосили на власний ризик підвишку 5-10 коп. на день. Фірмани-естонці прийняли цю підвишку з задоволенням і праці продовжувались.

Настав день виплати. Разом із скарбником приїхав інж. Санін, керівник праць. Ми почали виплачувати в його присутності, але всі

підвишки були скреслені, зведені до попередніх норм. Робітники за-протестували, зчинився скандал. Я перший, як більш сміливий, виступив з претенсією до інж. Саніна, як свого зверхника, вимагаючи, щоб робітникам було виплачено згідно з нашою умовою. Санін відповів, що ми не мали права без його відома робити підвишку і на це не дозволяє бюджет. Отже, ми виплатили робітникам по старій умові. На другий день фірми не приїхали на працю, а я, і ще дехто, попав на листу «небажаних десятників»... З тої причини вже на початку весни, як тільки обсохла земля, мене перекинено на інший відтинок шляху, кількадесять верст на схід, знову в псковський район, ближче до Печор.

Це був відтинок з розпочатими земляними роботами, що провадились у прискішеному темпі. Попередній десятник, якого перекинули на інший відтинок тому, що він занадто близько зжився з місцевим населенням, передав мені всі праці «находу», разом із квартирою у якогось селянина. Той селянин став і моїм візником, бо село, в якому я замешкав, знаходилося кілька верст від праць на шляху. Тут я пробув кілька тижнів у значно гірших мешканевих умовах. Харчувався виключно хлібом, оселедцями і чаєм, отже провадив упрощене життя, як і мої господарі. Господар був товариської вдачі, водив мене у свою «чорну лазню», вгощав рибною юшкою і денатурованим спиртом, якого я не міг проковтнути.

В цій околиці було кілька сіл, заселених якимсь фінським племенем, що немов вкрапились між слов'янсько-псковські села. При нагоді я відвідав одне, ближче до нас, фінське село. Вздовж болотяної дороги, що правила за вулицю, тяглися їхні чорні від диму, низькі дерев'яні «курні ізби», з худобою і гноївкою під одною покрівлею. Подвір'я оточувала висока дерев'яна огорожа з ворітьми, за якою приховувалися бруд і сморід.

Натомість ноша мешканців того села, особливо жіноча, відзначалася назовні красою і стародавністю. Вони носили білі свитки з оздобами, високе накриття голови з безліччю кольорових стрічок і постолі з барвними обмотками. Здалека виглядали привабливо. Але мій візник ставився до них зневажливо, особливо тому, що вони, мовляв, брудні та ще й досі погани.

В неділю я ходив, іноді, пішки понад місцевим озером. Приглядався, як рибалки ловили сітями маленьких рибок (тюльки). Їх сушили, варили з них рибну юшку, або вживали для угноення надбережних піль. Сірі журавлі стадами ходили над берегами озера, полюючи на рибок. Але підійти до них близько не можна було. Їх чуйні вартові негайно зчиняли сполох і вони здіймалися вгору.

Час від часу я їздив до Пскова відвідувати сусідніх десятників, особливо студента вірменського походження, що керував працями на відтинку ближчому до Пскова.

Праці на шляху провадились тодішніми примітивними способами — найманими поденними робітниками, хлопцями і дівчатами. Робочим знаряддям були лопати, мотики й сокири. В потребі однокінними

грабарками звозили лишню землю по шляху в долину. До мене належали, передусім, такі обов'язки: запис робітників, загальні вказівки у праці та надзір над усім. Старші робітники безпосередньо визначували робітникам працю, сліdkували за її належним виконанням тощо.

По якомусь часі я спостеріг, що праця під постійним «примусом» менш продуктивна і гірша. Тоді я вирішив застосувати т. зв. акордову систему праці. В розрахунках праць та у звітах ми користувалися офіційно вживаним довідником графа де Рошефора «Урочное положение». Цей довідник вживався в цілій колишній російській імперії в усіх працях. Визначивши, згідно із згаданим довідником, максимальну норму — я запропонував робітникам працювати без жодної принуки, акордово: скінчивши свою працю і здавши її старшому, вони могли йти додому. Робітники погодились і, наполегливо працюючи від ранку переважно до третьої години по полудні, вони виконували призначену їм норму праці. Очевидно не до всіх праць можна було застосувати цю систему, але загально всі наші праці — копання і чищення бічних ровів, уліпшення поверхні, засипування ям тощо — виконувались успішно.

Наш відтинок праці час від часу відвідував інж. Санін, керівник праць, і технік з Пскова. Приїхавши одного разу над вечір, вони застали лише мене зі старшими робітниками, бо інші робітники, виконавши акордово призначену їм норму праці, пішли додому. Не маючи застереження щодо якості і кількості виконаних робіт, вони причепилися до мене з чисто формальних причин: чому на шляху нема робітників у визначений для праці час. Мені заборонили продовжувати систему акордової праці і я знову потрапив між «небажаних десятників».

З кінцем травня 1916 року тимчасового керівника праць, інж. Санина, заступив новий, уже сталий керівник лінії інженер Х. Він був інженером шляхів, походив з донських козаків. Середнього віку, одружений, інтелігентний і досвідчений у галузі будівництва. Прибув із Петрограду й оселився в Пскові. Одночасно призначено й нового техника псковського району, що відігравав ролю нібито дорадника й помічника інж. Х.

В червні вони відвідали лінію праць, познайомилися з персоналом, станом і ходом робіт. Побували й на моєму відтинку. Новий керівник ставився до персоналу (десятників) тактовно й зичливо, зокрема він добре поставився до мене. Потім, буваючи в Пскові, я заходив до нього, обідав з ним і був трактований по-товариському.

Натомість незлюбив мене новий технік. Він усілякими способами намагався представити мене і мою працю негативно і пропонував керівникові праць звільнити мене. Інж. Х., людина більш життєво досвідчена, не погоджувався з ним. Спір цей тягнувся, аж врешті технік поставив на своєму. Справу полагоджено компромісово. Мене відразу не звільнили, але перевели на початку липня на іншу, менш відповідальну працю в околицях Пскова, в сусідстві з відтинком студента-вірменина.

Я переїхав у село під Псковом і заквартирував у хаті одної селянки, чоловік якої був у війську. Спав на лаві в кухні. Господиня хату утримувала чисто, дітей у неї не було, та й сама вона майже постійно перебувала у своїх батьків. Я мусів харчуватися сам і мені стало сутужно.

На працю я їздив разом із робітниками, човном через ріку. Одного разу ми верталися з праці пізно. Човен, яким ми користувалися, був великий, подібний до колишніх варязьких, із високо загнутим спереду носом і якоюсь растральною фігурою. Довгим дрючком ми відпихалися від дна мілкої води й пливли вперед. На лівому березі в останніх проміннях заходячого сонця майоріло місто Псков, з його громадою кам'яниць, колишньою твердиною і цибулястими банями Троїцького собору в ній. Робітничі-дівчата співали якоїсь протяжної, сумної пісні, а робітники «підтягали» за ними. Тон і зміст пісні нагадували пісні колишніх псковських «ушкуйників», а своєю мелодією — деякі московські опери, на яких мені доводилося бувати в Петрограді. Вечірне освітлення заходячого сонця, човен на воді, вигляд міста в півтемряві та стародавній наспів перенесли мене чуттєво в колишню добу псковської «вольниці».

Тому, що праця подекуди мала примусовий характер, низькоплатні робітники не виконували її задовільно. Акордову систему заборонено, отже керівництво праць почало шукати інших способів, щоб пожвавити і збільшити продуктивність робітників. Вирішено вжити «застрашуючих» засобів. Для цього мали спровадити черкесів і розмістити їх вздовж шляху на місцях праці. Своїм виглядом і своєю поведінкою черкеси мали наганяти страх на робітників і таким способом змусити їх збільшити свою продуктивність. Але виявилось, що майже всі боездатні черкеси пішли на війну і їх не можна було дістати.

Тоді мій товариш по праці, студент-вірменин, запропонував спровадити з Кавказу своїх знайомих, яким загрожувала мобілізація і вони охоче підуть працювати в запіллі фронту в характері «воєннозобов'язаних». Місцеве населення не орієнтувалося в різних кавказьких народах і для нього всі з Кавказу — були черкесами. Тому і вірмени могли виконувати тут роль псевдочеркесів.

Керівництво робіт прийняло цю пропозицію. Студент-вірменин спровадив своїх односельчан з Кавказу. Чотирьох із них призначено і на його та мій відтинок праці. Це були люди середнього віку, носили «черкески» з кинджалами при поясі і м'які шкіряні чоботи. Їм наказано бути суворими з вигляду, вживати гортанної їхньої мови так, щоб їх ніхто не розумів. У папахах, у чорних кавказьких штивних повстяних бурках, з нагайками в руках, вони наганяли жах на робітників. Їх дика й розгнuzдана поведінка особливо лякала дівчат.

Інколи ввечері, вже після праці, воїни зі студентом-вірменином мирно приходили на мою квартиру, приносили чверть барана і пекли шашлик, запивали вином і співали по черзі своїх національних пісень.

Але незабаром і ця праця скінчилася. Наприкінці липня мене звільнили з праці, мотивуючи скороченням персоналу. Я негайно виїхав до Петрограду, шукаючи за іншою того роду працею, бо мені знову загрожувала мобілізація.

УКРАЇНЦІ В ТРАПЕЗУНДІ В ХХ-у СТОЛІТТІ⁶⁶

Чепурно видані спогади Ст. Самійленка «Дні слави»⁶⁷ викликали за асоціацією в автора цих рядків подібні згадки з часів першої світової війни та згодом визвольних змагань.

З української історичної хронології знаємо, що в 1614 році запорожці зробили вдалий морський похід на малоазійські береги. Тоді вони сплюндрували й спалили Синоп і Трапезунд...⁶⁸

Від тих подій пройшло майже три сторіччя. Історична картина змінилася. На початку ХХ-го століття той же колись сплюндрований та спалений українськими козаками Трапезунд, що жахався навіть їхнього імені, у 1917—18 рр. шукав і знайшов у них захист від московських азійських орд. Колишні погромці турків опинилися в ролі опікунів трапезундців, започатковуючи таким способом нову добу в українсько-турецьких взаємовідносинах; добу приязні й спільних інтересів...

Про ці, мало відомі, події буде коротка мова в оцих моїх спогадах.

Повернувшись восени 1916 року до Петрограду з північного російсько-німецького фронту, де я працював в околицях м. Пскова та в Естонії, я звернувся знову до Міністерства Внутрішніх Справ і там був законтракований інж. Персіяновим у характері інженерного техника на працю в Будівельному Відділі П'ятого армійського туркестанського корпусу російської армії. Корпус був тоді на Закавказькому російсько-турецькому фронті воєнних дій. Його Будівельний відділ, очолений полковником Беляєвим, мав осідок в стародавньому місті Трапезунді, на малоазійському побережжі, в щойно зайнятій москалями турецькій провінції Анатолії.

Отримавши скерування, я відїхав залізницею на південь через Москву, Донбас, Ростов, Баладжари, Баку, Тбілісі до Батуму, а звідси, вже пароплавом, до Трапезунду. Я свідомо вибрав працю на російсько-турецькому фронті, бажаючи пізнати різні країни колишньої російської імперії. За час мого перебування на півдні, протягом 1916—18 рр., я збагатився багатьма такими сильними враженнями,

---

⁶⁶ Доповідь прочитана на виїзному засіданні Денверської групи УВАН у США 11-го серпня 1963 р. в м. Солт Лейк Сіті, Юта.

⁶⁷ Степан Самійленко: «Дні слави» (Спогади полковника української армії). Українська Вільна Академія Наук у США, Нью-Йорк 1958, 8°, стор. 132.

⁶⁸ Проф. Дм. Дорошенко: «Історія України, з малюнками». Видання 4, накладом П. Погасія, Авґсбург 1947, стор. 110.

що вони, підсилені згодом теоретичними студіями, заважили на йому дальшому світогляді й діяльності...

На праці в Трапезунді застала мене всеросійська революція 1917 року. Я був обраний від українців членом місцевого «Солдатського Армійського Комітету». Одночасно організувалася Українська Громада м. Трапезунду і я був одним із її співорганізаторів. Почали виходити «Вісті Української Громади м. Трапезунду», за редакцією військового старшини Карського полку, Грицька Хименка, і я взяв у них чинну участь.⁶⁹ Незабаром почалося відокремлення українських вояків з місцевої російської залози в окремі частини, а разом з тим почалася і боротьба з москалями, особливо з російськими соціалістами-революціонерами, які противилися цьому відділенню. Їх підтримували, прибулі до Трапезунду з візитою, представники російського Тимчасового уряду... грузинського походження.

Моя інженерно-технічна праця цілком припинилася і я повністю віддався загальній громадсько-політичній і, головно, українській національно-організаційній діяльності. Увесь час я проводив на нарадах з місцевими українськими діячами, особливо з згаданим Гр. Хименком, в Українській Громаді та на оглядинах Трапезунду і його околиць. Цьому сприяло перебування у той час у Трапезунді проф. Агатагела Кримського, що був у відрядженні від Російської Академії Наук, а з яким я увесь час був у зв'язках.⁷⁰

У своїй діяльності «Солдатський Армійський Комітет» звернув увагу, між іншим, на незадовільний стан здоров'я вояків на російсько-турецькому фронті, головно на відтинках розташованих далі від Трапезунду, в глибині Анатолії. Із браку свіжих харчів серед них стала ширитися цинга. Від неї кривавилися ясна й випадали зуби. Вояки ставали інвалідами, небоєздатними. Після обстежень та обговорення цього нещастя, члени комітету, разом із лікарями, прийшли до висновку, що єдиним порятунком у тій ситуації було вживання «клюквенного екстракту» (журавлина виварка), багатого на вітаміни. Його, на жаль, бракувало серед корпусних припасів, а корпусне начальство легковажило загрозу й не поспішало зайнятися цією справою. Тому комітет обрав двочленну делегацію, складену з автора цих рядків та одного грузина, і доручив їй їхати в Москву до відповідних медично-санітарних чинників і складів, щоб здобути потрібні ліки.

Тим часом, не дивлячись на спротив начальства і взагалі москалів, українізація вояків корпусу продовжувалася. З Карського полку, стаціонарного в Трапезунді, виділився самочинно майже курінь козаків із старшинами. Вони силоміць захопили окремі касарні. У розташованій на захід, ближче до фронту, Платані біля Трапезунду так

---

⁶⁹ Див. різні статті у часописі «Вісті Української Громади в м. Трапезунді», чч. 1—5 за 1917 р., Трапезунд, Туреччина. Відтоді почалася моя журналістична праця.

⁷⁰ Л. Биковський: «Академік А. Ю. Кримський». Доповідь виголошена на українському науковому з'їзді в Нью-Йорку 27. 12. 1953. «Нові Дні», Торонто, ч. 51 за квітень 1954, стор. 16—19.

само зукраїнізувалася гарматня частина під керівництвом енергійного старшини. Те саме відбувалося подекуди й по інших військових частинах фронту. Цей рух проходив стихійно, з перешкодами. Всі вояки віддавали себе до розпорядження української влади. Досі рухом українізації керував Г. Хименко⁷¹ разом із українськими старшинами Карського полку, в порозумінні з Українською Громадою.

Але незабаром виявилось, що нам бракує не тільки сил, а й відповідного авторитету. Тому українізатори скористали з моєї поїздки до Москви й уповноважили мене у поворотній дорозі заїхати до Києва, поінформувати українську владу про український військовий рух в трапезундському районі та просити прислати представника, який очолив би цей рух і довів його до кінця, себто вивіз би зформовані частини на Україну.

Ми виїхали на початку літа 1917 року, спершу пароплавом до Батуму, а звідси залізницею, через Тбілісі, Баладжари й Ростов, до Москви. У Москві довелося нам просидіти більш двох місяців, поки справа з ліками була як слід налагоджена і їх вислано на місце призначення. Затримала нас у Москві й хвороба мого товариша-грузина, якої він набавився ще в Тбілісі. Увесь вільний час я використав на оглядини міста, в якому я досі бував лише переїздом.

Наприкінці літа ми вже були в Києві. В порозумінні з відповідними чинниками, я подав, на підставі своїх уповноважень, меморіал до Генерального Військового Комітету в справі українізації П'ятого туркестанського армійського корпусу на російсько-турецькому фронті й просив призначити туди комісара, який займеться цією справою з уповноваження української влади. Мою справу полагоджував полковник Олександр Жуковський, член Центральної Ради і Генерального Військового Комітету під головуванням С. Петлюри.⁷² Тим часом я помістив у київській пресі інформаційну статтю про український рух у Трапезунді.⁷³

Поки справа полагоджувалася, я з грузином, як гостем, відвідав моїх батьків, що жили тоді в м. Звенигородці на півдні Київщини. Там ми пробули, приблизно, тиждень. Протягом цього часу я мав нагоду побувати на повітовому з'їзді Вільного Козацтва й вітати його від імени українців-вояків з Трапезунду. Деякі з цих вояків були з с. Озірної, під Звенигородкою, та інших місцевостей повіту. Відвідав я теж своїх товаришів з Комерційної школи. Деякі з них училися в

---

⁷¹ Він, згодом, вже на Україні, на початку 1919 р. очолював повстанські загони проти військ Директорії УНР. Бився з ними в околицях Христинівки-Тального, на Київщині (В. Прохода). На заклик автора цих рядків, восени 1921 р., тікати разом за кордон, відповів, що йому добре за большевицького режиму в Києві і він нікуди не має заміру виїздити!.. Дальша його доля мені невідома...

⁷² Див. гасло «Жуковський Олександр», Енциклопедія Українознавства (ЕУ), словникова частина, том 2-ий, Мюнхен 1957, стор. 701.

⁷³ Л. Биковський: «Українська преса на Закавказзі в 1917 році», «Боротьба», Київ, 1917 р.

Київському комерційному інституті і з вибухом революції зайняли різні становища в місцевому самоврядуванні.

Повернувшись до Києва, ми застали нашу справу вже вирішену в Військовому Секретаріаті Центральної Ради. Для поїздки зі мною були призначені аж три представники: невідомий мені добродій Величко, український соціяліст-революціонер, знайомий мені ще з петроградських часів у 1912—1915 роках військовий урядовець Іван Костьович Герасимов, український соціал-демократ, і Микола Олексевич Свідерський, військовий старшина, безпартійний.

Порозумівшись з ними й діставши окремих урядових вагон Київ—Севастополь, я використав нагоду закласти в Севастополі українську книгарню видавничого товариства «Друкар», з керівництвом якого я був у зв'язку ще з петроградських часів.⁷⁴ Для цього з кіл «Української Робітничої Книгарні» в Києві я запросив товаришку Х. на керівника майбутнього підприємства, призбирав трохи книжок і ми від'їхали до Севастополя.

У Севастополі ми застали вже великий український національно-громадський рух серед цивілів і моряків. Від 1905 року він зосереджувався в гуртку «Кобзар», а від весни 1917 р., з вибухом революції, в новозаснованій «Чорноморській Громаді». Моряки були згуртовані в «Головній Українській Раді Чорноморської Фльоти».⁷⁵

Я попав у крутіж місцевої національно-громадської праці. Скрізь, за посередництвом «знайомих» моряків, я став чомусь «своєю людиною». Зокрема мене ввели в коло моряків-українців, що гуртувалися біля однієї української каварні. Її власник, старший добродій, родом із Західної України, разом із цілим персоналом каварні був душею українського руху серед моряків. Довелося брати участь і в підготовці українізації чорноморської фльоти. З цією метою, для інформації моряків, висилано промовців на окремі кораблі, стаціонавані в севастопільському порті. Я побував у цій ролі на дредновті «Воля», де виступав перед тисячною залогою майже суцільного українського походження.

Так промайнуло кілька днів, а нам було спішно повертатися до Трапезунду зі звітом для «Солдатського Армійського Комітету» та з комісарем для українізації війська. На жаль, ніякого корабля в тому напрямі ми не могли дочекатися. Тоді я і грузин метнулися залізницею до Маріюполя, де сподівалися знайти сполучення. В Маріюполі просиділи днів три й, не діждавшись корабля, повернулися до Севастополя.

Тут тим часом справи поліпшилися. Від Генерального Військового Секретаріату надійшла депеша такого змісту: «Свідерського затвер-

⁷⁴ Див. гасло «Друкар», ЕУ, словникова частина, Мюнхен 1957, том 2-ий, стор. 599.

⁷⁵ В. Савченко-Більський: «Початок споминів», місячник «Визвольний Шлях», Лондон, ч. 12, за грудень 1959, стор. 1376. Святослав Шрамченко: «Радісні і сумні дні в Чорноморській фльоті», «Народна Воля», ч. 18, 1963.

джую комісарем Трапезундського району. — Петлюра». Наслідком цього участь Величка й Герасимова в делегації відпала. Вони тимчасово залишилися в Севастополі для національно-організаційної праці серед чорноморських моряків.

Вибір Миколи Олексієвича Свідерського на становище комісара Трапезундського району був вдалий. Народжений 12 грудня 1892 року на Волині, у Почаєві, він був військовим старшиною у колишній російській армії. Він був одним із перших, що зголосилися до українського війська, та займався творенням українських частин на фронті. Від них був делегований до Української Центральної Ради у Києві з домаганням у цьому напрямі.⁷⁶ Отже в справах українізації війська він мав уже досвід. Показний своїм виглядом, він відзначався прикметами українського патріота й наполегливого безпартійного національного діяча, і був товариський в поведінці з людьми. Все це вповні кваліфікувало його на призначене становище.

Нам пощастило незабаром відплисти разом із М. О. Свідерським на пароплаві «Король Карло Румунський», що був реквірований російською владою та пристосований для воєнних потреб. Цей корабель плавав уздовж берегів від Одеси до Севастополя, Ялти, Керчі, Новоросійська, Адлера, Сочі, Батуму, аж до Трапезунду і назад.

Нас радісно зустріли представники «Української Громади» в Трапезунді, військових українізованих частин та місцеві українські діячі. Комісар України, М. Свідерський енергійно заходився біля своєї праці, продовжуючи діло попередників і започатковуючи новий український відділ — кінну «Сотню гайдамаків». З його заходів серед повсякденної, невпинної, нервової та небезпечної праці, зв'язаної з відокремленням українських частин на російсько-турецькому фронті, з допомогою їм у формуванні та поборованні російського корпусного спротиву, з репрезентуванням України і т. п., мені особливо врізалися в пам'ять дві важливі події.

Першою подією, що відбулася невдовзі після прибуття М. Свідерського до Трапезунду, була репрезентаційна парада виділених українських військових відділів трапезундської залоги перед ним, як комісарем Української Держави. Цю параду зорганізував сам М. О. Свідерський зі своїми співробітниками у вельми напруженій і ризикованій атмосфері. Бо це ж була українська національна маніфестація, явне задекларування себе окремим українським військом, підлеглим уже не російській, а українській державній владі. Тому ця парада була заздалегідь суворо заборонена російською корпусною владою. Але на це ніхто не зважав. По місті, серед населення (турків, греків, вірмен, інших цивілів, а головно серед військовиків) пішли чутки про прибуття до Трапезунду нової влади — неросійської!...

Мені довелося стояти в товаристві почоту М. О. Свідерського, коли він, під згуки військової оркестри, яка весь час грала українськи

⁷⁶ Промова Свідерського в Українській Центральній Раді. «Українські Військові Вісті», Київ, 1917 р.

марші, вітав відділи української піхоти Карського полку, потім гармашів з Платани, кубанських козаків ⁷⁷, та інших, ще не оформлених українських вояків, що переходили перед ним і вітали його окликами — «СЛАВА УКРАЇНІ!». До речі, частина українських гармашів під час паради залишилися в Платані, при своїх гарматах, у бойовому

*Микола Олексієвич Свідерський
(1892—1951)*

поготівлі, на випадок, якщо б корпусна влада збройно спробувала розігнати параду — а це вона могла зробити — маючи у своєму розпорядженні московські військові частини.

Параді приглядалися натовп цивільного населення та багато різних вояків. Українські вояки йшли та йшли... За нашим підрахунком, їх мало бути, приблизно півтори тисячі. Скінчилися лави з українськими прапорами, а вояки все йшли й йшли. Це проходили такі самі сірі лави, бо всі були в російських одностроях і нічим між собою не різнилися, але — під польськими прапорами! Вони так само вітали українського комісара Свідерського окликом — «Слава Україні!» Далі йшли шерехи під грузинськими прапорами, а там — під вірменськими... Запал охопив усіх — військові невідомого походження, що досі приглядалися збоку, і собі включилися в маршуючі лави, і за ними посунуло й цивільне населення різнобарвного вигляду.

⁷⁷ Дев'ятого Пластунського батальйону, що перший зайняв Трапезунд (за свідченням проф. інж. Василя Іваниса).

Вся ця кількатисячна маса в струнких шерехах дефілювала перед комісаром України, музика безупинно грала, всі кричали «Слава Україні». М. О. Свідерському рука зацімплена від безупинного салютування. Парада, розрахована на годину, у вузьких вуличках Трапезунду протягнулася значно довше, ніж ми гадали, і вилилася в імпульсивну масову маніфестацію на честь нової влади України.

Ми щойно потім довідалися, що всі інтернаціональні військові формації, які тоді також творилися на терені Трапезунду й були в різних стадіях формування, не повідомляючи нас, взяли участь у параді. Таким способом вони задокументували свою солідарність і при тій нагоді мали змогу публічно себе виявити.

Вістка про українську військову парадну швидко розійшлася по місті і серед його залоги. З околиць Трапезунду вона покотилася уздовж фронту, вглиб Анатолії, і знаходила відгук серед вояків українського походження. Ці вояки заявляли бажання виділитися в окремі частини, підлеглі українській владі. Почали приїжджати до М. Свідерського делегації, контакти нав'язувалися, українська організаційна праця налаштовувалася й розгорталася. Одночасно продовжувався спротив російської військової влади.

Це призвело до іншої визначної події — Українського Армійського З'їзду. Скликав його восени 1917 року до Трапезунду комісар України М. О. Свідерський. На його заклик прибуло біля дві сотні українських делегатів з цілого російсько-турецького фронту. З'їзд складався з старшин, військових урядовців, лікарів, транспортної обслуги й простих вояків, яких було найбільше. Серед звітів, нарад та постанов з'їзду годиться занотувати вибір делегації до Верховного командування фронтом у Тбілісі з вимогами українізації війська.

Негайно після закінчення з'їзду делегація в складі десяти осіб (вояків, військового лікаря й автора цих рядків) виїхала до Тбілісі. Тут вона пробула кілька тижнів, нічого не добившись. Вільний час я присвячував оглядинам міста та нав'язуванню зв'язків з українською колонією в Тбілісі. Між іншими, я познайомився з військовим урядовцем Артемом Дражевським, активним українським діячем.⁷⁸ У той час він заходився видавати часопис «Українські Вісті Закавказзя» і просив мене до співпраці. Я вмістив свої статті у двох перших числах цього часопису.⁷⁹

Після кількатижневого безплідного перебування в Тбілісі, я повернувся до Трапезунду на переломі 1917—1918 років. Тут тим часом зайшли великі зміни. М. О. Свідерський, стягнувши з фронту українські відділи, разом з трапезундськими, від'їхав з ними на Україну. Української Громади в Трапезунді також уже не було, бо всі повиїжджали...

⁷⁸ Батько Любови Артемівни Дражевської, сучасної активної співробітниці УВАН у Нью-Йорку, США.

⁷⁹ Статті: «Організуйтеся!» та «Українська Громада в Трапезунді», «Українські Вісті на Закавказзі», Тбілісі, чч. 1—2, 1917 р.

Єдиною в той час українською військовою формацією в Трапезунді була кінна сотня гайдамаків. Започаткована ще Гр. Хименком, а потім остаточно зформована М. Свідерським, з практичних причин, як доповнення до української піхоти Карського полку. Вона розвинулася в потужну військову частину, що командувала Трапезундом і його околицею. На це склалося багато причин...

Отож, повернувшись до Трапезунду, я опинився серед невідомих мені українських козаків. Але, коли вони довідалися, хто я, негайно повели мене до своєї станиці, де я зустрів знайомих з попередньої діяльності. Серед них був і підстаршина Брова, з яким я раніше приятелював; проста людина, але великий український патріот.⁸⁰ Він представив мене товариству, особливо своїм старшинам, як попереднього співорганізатора українського життя в Трапезунді й близьку до М. О. Свідерського людину. Таким способом я став у їхніх очах ніби фактичним «продовжувачем» діяльності М. Свідерського.

Я залишився серед козаків. Всі навипередки інформували мене про стан сотні, кажучи, що кожний козак має двох коней. Вони розповідали про свою діяльність, зібрані склади зброї, радіючи, що все те — для України. Інформували мене також про розвій подій під час моєї відсутності. Годі з цих оповідань скласти якусь цілість, можна лише спробувати накреслити описом видатніших подій деяку їх послідовність.

З оповідань козаків я довідався, що українізація війська розвивалася, але зупинилася через поважний спротив корпусного командування. Всі заходи М. О. Свідерського розбивалися об саботаж цього командування. Врешті йому вірвався терпець і він викликав на допомогу дреднот «Воля» із Севастополя. Корабель прибув і став на рейді під українським прапором. Це вже нагнало страху на російське командування. Порозумівшись із М. Свідерським, «Воля» скерувала свої велитенські гармати на місто й вислала корпусному командуванню такий ультиматум: українізація, або все піде в порох! Негайно після того генерал Клясовський, командир корпусу, який до того часу не хотів розмовляти з М. Свідерським, поспішно прислав до нього ад'ютантів, прохаючи прийти до корпусного командування. Свідерський пішов зі своїм почотом, серед якого був теж Брова.

Генерал Клясовський зустрів їх низькопоклінно, вибачався, що все попереднє було якимсь непорозумінням; твердив, що він також не цілком «русский», і питає, чим може служити Високому Комісареві України. Тут же на місці був складений зміст телефонограми в справі українізації корпусу і за підписом генерала Клясовського розісланий по всіх військових відділах. «Воля» маестатично відплила, зведення українських вояків в окремі частини було швидко закінчено й військо поволі відправилося на Україну. З ним виїхав і М. О. Свідер-

---

⁸⁰ Згодом, після виїзду гайдамаків з Трапезунду, Брова опинився на Україні в загонах анархіста Махна. Був у нього «полковником» і згинув у битві з большевиками.

ський, успішно виконавши доручене йому С. Петлюрою завдання й залишаючи для утримання порядку в Трапезунді згадану сотню гайдамаків.

Доки в Трапезунді знаходилося українське військо, все було в порядку. Але з його від'їздом, а потім із від'їздом корпусного командування, російська армія в Трапезунді остаточно здеморалізувалася. До того ж із глибини фронту, шосею з Ерзеруму, припливали орди збідачених вояків, які намагалися добитися до пристані. Дійшло до того, що вояки Карського полку кинулися грабувати місто.

Тоді магістрат Трапезунду, в порозумінні з головними грецькими банкірами та визначнішими турецькими купцями, звернувся до командування української гайдамацької сотні з благанням порятунку. Сотня виїхала з касарень на місто: тих, що застала при грабунку, на місці розстріляла, решту бешкетників роззброїла й загнала назад до касарень. Біля головних об'єктів поставлено варту. Командування сотні запевнило управу міста, що буде чувати над порядком, не втручаючись у внутрішні справи міста. Місто дякувало сотні й обклало себе спеціальним податком на її утримання. Отож ті, що в 1614 році колись плюндрували й палили Трапезунд, при кінці 1917 року стали його добродіями й захисниками!

З того часу сотня гайдамаків перебрала військову владу в Трапезунді та його околицях. А тому, що всі біженці-вояки з фронту добивалися до пристані в Трапезунді, вони автоматично потрапляли в руки українських гайдамаків. Їх роззброювано й скеровувано до пристані, не дозволяючи розходитися по місті. З пристані ці вояки, під наглядом гайдамаків, чергою від'їжджали «на родину». Так творилися значні запаси зброї, призначеної на вивіз в Україну.

Прошло пару тижнів і сотня довідалася, що турецький фронт, користаючи з розкладу російської армії, посувається і за кілька днів може зайняти вже й Трапезунд. Що ж тоді станеться з гайдамаками? Чи будуть вони знищені? Або взяті в полон? Командування сотні нараджувалося і не знаходило виходу з становища. Єдина можливість — це відступати кінно бездоріжжям по малоазійському побережжі до Батуму. Але що робити з запасами зброї, кидати її напризволяще? Деякі скептики глузували: «Що ж, панове, побавилися у військо, а тепер будете за це розплачуватися!» Аж один з учасників наради виступив з такою пропозицією: «Турки воюють з російською армією, ми ж не росіяни, а українське військо. Треба вислати депешу до турецького командування з в'ясненням, що в Трапезунді вже немає російського війська, є тільки українське. Воно ж з турками не воює і своєчасно відійде на Україну. Тому просимо припинити наступ і дати нам змогу в порядку відійти».

Депешу вислано з великим сумнівом.. Прошло більш ніж 24 години. Тим часом, чекаючи на висліди, нерве напруження гайдамаків дійшло до краю. Одначе наспіла відповідь: «Туреччина з Україною не воює, а тому наступ на Трапезунд припинено!»

Щось несамовитого діялося з гайдамаками після такої відповіді: вони просто по землі качалися з радості й почуття гордості. Значення України зросло в їхніх очах небосяжно. Тому — все для України!

В той саме час я приїхав до Трапезунду. Побувши зо два тижні, вже ладився виїжджати черговим пароплавом на Україну. Для того, після наради з командуванням сотні, було використано той пароплав «Король Карло Румунський», який під українським прапором завітав був у своєму окружному курсі до Трапезунду. На цей раз, згідно з наказом сотні, він узяв тільки зброю для України та невеличку кількість пасажирів. Я став комісарем пароплава.

Відплив відбувся в напруженій атмосфері: вся дорога від пристані до складів зброї була обставлена гайдамаками. Двоколісниці-однокінки, поспішно підвозили вантаж (рушниці й кулемети з набоями) до човнів, з яких його переносувано кранами на пароплав, що стояв у певній віддалі від берега. Нас оточували юрби вояків, які злобно вили: «Домой! Домой!» На їхніх очах корабель вантажився, а їх не брали! Врешті я і мої нечисленні супутники від'їхали до корабля. Юрба кинулася до берега з прокляттям і виттям, але очевидно добре знала гайдамаків, бо до жодних ексцесів не доходило.

«Король Карло Румунський» відплив вздовж берегів до Батуму. Що сталося опісля з сотнею, я не знаю. Мабуть, вона теж від'їхала, бо про декого з трапезундських гайдамаків були згодом чутки в Україні.

У Батумі нам довелося прийняти на корабель відділ сестер милосердя з Тбілісі (приблизно 30 сестер з керівничкою). Деякі з сестер були сумнівної поведінки і ми мали з ними в дорозі не абиякий клопіт. На ніч їх умістили в окремі просторій каюті і керівничка лягла спати в дверях. Біля півночі на морі зчинився шторм і кораблем кидало на всі боки. Чорне море славиться своїми бурями. Наслідком цього ми були примушені відмовитися від нормального прибережного розкладу плавби й добивались навпростець до Криму.

Одночасно і на кораблі зчинилася буча: одна з наших «підопічних», користаючи з замішання, перелізла через керівничку, що спала в дверях каюті, й опинилася в старшинській каюті. Тут її застукав вартовий моряк. У ньому заговорили алькоголь, заздрість і нехіть до старшин. Він і його прихильники вимагали покарати «сестру» — кинути її в море. Я запротестував, а тому, що більшість залози була по моему боці, я зарядив суд над нещасною «дочкою Венери». Суд відбувся за всіма правилами народного суду: обидві сторони вибрали двох суддів, я головував, оскаржував вартовий моряк, були переслухані «свідки». Говорили всі, хто хотів, а моїм завданням було протягти той судовий процес якнайдовше, бо я знав, що наша подорож вже кінчається. Жертва грішного кохання, немов «вмираюча лебідка», лежала на долівці перед суддями. В обличчі такої страшної кари ввесь хміль вилетів їй з голови і вона заливалася сльозами. Протягом кількох годин усі говорили до речі й не до речі, поки не почувся оклик:

«Земля!» Забувши про «суд», всі кинулися на поклад і до своїх обов'язків.

Ми підпливали до Керчі. Нам назустріч вийшла у пристань юрба з численними прапорами. Виднілися червоні прапори, татарські, українські, колишні царсько-російські і ще якихсь барв... Мешканці Керчі не знали, що за корабель до них причалює і що він їм несе, хоч на ньому маяв український прапор. Тому в загальному замішанні одні кричали: «Да здравствует революция!», інші горлали: «Да здравствует контр-революция!» Зійшовши на берег, я запевнив представників міста в наших миролюбних намірах і зарядив негайне вивантаження сестер милосердя, разом із «підсудною». З Керчі вони могли їхати залізницею до місць свого призначення.

У Севастополі нас зустріла поважніша халепа. Наслідки жовтневої революції 1917 року вже докотилися були аж сюди. В місті офіційно діяв адміністративний апарат УНР, але одночасно під його боком прихильники московсько-советського ладу успішно організували «совет» і вели по кораблях шалену агітацію. У пристані й на кораблях серед моряків, поруч советських симпатій, великий вплив мала згадвана вже «Головна Українська Рада Чорноморської фльоти». В наслідок такого складного й напруженого становища було невідомо, до кого слід зголошуватися і кому слід передати привезену зброю.⁸¹ Все ж таки капітанові корабля, який відповідав за цінний, але й небезпечний вантаж, вдалося, не зважаючи на большевицькі затії, передати зброю українським чорноморцям.

Вкрай втомлений від перебутої «бурхливої» подорожі, я був ще хворий від нових cobіт, що ними мене обдарували гайдамаки в Трапезунді, тому й залишився в Севастополі, лікуючись у місцевому «Бальнеологічному інституті». У Севастополі колись заснованої української книгарні вже не було. Після випродажу книжок та з браку припливу нових, керівничка зняла вивіску книгарні зі страху перед большевиками, і жила в тому приміщенні приватно.

Підлікувавшись трохи, я вирушив залізницею до Києва. Тепла січнева погода 1918 року в Севастополі змінювалася на сніжну, коли наш поїзд посувався щораз далі на північ. На вузлових зупинках зустрічні поїзди були переповнені вояками, що поверталися з фронтів, мішочниками, що сунули з Московщини на хлібодайну Україну, або й просто спекулянтами та відділами червоної гвардії. Червоногвардійці перевіряли подорожніх, але на мене, в сірій вояцькій шинелі, на щастя, не звертали уваги.

У Києві я забарився недовго і подався до батьків у Звенигородку, де пробув кілька тижнів. Вдома я відпочивав, відновляв давні контакти з товаришами з Комерційної школи та брав участь у видаванні часопису «Звенигородська Думка», що її заснував мій старший шкільний

---

⁸¹ 29 квітня 1918 р. Чорноморська фльота офіційно підняла український прапор. Відтоді цей день вважається «Святом Українського моря».

товариш Г. Піщаленко. На її сторінках я опублікував кілька своїх статей⁸².

У лютому 1918 року я вернувся до Києва. Після короткого урядовання в Київському Земстві, в характері губерніяльного бібліотечного інструктора, я почав відвідувати деякі міністерства, шукаючи за працею. Покійний проф. Б. Іваницький, тодішній директор Лісового департаменту, намовляв мене, як колишнього студента Петроградського Лісового інституту, працювати у нього. Але пережиті впродовж кількох останніх літ події вибили мене з устійнених життєвих рейок. На його прохання, я умістив кілька статей в «Лісовому Вістнику»⁸³, а на працю влаштувався у Пресовому відділі Міністерства Закордонних Справ під керівництвом моєї товаришки з петроградських часів, Н. Суровцової⁸⁴.

З того часу почалася «київська доба» (1918—21) в моєму житті, повна нових переживань і вражень. Але серед тієї «метушні» я думкою і почуванням постійно повертався до часів мого перебування на Закавказькому фронті, зокрема в Трапезунді. Згадував я про центральну постать тих часів — Миколу Олексієвича Свідерського, комісара України в трапезундському районі. На жаль, у Києві мені чомусь не довелося з ним зустрітися. Це сталося щойно на еміграції — в Польщі. Останньо ми бачилися в 1943 році у Варшаві. Він обіцяв написати спомини про свою трапезундську епопею. На жаль, зв'язок між нами знов уірвався.

Щойно в 1963 році, за посередництвом Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі, я відшукав його родину в Австралії. Від його сина, також Миколи Свідерського, я довідався, що славний батько, колишній комісар Української Держави в Трапезундському районі, давно вже не живе...

Після повороту з Трапезунду до Києва, М. О. Свідерський деякий час був урядовцем для особливих доручень у Міністерстві Закордонних Справ. Був одружений з Єлисаветою, уродженою Вайденах, українкою, що походила з німецьких колоністів на Волині, яка теж була урядничкою в згаданому міністерстві. Вони мали двоє дітей: сина й доньку. Згодом, перебуваючи в гарматних відділах армії УНР, Свідерський відійшов з нею в 1920 р. на еміграцію, а потім Свідерські переїхали на Волинь, яка опинилася під Польщею.

М. О. Свідерський працював довший час на культурній, громадській і кооперативній нивах та брав участь у релігійному житті на Волині. За німецької окупації Польщі впродовж деякого часу був посадником Почаєва, а після війни родина Свідерських опинилася

⁸² «Майбутність України» (за Семьоновим Тянь-Шанським), «Наші освітні завдання», «Безглузде хазяйнування» — «Звенигородська Думка (Зоря?)», Звенигородка, січень-лютий 1918 р.

⁸³ «Бібліографія творів по лісознавству на українській мові», «Полювання на сокола в Грузії», «Господарка в приватних лісах Звенигородщини» — «Лісовий Вістник», Київ, чч. 1—2, 1918 рік.

⁸⁴ Згодом большевики розстріляли її в Харкові?

розпорошено на скитальщині. Син із рядів УПА потрапив у французьку займанщину Німеччини, де одружився, а сам Микола Свідерський з донькою, яка теж незабаром вийшла заміж, опинився в англійській зоні Німеччини. Тим часом дружина Свідерського, яка не була разом з ним, правдоподібно в 1944 р. згинула мученицькою смертю з рук польських комуністичних банд. Ця вістка незвичайно пригнобила М. Свідерського. Він занепав на здоров'ї і заломився психічно. У 1950 р. переїхав з Німеччини до родини в Австралії.

Тут несприятливе австралійське підсоння доконало його і рік пізніше, 2-го вересня 1951 року, він помер у Сіднею. На жаль, він не залишив жодних спогадів, не зважаючи на заходи мої і генерала М. Садовського з Воєнно-Історичного Інституту в Торонто (Канада).

Так відійшла від нас у «далеку дорогу» ще одна з визначних постатей на світанку відродження української державности, визначний співробітник Симона Петлюри, колишній славний представник і комісар України в Трапезунді.

ПОКАЗНИК ІМЕН

- Авдієнко, Михайло 95
Алешо, Олександр 88
Антонович, Володимир 12
Аред, Йосип Миколаєвич 51
Атлас, учень 53, 71
- Базилевич, О. 85
Балицький, Павло Олександрович 88
Бачинська, панна 76
Беляєв, полк. 112
Биковська, Анна 13
Биковська, Валерія 13, 24, 28
Биковська, Емілія 13
Биковська, Галина 31, 73
Биковська, Клементина 13, 27, 62
Биковська, Марія, дружина Л. Б. 4, 5
Биковська, Марія, тітка 13
Биковська, Оля 19, 60
Биковська, Софія 15, 30, 73, 96
Биковський, Володислав 13, 24, 25, 27, 62
Биковський, Казимир 27, 73
Биковський, Калікст 13, 25, 62
Биковський, Лев 6, 13, 44, 46, 76, 77, 79, 80, 113, 114
Биковський, Петро, брат 27
Биковський, Петро, дід 13, 24
Биковський, Петрусь, брат 23, 25, 31
Биковський, Юстим, батько 12, 13
Білоусенко, псевдонім 88
Богун, Іван, полк. 43, 63
Браніцька, графиня 76
Брова, підстаршина 119
Бусигін, свящ. 70
Бусигін, студент 71
- Ван дер Фліт, проф. 92
Величко, Кость 115, 116
Верещагин, проф. 84, 96
Весельков, Михайло Іванович 53, 80
Видиборець, П., студент 94
Височанський, Павло 48, 53, 76, 77, 78, 79, 80
Вишневський, Олександр, учень 53, 73
Вітте, С. Ю. прем'єр-міністр 83
Вовк, Анна Прокопівна 75
Вовк, Володимир Хведорович 75, 80
- Вовк, Юрій Володимирович 53, 80
Вовк, Юрій Хведорович 49, 50, 74, 75, 88
Вовк, Хведір Кіндратович 50, 74, 75, 80, 88
Войнілович, економ 56
Врангель, Варвара Григоровна 25, 62
Врангель, Георгій Георгієвич 25
Вязлов, Андрій 49, 50
- Гавлічек, лісничий 91
Ганжа, П., студент 85
Герасимів, Іван Костьович 95, 115, 116
Глібов, письм. 43
Головченко, Павло 77
Голоскевич, Григорій 88
Гончаренко, учень 53, 73, 77
Гончаренко, Зіна 73
Гордієвський, Іван, свящ. 63
Гордій, козак 56
Грановський, учень 54
Григорієв, Никифор 46
Гризло, Семен, отаман 70
Гринцевичі 38
Грушевський, Михайло 46, 89
Гуревич, учень 53
- Гете, письм. 43
Глінський, Ян 64
- Діжур, учень 54, 70
Доманицький, Василь 49
Донцов, Дмитро 95
Дорошенко, Дмитро 70, 80, 112
Дражевський, Артем Миколайович 118
Дражевська, Любов Артемівна 118
Дубів, Володимир С. 25, 48, 51, 52, 53, 54, 62, 75, 76, 77, 78, 79, 80
Думітрашко, батько 107
Думітрашко, син 106, 107
Дяченко, Йосиф, учень 53, 76
- Енгельгардт, Василь Висильович 62
Смельнянцев, Іван Петрович 52
Сфімов, Володимир 53, 75, 76, 77, 79

- Сфімов, Микола 54, 75, 76, 77, 80, 83, 85, 88
- Жлобніцка, Броніслава 66
 Жолобницька, Броніслава 66
 Жолобницький, Владислав 66
 Жолобницький, Чеслав 66
 Жук, пес 30
 Жук, Єлисавета 89
 Жук, Сергій 82, 88
 Жуковський, Олександр 114
 Журба, Галина 7, 8, 20, 57, 66
- Заборовська, Юзефа 42, 43, 44, 45, 47
 Заборовський, Артур 42, 45
 Зайцев, Павло 88
 Залізник, Микола 81
- Іванис, Василь 7, 117
 Іваницький, Борис, проф. 123
 Іванов, Л. Н., проф. 92
 Івах, студент 93
 Ілговський, Ян 9, 11
 Ісаєвич, Дмитро 85
- Йогансон, дружина управителя 104
 Йогансон, управитель 103, 104, 105, 106
- К. . . . , економ 66
 К. . . . , інж. 64, 65
 Каковський, М., студент 94
 Канєвський, орендатор 26, 62, 63
 Канєвський, Яша 63
 Карманський, економ 56
 Карманський, лісничий 21, 36
 Кас'яненко, Іван Павлович 51
 Кедровський, Володимир 46
 Клименко, П. І. 78
 Клясовський, генерал 119
 Кльохович, адвокат 54
 Ковалєвський, Олександр 85, 94
 Ковалєвський, Максим 90
 Ковалєвський, Яків 49
 Коваленко, Григорій 89
 Ковалів, Л. Б. 78
 Ковальський, Микола 77
 Ковтуненко, Віктор Романович 54, 75, 77, 78, 79
 Комарницький, свящ. 16
 Корчинський, Михайло 88
 Косенко, Іларіон 85, 94
 Кошиць, Олександр 46
 Крамаренко, І. 94
- Краснопольська, Кароліна 42, 50, 51, 55
 Краснопольський, Теодор 42, 49, 50, 55
 Крєкотєнь, Іван 89, 96
 Крєкотєнь, Софія 89
 Крилов, письм. 41, 43
 Кримський, Аґатанґел Юхимович 86, 113
 Куракін, князь 25, 26, 62
 Кшесінська, Матильда 87
 Кюзең, Станіслав Антонович 51
- Лавриненко, Ю. 7
 Лащенко, Галина 49
 Левінсон-Лєссінґ, Ф. Ю., проф. 89
 Лєський, Ст. 13
 Липинський, Вячеслав 12
 Лідакс, фон, Яків Мартинович 51
 Лотоцький, Олександр 82, 88
 Люньчик, він 67
 Ля Мот Сєдж, проф. 73
- Мазєпа, Іван 63
 Мазєпа, Ісаак, П. 46, 82
 Макушенко, Іван Семенович 52
 Мартос, Борис М. 77
 Махно, Нєстор 119
 Межавєвер, учєнь 54
 Мірна, Зінаїда 49
 Мірний, Іван 49
 Міцкєвич, Адам, письм. 43
 Міщенко, генерал 28, 86
 Мольський, Ізидор 15
 Моршанськ, учитель 52
 Музиченко, Анатолій 94
- Нєронович, Євґєн 94
 Німець, Петро 27
 Носів, Анатолій 88
 Нюнчик, вона 67
- Оболєнський, учєнь 54
 Оболонський, Ісаак Васильович 52
 Оглоблин, Олександр Петрович 6, 8
 Олександр, Македонський 43
 Олєсіюк Тиміш 8
 Онацький, Євґєн 82
 Орліковський, комісар 10, 57
 Оссовський, Г. 40
- Пастєрґнак, Ярослав 69
 Пахлов, Іван Миколайович 54, 75, 77, 79, 88
 Пахлов, М. П., батько 47

- Пелчевський, економ 56
 Перетьяткович, управитель 57
 Персіянов, інж. 112
 Петлюра, Симон 46, 114, 116, 120, 124
 Петров, учень 53, 76
 Пилипчук, П. К., студент 94
 Пилипчуківна, Ганна 94
 Пимоненко, Микола 52
 Піщаленко, Гаврило Михайлович 54, 75, 123
 Поганкін, купець 99
 Попель, пес 19
 Попель, свящ. 18, 52
 Погасій, П., видавець 112
 Потоцький, Адам, граф. 10, 14, 16, 21, 56, 61, 64
 Потоцький, Константин, граф 66
 Потоцький, Францішек, граф 66
 Похатниця, курка 24
 Приходько, Віктор 46
 Прохода, Василь 114
 Пясецька, Наталка 32, 45
 Пясецький, свящ. 32, 45, 67
 Пясецький, учень 73
 Пьонтковська, Марія 24, 63
 Пьонтковський, Павло 24, 63
- Рабінович, учитель 51, 53
 Радецька, вчителька 41, 42
 Реріх, К. Е., проф. 89
 Романов, Микола II, імператор 87
 Романових, ювілей 87
 Роцинський, П. 94
 Рудченко, учень, студент 54, 75, 76
- Савицький, учень 53, 54
 Савченко-Більський, В. 115
 Садковська, Юзефа 43
 Садковський, Люціян 21, 42, 43, 44, 45, 91
 Садовський, Валентин 88, 94, 95
 Садовський, Михайло 124
 Самійленко, Степан 112
 Самойлович, Олекса 77
 Санін, інж. 98, 107, 108, 109
 Свідерська, Єлисавета 123, 124
 Свідерський, Микола Олексієвич 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124
 Свідерський, Микола Миколайович 123
 Семиренко, меценат 75
 Семашко, Алоїз 14, 27, 28, 62
 Семашко, Клементина 14
- Сенкевич, Генрик, письм. 43
 Сідорович, Андрій, 66
 Сідорович, Броніслава 66
 Сідорович, Зося 66
 Сідорович, Йосиф 20, 21, 45, 65, 66, 96
 Сідорович, Марія 66
 Сілантієв, доцент 92
 Сітніцький, Ієронім, учень 53
 Сітніцький, Фунек, учень 54, 80
 Січинський, Володимир 94
 Січинський, М. 10
 Січинський, Юхим, свящ. 94
 Скобельцин, Ф., проф. 83
 Скрипчинський, адвокат 61
 Скрипчинський, свящ. 61, 68, 69
 Славінський, дідич 13
 Славінська, Анна, Мати Л. Б. 13, 14
 Славінська, Марія, тітка 14, 28, 86
 Славінська, Одарка, бабуня 14, 28, 29, 86
 Славінська, Серафіма 28
 Славінський, Володимир 14, 87
 Славінський, Микола 29, 30
 Славінський, Михайло 14, 28
 Славінський, Олександр 14, 28
 Славінський, Феодосій, дід 13, 14, 29, 86
 Словацький, Юліуш, письм. 43
 Смоктей, козак 70
 Смуток, П., псевдонім 88
 Собанський, граф 63, 64
 Стебницький, Павло 88
 Столигво, К. 38
 Струтинська, Ганна 94
 Струтинська, Лідія 94
 Сумцов, Дмитро Миколайович 49, 51
 Сумцов, Микола 51
 Суровцова, Надія 94, 123
- Т... , економ 67
 Талько-Гринцевич, Юліян 9, 38, 39
 Тейхман, інж. 96
 Терєбінов, учень 53
 Трачевський, учень 53
 Трувор, князь 99
 Туган-Барановський, Михайло 90
- Файман, Веніамін, учень 53
 Феденко, Панас 89, 94
 Филипович, Євген 63, 77
 Филипович, Микола 63
 Филипович, Олександр 63
 Філіц, учень 53

Х... інж., поляк 96
Х... інж. шляхів 109
Х..., лісничий 91
Х..., проф. 84
Х..., товаришка 115
Харченко, А., учень 53, 76, 77
Хвороща, економ 66
Хвороща, учениця 74
Хименко, Грицько 113, 114, 119
Хіміч, Женя, учениця 73
Хмельницький, Богдан 63
Холодковський, Н. А. 92

Циганка, сучка 30
Цьонглінський, лісничий 91
Цьонглінський, учень 53

Чечель, Микола 94
Чикаленко, Левко 88

Швець, Панас, учень 53, 76
Шевченко, Левко, робітник 96
Шевченко, Мусій, солдат 95
Шевченко, Тарас 9, 52, 62, 67, 96
Шиманович, син 56
Шиманський, Павло, свящ. 13, 15
Широцький, Кость 88
Шмигельський, свящ. 52
Шнарбахівський, лікар 59
Шпігель, учень 53
Шрамченко, Святослав 115
Шульгин, Олександр 88

Щербаківський, Вадим 49

Юркевич, А. 13

Якимовський, Іван 49, 51
Якса-Биковські, рід

ПОКАЗНИК МІСЦЕВОСТЕЙ

(м. — місто, с. — село, ст. — станція,
ф. — фортеця)

Австралія 80, 123, 124
Австрія 61
Адлер, м. 116
Америка 43
Анатолія 112, 118
Аргентина 57

Баку, м. 112
Баладжари, ст. 112, 114
Балтицьке, море 98
Басарабія 14
Батум, м. 112, 114, 116, 121
Бельгія 57
Бронніці, м. 28, 86
Бубнівка, с. 66
Будищі, с. 9, 25, 62
Бужанка, с. 10, 57, 65

Валк, м. ст. 98, 99, 106
Варшава, м. 10, 27, 57, 83, 123
Ватерлоо 85
Верро, м. 98, 99, 101, 102, 103
Вільхівець (ці), с. м. 9, 10, 12, 13, 14,
16, 17, 19, 21, 22, 28, 30, 31, 38, 56, 86

Вільхівецька, цукроварня 12-15
Вільшана, м. 10
Вінніпег, м. 123
Вітебськ, м., ст. 90
Водяники, с. 9, 21, 36
Волинь 94, 116, 123
Володимирівка, с. 76

Гайсин, м. 66
Галичина 10, 61
Галіція 61
Глухів, м. 52
Гупське, лісництво 16, 91
Гусакова, с. 9, 16, 21, 56, 70

Демблін, м., ф. 12
Денвер, м. 8
Донбас 112
Дубно, м. 94

Естонія 98, 101, 112

Жидівське, лісництво 15-21, 22, 23,
31, 42, 44, 91
Житомир, м. 51
Журавка, с. 25, 62

- Закавказький, фронт 123
 Залеське, с. 9, 21, 22, 34, 38, 35, 61, 67, 70
 Західня Україна 115
 Звенигора, гора 11
 Звенигородка, м. 9, 11, 12, 16, 18, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 33, 36, 37, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 53, 54, 55, 56, 58, 62, 70, 71, 73, 76, 77, 79, 80, 81, 86, 91, 114, 122
 Звенигородщина, 6, 7, 8, 9, 10, 69, 70, 76, 79, 87, 89, 90, 96
- Івангород, м. ф. 12
 Ізборськ, ф. 99
 Іскрине, с. 25
- Кавказ 28
 Каліфорнія 43
 Калниболоти, с., м. 9, 47, 70
 Канада 124
 Казахстан 79
 Кам'янець Подільський, м. 94
 Карагандська, область 79
 Карсак-Пай, копальня 80
 Катеринопіль, с. м. 9, 47
 Катеринославщина 95
 Керелівка, с. 9, 62
 Керч, м. 116, 122
 Київ, м. 6, 38, 43-45, 47, 49, 52, 59, 61, 68, 76, 77, 79, 83, 85, 87, 90, 96, 110, 114, 115, 116, 122, 123
 Київ-Печерська, лавра 59
 Київщина 9, 86, 114
 Китайгород, м. 87
 Кіблич, ст. 63
 Княжа, с. 9
 Кобрінова, с. 9, 21, 22, 38, 57, 61, 68, 69
 Козацьке, с. 9, 25, 69, 89
 Колодисте, с. 32, 49
 Краків, м. 10, 38
 Крим 121
- Латвія 98
 Лесной, передмістя 83, 92, 96
 Лисянка, м. 10, 52
 Лозоватка, с. 9, 25-27, 62, 63
 Люблинщина 67
 Ляхівка, с. 33
 Львів, м. 10, 61
- Майданівка, с. 62
 Маріюпіль, м. 115
 Миргород, м. 77
- Моринці, с. 9, 62
 Моршанський, повіт 52
 Москва, м. 28, 29, 30, 73, 86, 112-114
 Москва, ріка 86
 Московщина 15, 28, 66, 107
 Мочілка, с. 66
- Німеччина 25, 72, 124
 Ново-Єгорівка, с. 25, 62
 Ново-Олександрія, м. 45
 Новоросійське, м. 116
 Новочеркаське, м. 83
- Одеса, м. 15, 27, 72, 116
 Озінра, с. 9, 21, 25, 37, 114
 Океанічна Україна 6
 Окнино, с. 77
- Палестина 60
 Петербург, м. 6, 9, 38, 76, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93
 Петроград, м. 8, 77, 88, 93, 94, 96, 97, 98, 100, 106, 107, 109, 112
 Платана, м. 113, 117
 Печоры, м. 98, 99, 100, 101
 Північний, фронт 81, 98
 Поділля 13, 24, 63, 64, 87
 Полісся 15
 Полтава, м. 77, 79
 Полтавщина 77, 88, 94
 Польща, 10, 11, 14, 21, 27, 45, 57, 66, 67, 80, 92, 123
- Понт, море 6
 Попівка, с. 9, 21, 22, 25, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 56, 60, 61, 66, 67, 68, 72-74
 Почаїв, м. 116, 123
 Прага, м. 80
 Привіслянський, край 13
 Привороття, лісництво 16, 21-45, 55, 56, 60, 67, 68, 71, 91
 Прохвятилівка, с. 56
 Псков, м. 98, 99, 108, 109, 110, 112
 Псковське, озеро 99
 Пулави, м. 20, 45, 65
- Рижанівка, м. 9, 21, 36, 37, 38, 39-40, 55, 67, 71
 Росія 70, 94
 Російська імперія 92
 Ростов на Дону, м. 112, 114
- Саратов, м. 79
 Севастопіль, м. 115, 116, 119, 122
 Сибір 13, 63

Синоп(а), м. 112
Сідней, м. 124
Слобожанщина 88, 95
Сосновка, передмістя 83
Сосова, с. 76
Сочі, м. 116
Стецівка, с. 25, 62
Стокгольм, м. 95
Сумівка, с. 24, 63, 64
Схід 79
США 80

Гальне, м. 9, 16, 22, 23, 36, 71, 114
Тарасівка, с. 76
Ташкент, м. 86
Тбілісі, м. 112, 114, 118, 121
Томськ, м. 83
Топильна, с. 9, 25, 62
Торонто, м. 124
Трапезунд, м. 8, 79, 112, 122, 124
Трапезундський район 116, 123
Туреччина 79, 120
Туркестан 28, 86

Україна, 6, 10, 11, 12, 13, 59, 66, 69,
70, 77, 79, 80, 81, 85, 89, 90, 95, 97,
107, 114, 116-121

Українська, держава 81, 116, 123
Український, простір 6
Український, суходіл 6
Умань, м. 10, 36
Урал, гори 84
Усть, с. 64, 65

Харків, м. 77, 79
Хлипнівка, с. 62
Холодна Гора 79
Христинівка, с., ст. 9, 16, 114

Цвітково, ст. 9

Фінляндія 95, 96
Фіренгоф, маєток 102-107
Франція 88

Черкаси, м. 51
Чернігівщина 90
Чехо-Словаччина 80
Чорне, море 121
Чорноморська Україна 6

Шпола, м., ст. 9, 25, 28, 62

Ялта, м. 116

ТОГО Ж АВТОРА

1. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). Щепьорно 1922, 17 × 12 см., 18 ст.
2. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921) Берлін 1923, 19 × 13, 16 ст.
3. Замітки про книгознавство та книгоживання. Подебради 1923, 23 × 15¹/₂, 88 ст.
4. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921) Берлін 1923, 23 × 16, 38 ст.
5. Бібліотечна справа в Чехословаччині. Київ 1925, 26 × 17, 12 ст.
6. Кабінет Народного Господарства та економічні семінари Укр. Господарської Академії в ЧСР. Подебради 1925, 23 × 15¹/₂, 22 ст.
7. Канада. Замітки для переселенців. Подебради 1925, 23 × 15¹/₂, 59 ст.
8. Український Науковий Інститут Книгознавства. Інформація. Подебради 1925, 22 × 14¹/₂, 47 ст.
9. Міжнародний обмін Дублетами. Прага 1926, 8°, 16 ст.
10. Кабінет Народнього Господарства та економічні семінари Укр. Госп. Академії в ЧСР. Подебради 1926, 23 × 15¹/₂, 44 ст.
11. Замітки про чеську бібліографію. Подебради 1927, 30 × 23¹/₂, 78 ст.
12. Чесько-моравська — Кольбен. (Загальний огляд та центральне рахівництво). Подебради 1927, 23 × 15¹/₂, 107 ст.
13. Бібліотечна справа в Чехословаччині, 1924—27. Подебради 1928, 23 × 15¹/₂, 104 ст.
14. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. Pododział zakupów. 1928/9. Warszawa 1930, 22 x 15 cm., 72 st.
15. Dział wpływów książkowych Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy. 1929/30. Warszawa 1931, 22 x 15 cm., 51 st.
16. Wypożyczalnia z księgozbiorem płynnym. Warszawa 1933, 8°, 8 st.
17. Книгознавство, бібліографія та бібліотекознавство. Програми. Каліш 1933, 23¹/₂ × 15¹/₂, 32 ст.
18. Książka a pedagogika. Warszawa. 1934, 8°, 8 st.
19. Współczesna polityka biblioteczna w zakresie publicznych bibliotek oświatowych. Warszawa 1936, 23 x 15 1/2, 47 st.
20. Współczesna polityka biblioteczna w zakresie publicznych bibliotek oświatowych. Szkic dyskusyjny. Wyd. 2-gie, uzupełnione recenzjami. Warszawa 1937, 23 x 15 1/2, 60 st.
21. Biblioteki publiczne w Ukrainie Radzieckiej. Warszawa 1937, 21 x 14, 12 st.
22. Naukowa organizacja pracy. (Program) Warszawa 1938, 22 x 14, 3 st.
23. Wstęp do księgoznawstwa. (Program) Warszawa 1938, 22 x 14, 4 st.

24. Ogólna polityka biblioteczna. Zarys popularny. Warszawa 1938, 23 x 15, 11 st.
25. W sprawie pedagogiki bibliotecznej. Szkic programowo-dyskusyjny. Warszawa 1938, 23 x 15 1/2, 18 st.
26. Zakres i zadania pedagogiki bibliotecznej. Referat dyskusyjny. Warszawa 1938, 8°, 12 st.
27. Technika pracy umysłowej. (Program) Warszawa 1939, 22 x 14, 4 st.
28. Pedagogika biblioteczna. (Program) Warszawa 1939, 22 x 14, 4 st.
29. Polityka biblioteczna. (Program) Warszawa 1939, 22 x 14, 4 st.
30. Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава 1940, 29 × 21, 68 ст.
31. Проблема сільського господарства в Україні. (С.-г. екон. нарис). Варшава 1940, 29 1/2 × 21, 12 ст.
32. Чорноморський Простір (Атлас), (разом з Ю. Липою) Варшава 1941, 31 × 22, 46 ст.
33. Державне Видавництво України (Проект організації). Варшава 1941, 31 × 22, 16 ст.
34. Великодержавні проблеми України (Розвідка). Варшава 1942, 31 × 22, 23 ст.
35. Іван Шовгенів. Біо-бібліографічні матеріали. Варшава 1943, 30 × 21 1/2, 4 ст.
36. Напрямні всеукраїнської високошкільної політики. (дискусійний матеріал). Варшава 1943, 30 × 21 1/2, 6 ст.
37. Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матеріали. Варшава 1943, 31 × 22, 14 ст.
38. Україна над океаном (Розвідка). Герсфельд 1945, 31 × 22, 19 ст.
39. Україна над океаном (Розвідка), Вид. 2-ге. Майнц-Кастель 1946, 31 × 22, 12 ст.
40. Україна над океаном (Розвідка). Вид. 3-ге. Франкфурт н/Майном 1946, 21 × 15, 23 ст.
41. Чорноморський факультет Таврійського Державного Університету (дискусійний матеріал). Майнц-Кастель 1946, 30 × 21, 10 ст.
42. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). Майнц-Кастель 1946, 31 × 22, 9 ст.
43. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). 2-ге вид. Дармштадт 1946, 21 × 15, 8 ст.
44. Шестиліття діяльності Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів. Майнц-Кастель 1946, 30 × 21, 7 ст.
45. Маугуся Вукова, 1899—1946. (Życiorys) Frankfurt/Main 1946, 21 x 15, 8 st.
46. Варшавські бібліотеки в серпні, вересні і жовтні 1944 року. (Уривок із споминів). Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 14 ст.
47. Початки Національної Бібліотеки Української Метрополії (1918—1921). Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 19 ст.
48. Бібліотека Укр. Госп. Академії в ЧСР. 1922—1947. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 9 ст.
49. Іван Опанасович Шовгенів, 1874—1943. Біо-бібліографічні матеріали. Друге, доповнене вид. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 14 ст.

50. Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921). 2-ге вид. Майнц-Кастель 1947, 31 × 21, 38 ст.
51. До проблематики життя й творчости Юрія Липи. Майнц-Кастель 1948, 31 × 22, 20 ст.
52. Василь Кузів (з нагоди 60-ліття). Майнц-Кастель 1948, 31 × 22, 18 ст.
53. Василь Кузів (з нагоди 60-ліття). 2-ге вид. Майнц-Кастель 1948, 21 × 15, 12 ст.
54. Українське Євангелицьке Видавництво (Доповідь). (Разом з пастором М. Гільтайчуком). Майнц-Кастель 1948, 31 × 21, 6 ст.
55. Бібліотечна педагогіка. 2-ге вид. Франкфурт н/Майном 1948, 16°, 8 ст.
56. Вступ до книгознавства. 2-ге вид. Франкфурт н/Майном 1948, 8°, 8 ст.
57. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини). Нью-Йорк, Вінніпег 1949, 15 × 10, 8 ст.
58. Польське повстання у Варшаві 1944 року. (Спомини очевидця). Лондон 1963, 23 × 16, 47 ст.
59. Михайло Олексієвич Ветухів, (1902—1959). (Доповідь). Вінніпег, Денвер 1964, 23 × 15, 32 ст.
60. Звенигородська Комерційна Школа (Спогади з 1905—1912). Вінніпег, Денвер 1965, 23 × 15^{1/2}, 48 ст.
61. Василь Кузів, 1887—1958. Його життя й діяльність. Вінніпег, Мюнхен, Детройт (Торонто) 1966, 22 × 15, 106 ст.
62. Василь Кузів і Михайло Грушевський. Взаємовідносини, 1921—1927. Вінніпег, Детройт 1968, 18 × 12, 19 ст.
63. На Кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916—1918 рр. Вінніпег, Денвер 1968, 23 × 15, 152 ст.

З М І С Т

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	7
У ЛІСНИЧІВКАХ ЗВЕНИГОРОДЩИНИ (1895—1905)	9
Вільхівецька цукроварня	12
Лісництво «Жидівське»	16
Лісництво «Привороття»	21
До Києва	43
ЗВЕНИГОРОДСЬКА КОМЕРЦІЙНА ШКОЛА (1905—1912)	46
У ПЕТЕРБУРЗІ (1912—1915)	82
НА ПІВНІЧНОМУ ФРОНТІ (1915—1916)	98
УКРАЇНЦІ В ТРАПЕЗУНДІ В ХХ-МУ СТОЛІТТІ (1916—1918)	112
ПОКАЗЧИК ІМЕН ТА МІСЦЕВОСТЕЙ	125
ІЛЮСТРАЦІЇ:	
Давній герб м. Звенигородки (XVIII ст.)	11
Новий герб м. Звенигородки (XIX—XX ст.ст.)	11
Проф. д-р Юліян Талько-Гринцевич (1850—1936)	39
Загальний вигляд скитських могил у степу біля Привороття	40
Група абсолювентів Звенигородської Комерційної Школи (у 1916 р.)	78
Комісар УНР Микола Олексієвич Свідерський (1892—1951)	117

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.:	Рядок:	<i>Надруковано:</i>	<i>Має бути:</i>
6	8 згори	українського друку	українського слова — українського друку
23	3 знизу	жадібно	жалісно
24	7 згори	квартирки	кватирки
32	1 знизу	про	при
37	14 знизу	тимчаново	тимчасово
38	10 знизу	скидських	скитських
43	4 знизу	формування	формуванні
67	8 знизу	м Попівці	в Попівці
84	3 згори	мателюргійного	металюргійного
90	16 знизу	повз	повз
115	12 згори	керівництво	керівництвом
129	1 знизу	Миргород, м. 77	Миргородщина 77
135	1 згори	ПЕРЕДМОВА ...5	ПЕРЕДМОВА ...6

